

SÂSÂNÎLERİN SİYASÎ TARİHİ

<https://t.me/caferilikcom>

www.caferilik.com

ABDÜLHÜSEYİN ZERRÎNKÛB
RUZBEH ZERRÎNKÛB

SÂSÂNÎLERİN SİYASÎ TARİHİ

Farsçadan Çeviren:
Ali Hüseyin Toğay

<https://t.me/caferilikcom>

www.caferilik.com

© Önsöz Yayıncılık 2019

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 24887

ISBN 978-605-86161-8-9
1. Baskı: İstanbul, 2019

Kitabın özgün adı: Târîh-i İran-ı Bâstân/Târîh-i Siyâsi-yi
Sâsânîyan

Önsöz Yayıncılık: 82
Tarih: 2

Yazar: Abdülhüseyin Zerrînkûb-Ruzbeh Zerrînkûb

Farsçadan Çeviren: Ali Hüseyin Toğay

Yayın Yönetmeni: Önder Türkeli

Editör: Ersan Güngör

Sayfa Düzeni: DBY Ajans

Kapak Tasarımı: Sercan Arslan

Baskı / Cilt:

Step Ajans Matbaacılık (Sertifika No: 12266)

Göztepe Mah. Bosna Cad. No: 11

Bağcılar/İstanbul - Tel: 0212-4468846

Kütüphane Bilgi Kartı / Library Cataloging-in-Publication Data (CIP)

SÂSÂNÎLERİN SİYASÎ TARİHİ

Yazar: Abdülhüseyin Zerrînkûb-Ruzbeh Zerrînkûb

Farsçadan Çeviren: Ali Hüseyin Toğay

ISBN 978-605-86161-8-9 Ebat: 12,0 x 19,5 cm, 186 s.

1. Sâsânîler 2. Sâsânî-Bizans ilişkileri 3. Zerdüştilik 4. Mani 5. Mazdek

önsöz
YAYINCILIK

Göztepe Mah. 2301. Sokak No: 21/2 Bağcılar / İstanbul

Tel: +90 212 534 30 16 • +90 533 427 94 98

www.onsozyayincilik.com.tr • bilgi@onsozyayincilik.com.tr

<https://t.me/caferilikcom>

www.caferilik.com

*Merhum Abdülhüseyin Zerrînkûb'un
aziz hatırasına*

İçindekiler

Türkçe Baskıya Önsöz.....	11
Altıncı Baskı Üzerine Not.....	13
Mukaddime.....	15
Giriş	19
Sâsânî Tarihi Araştırmalarında Yararlanılan Kaynakların İncelenmesi	19

Birinci Bölüm

Sasânîlerin Ortaya Çıkışı

Sâsânîlerin Ortaya Çıkış Yeri Pers	25
Sâsânîlerin Mahalli Hükümeti	27
Eşkânî Hükümeti'nin Çöküşü	30
Erdeşîr Bâbekân Hükümetinin Kurulması (I. Erdeşîr)	34

Erdeşîr Otoritesinin Güçlenmesi.....	36
Erdeşîr ve Roma Arasındaki Çatışma	40
Din ve Devletin Birleşmesi.....	44

İkinci Bölüm

Mobadan Din Adamlarının Otoritesinin Zamanla Güçlenmesi

I. Şâpur'un Hükümdarlığı.....	47
Mani ve Şâpur	52
I. Şâpur' un Halefleri	56
Kertîr ve Mobadanların Nüfuzlarının Artması.....	65

Üçüncü Bölüm

Sâsânîlerin Güçlenmesi ve Bozorganlar ile Mücadele

II. Şâpur Hükümeti'nin Başlaması.....	69
II. Şâpur ve Roma	70
Azerbed Marşpendân.....	76
II. Şâpur'un Halefleri	78
I. Yezdigird.....	81
V. Behrâm (Behrâm Gûr)	84
İran ve Bizans Savaşı	87
Behrâm Gûr Hakkındaki Rivayetler.....	88
Ermenistan Meselesi.....	89
I. Fîrûz ve Balâş Döneminde İran'ın Durumu	93
I. Kabâd Zamanında İç ve Dış Sorunlar	99
Mazdek'in Ortaya Çıkışı ve Mazdeklerin Hareketi.....	106

Dördüncü Bölüm
Yükselişten Çöküşe

Hüsrev Enûşîrvân Dönemi	111
I. Hüsrev Enûşîrvân'ın Islahatları.....	120
Toplumsal Sınıflar	125
1) Şâhân ve Şehrdârân	128
2) Vaspuhrân.....	129
3) Bozorgân.....	130
4) Âzâdân	131
Dehgânân	131
İdarî ve Askerî Teşkilat.....	133
Hüsrev Enûşîrvân Dönemi ve Şahsiyeti.....	137
IV. Hürmüz	140
Behrâm Çübîn.....	144
Hüsrev Pervîz ve İktidarının Güçlenmesi.....	147
Hüsrev Pervîz ve Bizans Arasındaki Savaşlar	150
Hüsrev Pervîz Dönemi	156
Çöküş Dönemi.....	158
III. Yazdigird	161
Müslüman Arapların İran Coğrafyasına Girişi.....	162
III. Yazdigird'in Akıbeti ve Sâsânî Devleti'nin Sonu.....	166
Kaynakça	169
Dizin.....	175

Türkçe Baskıya Önsöz

Bu kitap Sâsânîlerin siyasî tarihini (M. 224-651) ele almaktadır. İran ve çevresindeki coğrafyada dört yüzyıl boyunca hüküm süren Sâsânî hanedanı siyasî, iktisadî, sosyal, idarî, kültürel ve dinî yönden çeşitli sorunlarla karşı karşıya kalıp birçok değişim geçirmiştir. Bu konuların iyi bir şekilde anlaşılması için, Eşkânî Devleti'nin yıkılışı ve akabinde kurulan Sâsânî Devleti'ni yakından tanımamız gerekir. Aynı şekilde Sâsânîlerin izlediği politikaları bilmemiz de önem arz etmektedir.

Sâsânîleri tanımak İran'a komşu olan batı ve Güneybatı Asya halklarının tarihini daha iyi kavramanın yanı sıra İran medeniyeti ve kültürünün, İslam medeniyeti ve devletleri üzerinde bıraktığı etkileri de anlamak demektir.

İran üniversitelerinde tarih ders kitabı olarak okutulan bu eserde, birincil ve ikincil kaynaklar dışında bazı önemli araştırma eserlerinden de yararlanılarak Sâsânîlerin

dört yüz yıllık siyasi serüveni ve İran tarihinin başka bazı yönlerinin aydınlatılması hedeflenmiştir.

Prof. Dr. Rûzbeh Zerrînkûb

Altıncı Baskı Üzerine Not

Târîh-i İran-ı Bâstân/Târîh-i Siyâsi-yi Sâsânîyan (4. Cilt) adlı eserin ilk baskısı üzerinden yaklaşık sekiz yıl geçti. Bu süre zarfında üniversitelerde tarih ders kitabı olarak okutulan bu kitabın eksik ve hataları hakkında birçok tartışma yapıldı. Ben de bu tartışmalar neticesinde kitap içerisinde yer alan bazı bölümlerdeki eksiklikleri ve hataları fark ettim. Bu konuda dostlarım ve meslektaşlarım bana olumlu önerilerde bulunduğu için onlara minnet duyuyorum. Kuşkusuz kitaptaki hataları düzeltmek kısa sürede olacak bir iş değildi. Çünkü bu kitabın yeni bir plana göre tasarlanıp tekrar gözden geçirilmesi gerekir. Allah'ın tevfiğiyle ki, bu baskıya “giriş” isimli bir bölüm daha eklenerek, Sâsânî tarihi araştırmalarında yararlanılan kaynakların incelenmesi konusu ele alındı.

Kitabın ilk baskısında belirttiğim gibi, bu kitap oldukça sancılı bir dönemde yazıldı ve o sıkıntılı dönemin sonunda İran tarihinde önemli bir yere sahip olan

Prof. Dr. Abdülhüseyin Zerrînkûb'u kaybettik. Kitap ise böyle sancılı bir zamanda yazıldığından dolayı bazı hataları bünyesinde barındırmaktadır. Şüphesiz bu mevcut hatalarda hiçbir şekilde merhum Prof. Dr. Abdülhüseyin Zerrînkûb'un rolü bulunmamaktadır. Allah ona rahmet eylesin.

Prof. Dr. Rûzbeh Zerrînkûb
Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü Üyesi
Mordad / 1387 (Ağustos 2008)

Mukaddime

Sâsânî Devleti'nin kurucusu olan Erdeşîr Bâbekân, devleti tesis ettikten sonra ülkesinde Zerdüştlüğü resmî din ilan ederek devlet ve dini birleştirdi. Sâsânî Devleti'nin ortaya çıkmasıyla birlikte İran halkının siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî hayatında birtakım değişimler meydana geldi. Bu değişimlerin sonucunda dinî meseleler ve siyasî yapılar hızla kendisini gösterdi. Elbette bu yenilik, İran'ın eski sosyal hayatından bağımsız bir gelişme sayılmazdı. Erdeşîr Bâbekân'ın gelmesi ve Sâsânî hanedanının başa geçmesiyle İran'da yepyeni bir hükümet tesis edilmiş oldu.

Sâsânî hanedanının İran saltanat tahtına oturmasıyla yeni bir güç ve hâkimiyet yapısı ortaya çıktı. İşte kurulan bu yeni idari yapı, din ve devletin bir araya gelmesiyle vücut bulmuştur. Ne var ki, dört yüz yıldan daha fazla bir süre hüküm süren Sâsânîler, bu süre içerisinde içte ve dışta meydana gelen hadiseler ve gelişmeler

yüzünden bir sistem üzerine devam edemedi ve sürekli değişmek zorunda kaldı. Sâsânî hükümdarları yükselme döneminde devletin önemli bir güce ulaşmasıyla birlikte devlet içerisindeki “mobadan” denilen Zerdüş din adamları ve “bozorgan” denilen soylu devlet büyüklerinin nüfuzunu kırmayı başarmışlardır. Ancak Sâsânîler zayıflamaya başladıkları zaman mobadan ve bozorgan denilen bu güçlü gruplar tekrar eski kudretine kavuşmuşlardır. Bu rekabet devlet ve adı geçen güç odakları arasında sürekli devam etmiştir.

Sâsânî hükümdarları zamanında ülke, sürekli siyasî ve sosyal değişimler geçirmiş ve bazen de bu değişimlerin olumsuz yansımaları olmuştur. Bu değişimler Sâsânîlerin devlet teşkilatını da etkilemiştir. “*Dehgânân*” (*Dehganlar*) denilen büyük toprak sahipleri, ikinci dereceden soylu olarak sayılırlardı ve kendi bölgelerinde devlet adına ırsî olarak idarecilik yapıyorlardı. Dehgânlar, Hüsrev Enûşîrvân zamanından sonra ülke içerisinde meydana gelen olayların ortaya çıkmasında önemli rol oynamışlardır. Bu tabakanın gücü, Sâsânîlerin son dönemine kadar devam etmiştir. Sâsânîler, Eşkânîlerin “*mülûk-ü tavâif*” silsilesini ortadan kaldırarak kendi mahalli yöneticilerini “küçük şah” veya “şehzâde” unvanıyla vilayetlere tayin etmişlerdir. Bu gruplar da Hüsrev Enûşîrvân’dan sonra zayıf bir hale gelen merkezî otoritenin kontrolünden çıkarak, İran’ın değişik bölgelerinde kendilerine ait küçük hükümetler kurmuşlardır. Sâsânîler her şeye rağmen zamanla tesis etmiş oldukları siyasî ve idarî teşkilat yapısı sayesinde kendi dönemlerinde İran’ın nüfuzunu ve gücünü ihya etmekle kalmayıp aynı zamanda kendilerinden sonra kurulan hükümetlere model olmuşlardır.

Bu kitabın yazılış amacı, Sâsânî Devleti'nin siyâsî tarihini detaylı bir şekilde ve bütün yönleriyle araştırmaktır. Bunun için Sâsânîlerle alakalı önemli tarihî kaynakları tanıtmamızın sebebi, okuyucuyu bu dönem ile ilgili daha derin araştırmalara sevk etmek ve bir kapı açmaktır. Ayrıca bu çalışma sırasında bazı yeni ve kıymetli araştırmacılar tarafından yararlanılarak, meraklı okuyuculara daha fazla yol göstermeyi amaçladık. Bu eser, Prof. Dr. Abdülhüseyin Zerrînkûb gibi önemli tarihçinin gözetimi altında yazılmıştır. Bu satırların yazarı, kitabın yazıldığı esnada çeşitli sıkıntıları kendi hocası Abdülhüseyih Zerrînkûb'a sorarak her zaman onun yol göstermesiyle ikna edici cevaplar almıştır.

Bu çalışmanın önsözü yazıldığı zaman maalesef büyük üstadım olan Abdülhüseyin Zerrînkûb aramızda değildi. Ama daha önce hocam ile yapmış olduğumuz istişareler neticesinde, *Târih-i İran-ı Bâstân* kitabının ikinci, üçüncü ve dördüncü ciltleri bizzat hocam tarafından yazılıp, *Mecmûa-yi İntişârât-ı Sâzmân-ı Semt* aracılığıyla neşredilecekti. Fakat hocamızın sağlık durumu iyi olmadığı için bu gerçekleşmedi. Ben de dördüncü cilt olan *Târîh-i İran-ı Bâstân/Târîh-i Siyâsi-yi Sâsânîyan* adlı eseri hızla tamamlamak için büyük çaba harcadım. Bu kitabın bitimine yakın, hocamın hastalığı şiddetlendiği için doktorların da ısrarı ile hocamız yurtdışına gitmek zorunda kaldı. Hocamızın yurtdışında olduğu yıllarda her zaman onun iyi haberlerini ve sağlıklı geri dönmelerini bekledik. Döndükten sonra onun ilmini takip ederek, ikinci ve üçüncü cildin basımı amaçlanıyordu. Fakat kendisi yurtdışından geldikten birkaç ay sonra naçiz vücudu yakalandığı hastalığa karşı daha fazla direnemedi

ABDÜLHÜSEYİN ZERRÎNKÛB-RUZBEH ZERRÎNKÛB

ve 24 Şehriver 1378 (15 Eylül 1999) tarihinde hayatını kaybetti. Allah mekânını cennet eylesin.

Prof. Dr. Rûzbeh Zerrînkûb
Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü Üyesi

Giriş

Sâsânî Tarihi Araştırmalarında Yararlanılan Kaynakların İncelenmesi

Sâsânî dönemi hakkında yazılmış olan eserler hiç kuşkusuz bir önceki dönemlere göre oldukça büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik, Sâsânî tarihi hakkında araştırma yapacaklara büyük katkı sağlamıştır. Sâsânî Devleti tarihi ile ilgili eserler kaleme alan bir yazar, muhakkak bu dönemler hakkında yazılmış olan eserleri dikkatli bir şekilde analiz ettikten sonra en iyi kaynakçaları belirleyip eserinde bunlardan istifade etmelidir.

İran tarihinde önemli yere sahip olduğunu bildiğimiz Sâsânîlerin, uzun yıllar hüküm sürdüğü (Miladî III. ve VII. yüzyıllar arası) ve geniş coğrafyaları idare ettiğini düşündüğümüzde diyebiliriz ki, Sâsânîler hakkında yazılmış olan eserlerin yeterli ölçüde olmadığı gerçeği, dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Son yıllarda Sâsânî tarihinin kaynaklarının kullanımında çarpıcı gelişmeler ortaya çıkmıştır. Özellikle 1970'li yıllarda tespit edilen birçok maddî senetler (sikkeler, mühürler) Sâsânî dönemi tarihçilerine önemli pencereler açmıştır. Bu ortaya çıkan yeni verilerle (ketibe, sikke, mühür) bazı eski metinleri de harmanlayarak eserlerini kaleme alan Theodor Nöldeke, Arthur Christensen ve George Rawlinson gibi tarihçiler, Sâsânî tarihi yazımında haklı bir üne kavuşmuşlardır. Ayrıca bu maddî veriler sözlü ve yazılı kaynaklarla da kıyaslanarak daha önce yazılmış olan eserlerdeki yanlış anlatımları da düzeltmek mümkün olmuştur.

Sâsânî dönemini iyi bir şekilde anlamak için bu dönem hakkında yazılmış olan eserleri iki gruba ayırabiliriz: Bunlar; “ana kaynaklar” (menâbî’-i Aslî) ve “ikinci el kaynaklar”dır (menâbî’-i Ferî).

Ana kaynaklar, Sâsânî döneminde bizzat kaleme alınmış veya geriyeye kalmış maddî eserlerdir. İkinci el kaynaklar ise Sâsânî Devleti’nin yıkılmasından sonra bir araya getirilmiştir. Bu sebeple ana kaynak ve ikinci el eserleri birbirinden ayırmak pek kolay bir iş değildir. Özellikle ana kaynaklar, maddî kalıntılar ve yazılı belgelerdir. Yazılı belgeler, her zaman tahrife uğrayabileceğinden dolayı günümüz tarihçileri, Sâsânî tarihi hakkında yazılmış olan yazılı kaynakları mutlaka iyi bir şekilde analiz etmelidirler. Tarihçiler, yazılı metinlere her zaman tereddütlerle bakmalı ve her yazdıklarını diğer eserler ile kıyaslamalıdır. Ana kaynaklar, kendi yazıldıkları dönemlerde yaşamış olan insanların düşüncelerini, anlayışlarını ve davranışlarını yansıtır. İranlılar, Sâsânîler zamanında

kendi dostlarını ya da düşmanlarını, sözlü ve yazılı kaynakları ile kendi düşüncelerine göre ortaya koymuşlardır. İkinci el kaynaklardaki metinler ise eski zamanlarda bir araya getirilmiştir. Ne var ki, bu metinler, anlattıkları dönemden yıllar ya da yüzyıllar sonra kaleme alınmıştır. Hiç şüphesiz, tarihçilerin ve halkların düşünce tarzları ve inançları da zaman içerisinde birçok sebepten dolayı değişime uğramıştır.

Sâsânî dönemi kaynakları kategorisindeki ana kaynaklar ve ikinci el kaynakların her ikisi de Sâsânîler zamanında meydana gelen olayları anlatmaktadır. Ancak bu dönemi incelemek için yeterli değildir. Sâsânî tarihi hakkında yazılmış olan ikinci el kaynakların tamamı Pehlevice, Arapça ve Farsça olarak yazılmıştır. Ana kaynakları oluşturan metinler ise eski zamanlarda bir araya getirilmiştir. Aynı zamanda bu ana kaynak derecesindeki metinler zaman içerisinde kaybolmuştur ve bugün onlara ulaşmak mümkün değildir. Bununla birlikte Sâsânî tarihçileri, ikinci el kaynakların önemini göz ardı etmemelidir.

Tabî ki, maddî eserler olan binalar, sikkeler, mühürler ve papirüs gibi kalıntılar da tarihî açıdan büyük önem taşımaktadır. Fakat gerçek ayrıntılar yalnız yazılı kaynaklarda ve tarihî metinlerde beyan edilir. Bu tür kaynaklardan yararlanılmadan Sâsânîler zamanındaki İran'ın gerçek tarihini anlamak mümkün değildir. Bunun için de tarihçiler ister ana kaynak, isterse ikinci el kaynak olsun mutlaka bu eserleri dikkatli bir şekilde inceleyerek yararlanmalıdırlar. Sâsânî tarihi kaynaklarını şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

I. Ana Kaynaklar

- a) Arkeoloji çalışmaları, Sasânî sanat tarihi, tüm mimarî saray araştırmaları, ateşgedeler, kaleler, köprüler, sanat eserleri ve duvar resimleri
- b) Devlet tarafından yapılmış olan ketîbeler, hususi ketîbeler ve mezar taşları
- c) Dinî metinler
- d) Papirüsler, çanak ve çömlekler
- e) Mühürler
- f) Sikkeler
- g) Yunan ve Bizans kaynakları
- h) Ermeni kaynakları
- i) Süryânî kaynakları
- j) Yahudi kaynakları
- k) Çin kaynakları

II. İkinci El Kaynaklar

1. Pehlevî Metinleri

- a) Karnâme-yi Erdeşîr-i Bâbekân
- b) Bundehişn
- c) Dînerd
- d) Şâyeste Nâşâyeste
- e) Rivâyet-i Pehlevî
- f) Güzîdehâ-yi Zadseperm
- g) Zend-i Behmen Yesn
- h) Ardâvîrafnâme

- ı) Mâdayân-î Hazar Dâdestân
- k) Dâdistân-ı Dînî
- l) Şehristânhâ-yi İran
- m) Âyîn-i Erdeşîr
- n) Uhde-yi Erdeşîr
- o) Nâme-i Tenser

2. Sasani Tarihi Hakkında Arapça ve Farsça Eser Kaleme Alan İslam Tarihçileri

- a) El-Câhiz
- b) Dîneverî
- c) Yâkûbî
- d) Taberî
- e) Mesûdî
- f) Hamza İsfahânî
- g) Mutahhar Makdisî
- h) Bel'âmî
- ı) İbnü'n-Nedîm
- k) Ebû Ali Miskeveyh er-Râzî
- l) Se'âlebî
- m) Ebû'r-Reyhân Bîrûnî
- n) İbnü'l-İbrî
- o) Firdevsî

3. Bu Konuda Eser Kaleme Alan İslam Coğrafyacıları

- a) İbn Fakîh
- b) İbn Hurdâzbih

- c) İbn Havkal
- d) İstahrî
- e) Muhammed Makdisî
- f) İbnü'l-Belhî
- g) Yakut el-Hamevî

BİRİNCİ BÖLÜM

Sasânîlerin Ortaya Çıkışı

Sâsânîlerin Ortaya Çıkış Yeri Pers

Ahameniş idaresinin çöküşü (MÖ. 330) ile birlikte Pers şehrinin tarihî önemi de azalmıştır. Kısa süren bu fetret döneminde mahalli hükümetler bölgeyi nüfuzları altına almayı başarmışlardır. Mahalli idarelerin başlarındaki küçük şahlar, bu sıkıntılı dönemde aynı zamanda eski geleneklerini de muhafaza etmişlerdir. Ancak mahalli hükümetler, Pers bölgesinde bağımsız bir şekilde kendilerini idare edememişlerdir. Önce Selevkosların ve daha sonra Eşkânîlerin egemenliği altında yaşamışlardır. Eşkânîler ve Selevkoslar dönemlerinde tarihî Pers şehri hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.

Arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen sikkeler yardımıyla bu dönemlerde ismi daha önce geçmemiş olan diğer Pers idarecilerinin adları hakkında önemli bilgiler elde edilmiştir. Pers tarihi kaynakları açısından büyük

ehemmiyete sahip olan bu sikkelerin üzerinde Pers yöneticilerinin isimleri yazılmıştır. Mahalli Pers yöneticileri, Selevkoslar zamanında “*fratarke*” veya “*fratadara*” unvanıyla anılmışlardır. Bu unvan, komutan anlamına gelmektedir.¹ Bu küçük şahlar eski ecdadlarının dinine bağlıydılar. Mahalli hükümetler döneminde basılan sikkelerin üstünde “*ateşgede, ateşdân*” ve “*Ahura Mazda*” tasvirleri bulunmaktaydı. Ayrıca bu sikkeler sayesinde o dönemde, ateşgede ve Ahura Mazda’ya övgüler yapıldığını da öğrenmekteyiz.² Ahameniş hükümdarı II. Erdeşir döneminde “*Taht-ı Cemşîd*” yakınlarında inşa edilmiş olan “*Anahita Mabedi*” de bu dönemde dini önemini muhafaza devam etmiştir. Hem Pers halkı hem de yöneticiler bu mabede büyük saygı göstermişlerdir. Persler, Ahura Mazda ve “*Mitra*”nın yanında bulunan ilâhî Anatîha’ya da ibadet etmişlerdir. Anahita Mabedi, büyük bir ihtimalle “*Kâbe-i Zerdüş*” olarak inşa edilmiştir. Bu tapınak, Sâsânîlerin ilk zamanlarında “*İstahr Anahitası’nın Ateşi*” olarak adlandırılmıştır.³

Pers bölgesi, Eşkânî döneminin sonlarına doğru mahalli idareciler tarafından yönetilmekteydi. Yani büyük hükümdarın dışında her bölgenin küçük bir şahı bulunuyordu. İşte bu küçük şahlar zamanla Eşkânîlerin idare ettiği bölgelerde büyük bir “*mülûk-u tavâif*” tesis

¹ Ernst Herzfeld, *Paikuli; Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*; vol. 1, Berlin, 1924, s. 68; Vlademir Loukonine, *Temeddün-ü Îrân Sâsânî*, trc. İnayetullah Rıza, Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1372, s. 39-40.

² Richard N. Frye, *The Heritage of Persia*, London, 1962, s. 205.

³ Martin Sprengling, *Third Century Iran: Sapor and Kartir*, Chicago, 1953, s. 51.

etmişlerdir. Bu büyük tavâif-i mülûk içerisindeki en güçlü grubu “Bazrangî” ismindeki aile oluşturmaktaydı. Bu nüfuzlu aile, Eşkânî Devleti’nin kendilerine vermiş olduğu yetki sayesinde diğer mahalli idarecileri yönetme hakkına sahip idi. Bazrangîler hakkında elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, bu güçlü hanedanın Pers bölgesinde saltanat sürdürdüğünü biliyoruz.⁴

Sâsânîlerin Mahalli Hükümeti

Sâsânî hanedanı, miladi II. asrın başlarında Pers bölgesindeki hâkimiyetini ve idaresini yaymaya başlamıştı. Sâsânîlerin büyük dedeleri ve Erdeşîr Bâbekân’nın atası olan Sâsân, İstahr’da “*Hîrbad-ı Ateşgede-i Anahita (Anahita Ateşgedesi’nin Koruyucusu)*” unvanıyla görev yapmaktaydı. Sâsân, muhtemelen yerel yöneticiler arasında soylu bir kişi olarak yer almıştır. Kendisi daha sonra Bazrangî hanedanı ile birlik olmak için bu aileden bir kadınla evlenmiş ve bu izdivaç neticesinde ise miladî 155’te Bâbek dünyaya gelmiştir.⁵ I. Erdeşîr ve I. Şâpur ketîbelerinde Bâbek, Erdeşîr’in babası ve Şâpur’un büyükbabası olarak geçmektedir.⁶ Bâbek, birçok kaynakta Sâsân’ın oğlu olarak

⁴ Theodor Nöldeke, *Târîh-i İrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, trc. Abbas Zeryâb, Tahran, Encümen-i Âsâr-ı Milli, 1358, s. 55-56.

⁵ S. H. Taqizadeh, “The Early Sasanians: Some Chronological Points which Possibly Call For Revision”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*; vol. 11, 1943-1946, s. 37.

⁶ Ernst Herzfeld, *Paikuli; Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*, vol. 1, Berlin, 1924. ss.84-87; Sprengling, a.g.e., s. 14.

da anılmıştır.⁷ Bununla beraber, Sâsânîler döneminde yazılan ketîbelerde, Sâsân ve Bâbek'in soyları hakkında kesin bilgi verilmemiştir. *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân* isimli Pehlevice eserin birinci bölümünün, 3. ve 20. bentlerinde Bâbek'in, Eşkânîler adına Pers bölgesini idare ettiği kaydedilmiştir. Yine bu eserde Sâsân'ın, Ahamenîş soyundan olduğu ve Bâbek'in yanında çobanlık yapmış olduğu dile getirilmiştir. Bâbek, sonuçta Sâsân ile aynı soydan olduğunu öğrenmiş ve daha sonra kendi kızını Sâsân'a vermiştir. İslam tarihçisi Taberî, Bâbek'in annesinin ismini "Rambeheşt" olarak ifade etmiştir.⁸ Ne var ki, "Rambeheşt" ismi, I. Şâpur'un "Kâbe-i Zerdüşî Ketîbesi"nin 4. bend ve 6. bölümün babında "Dîneki" olarak geçmektedir.⁹ Bâbek, belli bir yaşa geldikten sonra Sâsân'ın yerine geçerek İstahr'daki Anahita Ateşgedesi'nin rahibi olmuştur.¹⁰ Bu dönemde İstahr, Bazrangî hanedanından

⁷ *Nâme-i Tenser be Geşnasp*, tsh. Müctebî Mînevî ve Muhammed İsmail Rıdvânî, Tahran, 1354, s. 48; Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, ed. Leiden, Brill, 1893, s. 99; Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdin el-cevher*, ed. C. Pellat, c. I, Beyrut, 1965, s. 283-285; Mutahhar b. Tâhir Makdisî, *el-Bed' ve't-târih*, ed. Clement Huart, c. 3, Paris, 1903, s. 156; *Nihâyetü'l-ereb fi ahbâr-i'l-Fürs ve'l Arab*, tsh. Muhammed Dâneş Pejûh, Tahran: Encümen-i Âsâr-ı Milli, 1375, s. 176; İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, tsh. G. le Strange-R.A. Nicholson, Tahran: Kitâb-ı Dünya, 1363, s. 20.

⁸ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târihu't-Taberî (Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk)*, tsh. Ebu'l Fazl İbrahim, el- Cüz' -Sâlis, Dar'ul Mâârif, Kahire, 1961, s. 37-38,

⁹ *Sprengling. a.g.e.*, s. 18.

¹⁰ Ebû Ali Muhammed b. Muhammed Bel'amî, *Târih-i Bel'amî*, tsh. Muhammed Takî Bahâr, Muhammed Pervin Ganâbâdî, Tahran, İdâre-i küllî Nigâreş-i Vezâret-i Ferheng, 1341, s.

olan Gûçihîr (Gûzihr, Guzihîr) adındaki yönetici tarafından idare edilmektedir.¹¹

Bâbek, bir kaç yıl sonra oğlu Erdeşîr'i Dârâbgird denilen bölgeye “*ergabad (ergabaz)*” unvanıyla atamıştır. Ergabad, saray komutanı veya müstahkem bir kale anlamına gelmektedir. Bu unvanın anlamı zamanla değişerek önemli bir asker mensubu manasında kullanılmıştır. Bâbek, her ne kadar nüfuzlu bir yönetici haline gelmişse de yine de bu dönemde Bazrangî hükümetinin emri altındaydı. Bâbek, siyaseti gereği bir yandan Bazrangîler ile arasını iyi tutmaya çalışırken, bir taraftan ise Eşkânî hükümeti ile herhangi bir sorun yaşamamak için büyük bir çaba harcamıştır. Fakat Erdeşîr'in m. 211-212 yıllarında, Pers bölgesindeki bazı şehirleri ele geçirmesiyle birlikte önemli bir siyasi mesele ortaya çıkmıştır. Erdeşîr, bu hamlesinden sonra babası Bâbek'i, Gûçihîr'e karşı isyan etmesi için kışkırtmıştır. Bâbek, oğlunun ısrarı üzerine Gûçihîr'i öldürerek İstahr'daki “*Beyaz Saray*” dedikleri “*Kâh-ı Sefîd*”de Pers saltanatına oturmuştur. Bâbek, bu girişimi sayesinde Bazrangî hanedanının gücünü de ele geçirmiştir. Erdeşîr ise daha sonra Gûçihîr'e ait bölgeler üzerinde kendi gücünü tesis etmiştir. Bütün bu siyasi olaylar Bâbek'in son zamanlarında vuku bulmuştur (m. 220).¹²

875-876; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, ed. Carl Johan Tornberg, c. I, Beyrut: Dâru's-Sâdr, s. 380.

¹¹ Taberî, a.g.e., s. 38-39; Nöldeke, *Târîh-i İrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 55; Chaumont, M. L., “Papak roi de Staxr, et sa cour”, *Journal Asiatique (JA)*; vol. 247, 1959, s. 176.

¹² Taqizadeh, a.g.m., s. 33-38; Chaumont, “Papak roi de Staxr, et sa cour”, s. 129.

Bâbek, siyâsî anlamda önemli bir güç elde ettikten sonra bu sefer de Eşkânî Hükümdarı Erdavân'dan, Gûçîhr'in tacını kendi büyük oğlu Şâpur'a verilmesini istemiştir. Eşkânî hükümdarı ise gerek Bâbek'in bu isteğinden, gerekse onun kendisine karşı bir tehlike olmaya başlamasından dolayı büyük bir endişe içerisine girmiştir. Eşkânî hükümdarı, bu sebeple Bâbek'in isteğini reddetmekle kalmayıp Sâsânî sülalesini de devlete karşı asi olarak ilan etmiştir. Bâbek, yaşanan bu olaylardan kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir (m. 220-221). Bâbek taraftarları ise Eşkânîlerin muhalif olmasına rağmen Bâbek'in vasiyeti üzerine oğlu Şâpur'u İstahr'daki yönetimin başına geçirmişlerdir. Bu durumdan rahatsız olan Şâpur'un küçük kardeşi Erdeşîr, Pers idaresini ele geçirmek için kendi kardeşine karşı isyan hareketi başlatmıştır. Şâpur, kardeşi Erdeşîr'in isyanını önlemek için hemen yanına bir ordu alarak yola koyulmuştur. Fakat Şâpur, yol ortasında bir kaza sonucunda ya da kardeşinin hazırlamış olduğu tuzak neticesinde hayatını kaybetmiştir. Erdeşîr, Şâpur'un ölmesinden sonra rahat bir şekilde Pers bölgesinin yönetimini ele geçirmiştir (m. 221-222).¹³

Eşkânî Hükümeti'nin Çöküşü

Bâbek ve oğlu Erdeşîr, miladi 3. yüzyıl başlarında Pers bölgesinde Eşkânî Devleti'nin iç kargaşasından faydalanaarak sınırlarını genişletmek istiyordu. Eşkânî şahları, bu dönemde yabancı devletlere haraç vermelerinin yanısıra doğu

¹³ Taberî, *a.g.e.*, s. 38-39; Bel'âmî, *a.g.e.*, s. 879-878; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. I, s. 381.

ve batı bölgelerinde çeşitli cephelerde diğer yabancı kavimlerle sürekli savaş halinde olduklarından dolayı hüzünlü bir çöküşe doğru gitmişlerdir. Bütün bu olaylar dışında, yine bu dönemde tahta çıkan her hükümdar zamanında ülke içerisinde iç karışıklığın olması ve Eşkânî Devleti içerisindeki *bozorgan*ların da (soylu kişilerin) başa geçecek hükümdarları seçme kudretine sahip olması ve istedikleri şehzadeleri şah ilan ettirmek istemeleri gibi sebeplerden dolayı devlet yok oluş sürecine girmiştir.¹⁴

Eşkânî Şehinşahı IV. Balâş'ın ölümü (m. 208 veya 209) ile birlikte iki Eşkânî şehzadesi Balâş ve Erdevân arasında şiddetli taht kavgası başlamıştır. Bu taht kavgasından istifade eden Eşkânî bozorganları ise ülke içerisinde ayaklanarak İran'da Part (Eşkânîler) Devleti'nin çöküşüne sebep olmuşlardır. Eşkânîlerin zayıfladığı dönemlerde Roma Devleti güçlenmiştir. Bu sırada Roma İmparatoru Caracalla tahta geçmiştir. V. Balâş zamanında Roma İmparatoru Caracalla'ya muhalif olan iki yöneticinin Eşkânîlere sığınması ile Roma-Eşkânî çatışması meydana gelmiştir. Roma İmparatoru Caracalla, Eşkânîleri tehdit ederek kendilerine sığınmış olan kişilerin iade edilmesini istemiştir. Eşkânî hükümdarı Balâş ise Roma Devleti'ne karşı savaşamayacağını bildiği için bu iki yöneticiyi Roma'ya teslim etmek zorunda kalmıştır.¹⁵

V. Erdevân, 216 yılında Balâş'ı devirerek yeni Eşkânî hükümdarı olmuştur. Kendisi başa geçtikten sonra

¹⁴ Şîrîn Beyânî, *Şâmgâh-ı eşkânîyan ve bâmdâd-ı Sâsânîyân*, Tahran, 1355, s. 10.

¹⁵ Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Târih-i Merdüm-i Îrân, cildi evvel: Îrân gabl ez İslâm*, Tahran, İntişârât-ı Emir Kebîr, 1364, c. I, s. 405.

Roma İmparatoru Caracalla'nın kendisine karşı düzenlemiş olduğu suikast ile karşı karşıya kalmıştır. Erdevân, bu suikastten canını zor kurtarmış ve kendisi daha sonra bunun intikamını almak için Caracalla'yı öldürmek istemiştir. Eşkânî hükümdarı kendi muhafızlarını gizli bir şekilde Roma Devleti'ne göndermiş ve Caracalla'yı öldürtmesinden sonra Macrinus yeni Roma İmparatoru seçilmiştir. Eşkânîler, bu dönemde Roma İmparatoru Macrinus ile yapmış oldukları savaşta büyük bir zafer kazanmışlardır. Roma Devleti, Miladî 218 yılında ki bu yenilgiden sonra Eşkânîlere, zarar görmüş yerler için yüklü miktarda para vereceklerine dair söz vermiştir. Eşkânî Devleti'nin Roma'ya karşı elde etmiş olduğu başarıya rağmen ülke içerisinde halledilemeyen iç sorunlar yüzünden devletin yıkılış süreci devam etmiştir.

Erdeşîr, bu olaylardan sonra kendi otoritesini Fars bölgesinde güçlü şekilde tesis etmiş, Fars'tan dışarı çıkarak Kirman ve İsfahan bölgesini ele geçirmiştir.¹⁶ Bu dönemde Ermenistan Kralı Tîrdâd'ın kâtibi olan Ermeni yazar Agathangelos, yazdığı eserde, Erdeşîr'in bozorganlardan oluşan bir encümen tesis etmiş olduğunu kaydetmiştir. Erdeşîr, her zaman Eşkânîleri büyük bir düşman olarak algılamıştır. Yani kendisi Eşkânîleri yabancı bir devlet olarak görmekle kalmayıp, Partların İran coğrafyasına musallat olmalarını büyük bir musibet olarak görmüştür.¹⁷ Bu sırada Erdevân idaresinden

¹⁶ Roman Ghirshman, *Iran, from the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Harmondsworth, 1954, s. 290.

¹⁷ Muhammed Cevad Meşkûr, *Partihâ-i Pehleviyân-ı kadîm, Târih-i Siyâsî*, c. I, Tahran, 1350, c. I, s. 430.

memnun olmayan bazı Part bozorganları ve soyluları (ispehbed ve sûren) Eşkânî hükümetini desteklemeyip Erdeşîr Bâbekan ile gizlice irtibata geçmişlerdir.¹⁸

Eşkânî hükümdarı V. Erdevân, Erdeşîr'in elde etmiş olduğu siyasî başarılarından dolayı tedirgin olduğu için Huzistan Şahı Nerofarr ile ittifak yapmıştır. Fakat Erdeşîr, kendisine karşı kurulmuş olan ittifaka rağmen onlar ile yapmış olduğu üç savaşı da kazanmayı başarmıştır.¹⁹ Erdeşîr ve Erdevân arasındaki nihai savaş “*Hürmüzdegân*” denilen bölgede gerçekleşmiştir. Erdeşîr, Eşkânîleri bu bölgede ağır bir hezimete uğratmıştır (m.. 224). Bu savaş sonucunda Erdevân öldürülmüştür. Erdeşîr kazanmış olduğu bu tarihî savaştan sonra “*Nakş-ı Recb*” tasvirinde kendini, Erdevân'ın başını ayağı ile ezmiş bir şekilde nakş ettirmiştir²⁰ (m. 224). Erdeşîr, daha sonra Tîsfûn'daki Eşkânîlerin saltanatını ele geçirerek resmen onları tarih sahnesinden silmiştir.

¹⁸ Musa Horânî (Hornâsî), *Târîh-i Ermenistan*, trc. Geogori Nalbandiyan, Erivan: İdâre-yi Neşriyât-ı Dânişgâh-i Erivan, s. 171.

¹⁹ N. V. Pigulevskaia, *Şehirhâ-yi Îrân der Ruzgâr-i Partiyân ve Sâsânîyân*, trc. İneyattullah Rıza, Tahran: İntişârât-ı İlmi ve Ferhengî, 1367, s. 219.

²⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 40; Arthur Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, trc. Reşid Yâsmî, Tahran, 1351, s. 107-108; Ahmed b. Dâvûd Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, tsh. Abdülmün'im Âmir, Kahire: Dâr İhyâü'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1960, s. 42; George Rawlinson, *The Seventy Great Oriental Monarchy*, London, 1876, s. 36-37; Ayrıntılı bilgi için bk. Herzfeld, *a.g.e.*, s. 78. Erdeşîr'in, Erdevân'a karşı kazandığı savaşın bir diğer tasviri Firuzabad'da bulunmaktadır.

Erdeşîr Bâbekân Hükümetinin Kurulması (I. Erdeşîr)

Sâsânî hâkimiyetinin Erdeşîr Bâbekân'ın eline geçmesiyle birlikte İran coğrafyasında birliği sağlama yolunda önemli adımlar atılmıştır. Tabii ki, İran'da bu birliği sağlamak hiç de kolay olmamıştır. Fakat bütün zorluklara rağmen Erdeşîr, elde etmiş olduğu başarılar sayesinde İran tarihi açısından yeni bir dönemin başlamasına vesile olmuştur.

Sâsânîlerin İran coğrafyasında güçlü bir şekilde ortaya çıkmaları tesadüfî bir durum değildi. Erdeşîr Bâbekân, Eşkânî hükümdarı Erdevân'ı yenmesiyle birlikte büyük kudrete sahip olmuştur. Erdeşîr'in bu zaferi sadece Part hükümetine karşı değil, aynı zamanda Partlara bağlı diğer mülûk-ü tavâif denilen küçük devletçiklere karşı da bir tepki olmuştur. Bir rivayete göre, bu dönemde İran coğrafyasında toplam 240 kethüda ya da 90 şahın olduğu yazılıdır.²¹ Erdeşîr ise bir sözünde; "*Ben Dârâ'nın intikamını alacağım ve mülûk-ü tavâifleri yok edeceğim. Ayrıca İskender'in bu coğrafya'ya vermiş olduğu zararları ortadan kaldıracam.*" demiştir.²² Erdeşîr'in bu sözünden anlaşıyor ki, kendisini sadece Ahemeniş imparatorunun vârisi olarak görmekle kalmayıp, aynı zamanda Ahemeniş kültürünü de devam ettireceğini ifade etmiştir. Bu yüzden Eşkânîler ile Sâsânîler arasındaki çatışmanın kökleri çok eskilere dayanmaktadır. Bâbek'in babası da bir sözünde;

²¹ *Karnâme-i Erdeşîr-i Pâpekân*, tsh. Cevad Meşkûr, Tahran, Dünya-yi Kitap, 1369, s. 175; Hamza el-İsfahânî, *Târîhi Sini Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*, s. 33.

²² Bel'âmî, *a.g.e.*, s. 874.

“Eğer bir gün melik olursam Eşkânîlerin ismini tarih sahnesinden sileceğim.” Diyerek, Eşkânîlere karşı düşmanlığını ifade etmiştir.²³

Erdeşîr, M. 226 yılında Tîsfûn’da saltanat tacını takarak kendisini resmen “*İranlılar’ın Şahı*” olarak ilan etmiştir.²⁴ Eşkânîlerin ortadan kalkmasıyla birlikte İran coğrafyasında meydana gelmiş olan siyasi boşluğun doldurulması gerektiğini belirtmiştir. Sâsânî hükümdarı, bu coğrafya üzerinde güçlü bir merkezi hükümetin kurulmasının elzem olduğunu düşünmüştür. Erdeşîr, bu amacını gerçekleştirmek için öncelikle halka karşı hoşgörülü bir siyasetin takip edilmesini ve daha sonra da güçlü bir devletin teşkil olunabilmesi için de din ve devletin tek çatı altında olması gerektiğine inanmıştır.²⁵

Sâsânî Hükümdarı I. Erdeşîr’in tarih sahnesine çıkış destanı ile Ahamenî Devleti’nin kurucusu olan Kiros’un zuhur etmesi ile alakalı efsaneler, milli rivayetler ışığında halk tarafından her zaman renkli bir anlatıma sahip olmuştur. Hatta bazı destanî anlatımlarda hem Kiros (Kuruş)’un, hem de Erdeşîr’in nasıl hükümdar oldukları ile ilgili ortaya atılmış olan efsaneler arasında küçük farklar dışında birbirlerine çok benzedikleri bilinmektedir.²⁶ Destanlarda 500 yıllık Eşkânî Devleti’nin yıkılışı bir rüyaya ve unutulmuş bir soy olan Erdeşîr’e bağlanmaktadır. Sâsân hakkındaki destanlarda ise Erdeşîr’in

²³ A.g.e., s. 886.

²⁴ Christensen, a.g.e., s. 108; Pigulevskaia, a.g.e., s. 220.

²⁵ Abdülhüseyn Zerrînkûb, *Rûzgârân-î İran, Guzeşte-i Bâstânî İran*, Tahran: İntişârât-ı Sohan, 1375, c.I, s. 171.

²⁶ Theodor Nöldeke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Graz, 1974, s. 91-92.

soyu, İskender'den önce, yani “*dârâ-yı dârâyân*” (şahlar şahı) unvanı ile anılan İran'ın son imparatoruna kadar götürülmektedir. Sâsânî destanlarını biraraya toplayan kişiler, Sâsânî sülalesini İskender'den önceki dönemlere kadar dayandırmakla kalmayıp Erdeşîr'e atfedilen destanlara da birtakım rivayetler eklemişlerdir. Mesela Erdeşîr Bâbekân ile Heftvâd arasında yapılan mücadelede, Kerem-i Heftvâd'ın ölümünü de bu topladıkları rivayetin içerisine eklemişlerdir.²⁷ Erdeşîr hakkında yazılmış olan destanlara böyle efsanevî anlatımlar izafe eden kişiler, her şeyden önce güçlü bir sülale oluşturmak ve bu sülalenin başında olan Erdeşîr'e “*Büyük Pehlivan*” unvanı vererek onu ejdarha öldüren bir efsanevî kimliğe büründürmek istediklerinden dolayı böyle bir anlatıma başvurmuşlardır.

Erdeşîr Otoritesinin Güçlenmesi

Erdeşîr, ülke içerisinde güçlü bir otorite kurmak için büyük çaba harcamıştır. Çünkü bu Sâsânî hükümdarı bir yandan devlet içerisinde kendisine muhalif olan kesimler ile mücadele ederken, bir taraftan da dışarıda Roma ve Ermenistan'ın tahrikleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Roma ve Ermeniler, İran coğrafyasında Sâsânî hanedanı gibi nüfuzlu bir devletin yerine siyasî, sosyal ve ekonomik açıdan zayıf olan Eşkânî Devleti'nin hüküm sürmesini istemişlerdir. Bu sebeple Roma Devleti ve Ermeni Krallığı, Eşkânîleri tekrar canlandırmak için büyük bir mücadele

²⁷ *Karnâme-i Erdeşîr-i Pâpekân*, s. 191-200; Ebu'l-Kâsım Firdevsî, *Şehnâme-yi Firdesî (Metn-i İntikâdî)*, c. V, tsh. N. Osmanof, Tahran: 1968, s. 139-154.

vermişlerdir. Erdeşîr, her ne kadar Eşkânî Devleti'ne karşı önemli başarılar elde etmiş olsa da ülke içerisinde birçok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde Eşkânî sülalesinden kalma bazı soyluların hem kendi güçlerini muhafaza etmeleri hem de Erdeşîr'e karşı beslemiş oldukları düşmanlıklardan dolayı Sâsânîleri tehdit edebilecek bir güce sahip oldukları görülmektedir. Ayrıca Eşkânî Devleti zamanından kalma bazı gruplar bu dönemde yarı bağımsız şekilde hüküm sürdükleri için Sâsânî Devleti ile çatışma halindeydiler. Feodal bir şekilde yöneticilik yapan bu gruplar, Sâsânîlerin kurmak istediği güçlü bir merkezi otoriteden rahatsız olmuşlardır. Erdeşîr ise İran coğrafyasındaki bu küçük mahalli grupları bir merkezi çatı altında toplamak için büyük çaba harcamıştır. Erdeşîr döneminde yaşamış olan Tenser'in (Tansar) kaleme almış olduğu *Nâme-i Tenser* isimli eserde Erdeşîr dönemi hakkında bilgiler vermektedir. Bu eser, Hüsrev Enûşirvân döneminde değişikliğe uğradı. Tenser bu anlatıda, Taberistan, Deylemân, Rûyan ve Demâvend şahı olan Guşnesb'e, Erdeşîr Bâbekân'a boyun eğmesini istemiştir.

Erdeşîr, M. 226 yılında Eşkânî hükümdarı V. Erdevân'ı öldürmesine rağmen Eşkânî sorununu tam olarak halletmemiştir. Çünkü Erdevân'dan sonra tahta geçen V. Balâş, Sâsânîler aleyhinde bir takım faaliyetlerde bulunmuştu. V. Balâş, kardeşi Erdevân'ın saltanatı yıllarında ona şiddetli muhalif tavırları ile bilinirdi. Erdevân'ın ölümü ile bu Eşkânî şehzadesi, bu sefer de Erdeşîr'e karşı muhalif olmaya başlamıştır. Erdeşîr, kendisine düşman olan Balâş'ı ortadan kaldırmak için büyük çaba harcamıştır. Sâsânî hükümdarı vermiş olduğu uğraşlar neticesine M. 227 yılında V. Balâş'ı öldürmeyi başarmıştır. Erdeşîr, daha sonra

ileride kendisine karşı tehlike arz edebilecek olan Eşkânî sülalesinin fertlerini katlederek ülke içerisinde kendi gücünü sağlam bir şekilde tesis etmiştir. Erdeşîr'den canını kurtarmayı başaran diğer Eşkânî üyeleri de kendi ordularıyla birlikte Med Dağları'na sığınarak bu bölgelerde Sâsânîlere karşı mücadele etmeye çalışmışlardır. Erdeşîr, Balâş'ı öldürdükten sonra Eşkânî sülalesinin bütün gücünü kırmıştır. Fakat hayatta kalan diğer Eşkânî üyeleri ise Sâsânîlerin bu faaliyetlerinden dolayı onlara karşı büyük bir kin ve nefret beslemişlerdir. O dönemde Med bölgesi dışında Ermenistan bölgesinde yaşayan bazı Eşkânî şehzadeleri, her ne kadar kendi aralarında çatışma içerisine girmiş olsalar da Sâsânîlere karşı Eşkânî Devleti'ni yeniden canlandırmak için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Bu Eşkânî şehzadeleri siyasî anlamda güçlü olabilmek için Ermeni şahı olan Hüsrev'in desteğini almaya çalışmışlardır. Eşkânî şehzadesi ve V. Erdevân'ın oğlu olan Artavazd, Eşkânî sülalesi içerisinde saltanatta hak iddia eden son üye idi. Ermenistan Krallığı içerisinde hüküm süren bütün Eşkânî fertleri ise Eşkânî Devleti'ni tekrar geri getirmek için kendi aralarındaki ihtilafları bir kenara bırakarak Ermenistan, Kûşân, Saka ve Roma ile ittifak kurmuşlardır.²⁸ Roma devleti de Sâsânîlere karşı büyük bir darbe vurmak için her zaman fırsat kollamıştır.

Erdeşîr, saltanatının ilk yıllarında Mezopotamya'da Roma ile Sâsânî Devleti arasında önemli bir sınır bölgesi olan Ermenistan ve Suriye üzerinde Roma'nın hâkimiyet kurmak istemesinden dolayı bu devlet ile karşı karşıya

²⁸ Ghirshman, *İran, from the Earliest Times to the Islamic Conquest*, s. 291.

gelmiştir. Erdeşîr, öncelikle Tisfûn bölgesinde güvenliği sağlamak için Kuzey Mezopotamya ve Dicle bölgesine sefer düzenleyerek Musul ve etrafındaki bazı kaleleri ele geçirmeyi başarmıştır. Erdeşîr, daha sonra Roma'nın elindeki Hatra (el-Hazr)²⁹ bölgesini ele geçirmek istemiştir. Fakat Roma, bu bölgede Sâsânîler aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu için Sâsânî ordusu bu bölgeyi ele geçirememiştir. Erdeşîr, Hatra kuşatmasından sonra İran sınırında birtakım sorunlar çıkaran Roma'yı cezalandırmak istemiştir.

Sâsânî ve Roma arasında bu dönemde en önemli sorunların başında Ermenistan meselesi gelmekteydi. Ermenistan, bu mıntıkada stratejik yönden büyük bir öneme sahip olup hem Sâsânîlere hem de Roma Devleti'ne komşu idi. Ermenistan, Eşkânîler zamanında bu devlete bağlı idi. Ermeniler, Eşkânîlerin yıkılmasından sonra Sâsânîlerin en önemli unsuru haline gelmişlerdir. Çünkü Erdeşîr, Ermenistan sorununu bir iç mesele olarak gördüğü için bu bölgedeki Eşkânî şehzadelerinin varlığına tahammül edemiyordu. Aslında Roma ve Sâsânîler arasındaki siyasî ve ekonomik ihtilafların temeli çok öncelere dayanmaktadır. Roma, Ermenistan gibi stratejik bir yeri kaybetmemek için Sâsânîlere karşı büyük mücadele vermek zorunda kalmıştır. Sâsânîler ise İran milletini tek çatı altında toplayarak güçlü bir merkezi devlet kurmak istiyordu. Erdeşîr'in güçlenmeye başladığı dönemde Ermenistan Krallığı'nda bazı değişimler meydana gelmiştir. Erdeşîr, Part (Eşkânî)

²⁹ Kadim bir şehir olma özelliğine sahip olan Hatra, Mezopotamya bölgesindeki Musul'un güneybatısında yer alır. Eşkânîler zamanında oldukça gelişmiş bir seviyede idi.

döneminde Roma'ya karşı uygulamış olduğu savunma stratejisi yerine saldırı siyasetini benimseyerek milli duyguyu askerler arasında yaymaya çalışmış ve Roma'ya karşı şiddetli bir şekilde düşmanlık duygusu beslemiştir. Erdeşîr, böylece kendi ordusu içerisindeki askerlerine milli duyguları aşılamaaya çalışarak, onların Roma Devleti'ne karşı daha iyi savaşmasını sağlamıştır.

Erdeşîr ve Roma Arasındaki Çatışma

Eşkânîler zamanında, İran ve Roma Devletleri arasındaki ihtilafaların en temel sebebi iktisadî idi. Doğu ve Batı arasındaki ipek ticaretinin yapıldığı güzergâhta bulunan İpek Yolu, tacirlerin en çok kazanç sağladıkları ticarî bir yoldu. Bu tarihî İpek Yolu, Roma Devleti üzerinden başlayıp Çin'e kadar devam ederdi. İpek Yolu'nun gerek Kuzey Mezopotamya ve gerekse de Gürcistan ile Ermenistan bölgeleri üzerinden geçmesi bu bölgelerin önemini artırıyordu. Bütün bu sebeplerden dolayı Roma ve Sâsânî Devletleri hem İpek Yolu'na hâkim olmak, hem de İpek Yolu güzergâhına sahip olan Ermenistan, Kuzey Mezopotamya ve Gürcistan'ı ele geçirmek istemelerinden dolayı uzun yıllar boyunca birbirleri ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Erdeşîr, her şeyden önce Ermeni Krallığı ve Hatra sakinlerinin Sâsânîlere karşı devamlı sorunlar çıkarmalarının sebebini, Roma'nın bölgedeki siyaseti yüzünden olduğunu bildiği için Roma Devleti'ne karşı tepki göstermek amacıyla Nusaybin Kalesi,³⁰ Suriye ve Kapa-

³⁰ Türkiye'nin Güneydoğusu'nda yer alan bu şehir, Hristiyan Nestûrîlerin önemli bir merkezi idi.

dokya üzerine sefer düzenlemiştir. Sâsânîler, bu hamle sonucunda Roma ile karşı karşıya gelmişlerdir (m.230). Genç ve tecrübesiz olan Roma İmparatoru Alexander Severus da Erdeşîr'e karşı Antakya bölgesi üzerine bir sefer düzenlemiştir (m.231). Ayrıca Roma imparatoru, Sâsânîlere mektup yazarak onları tehdit etmeye çalışmıştır. Erdeşîr ise bu cevaba karşılık 400 seçkin askerini silahlarla donatıp en iyi atlar vererek Roma'ya elçi olarak göndermiştir. Erdeşîr, bununla yetinmeyerek Roma imparatoruna hitaben yazdığı mektupta, Roma ordusunun hem Asya bölgesinden hem de Suriye'den çekilmesini isteyerek bu bölgelerin Sâsânîlere teslim edilmesini söylemiştir. Roma imparatoru ise Erdeşîr'in bu isteğine sinirlenerek kendi ordusunu Sâsânîler üzerine göndermeyi planlamıştır. Roma imparatoru, kendisine gelen elçilerin savaş esiri olarak tutuklanmaları için emir vermiştir. Sonuç olarak, iki devlet de birbirleri ile savaşmak zorunda kalmıştır (M.232). Roma ordusu, Sâsânîleri yenmek için öncelikle Fırat Nehri'nden geçmiştir. Daha sonra imparatorun emri ile Roma ordusu üç gruba ayrılmıştır. Birinci grup ordu, Azerbaycan üzerine hareket ederek bu bölgeyi ele geçirmiştir. İkinci ordu ise Huzistan üzerine ilerlemiştir. Sonuncu olan üçüncü ordu ise Roma imparatoru ile birlikte hareket ederek İran'a doğru ilerlemiştir. Erdeşîr ise Roma'nın bu planına karşı bir hamle yaparak Roma orduları arasında irtibat olmadığını bildiği için Huzistan'a yönelen Roma ordusu üzerine yürüyerek yenilgiye uğratmıştır. Alexandar Severus, ordusunun yenildiğini duyunca hemen geri çekilme talimatı vermiştir. Roma ordusu savaşın başlamasıyla birlikte Ermeniler ile ittifak yaparak

Azerbaycan'ı ele geçirmiştir. Bu bölgedeki Roma ordusu da imparatorun emri ile geri çekilmeye başladığı için ağır zayıatlar vermişlerdir. Neticede Sâsânî ve Roma Devletleri kendi aralarında bir barış anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma ile iki devlet arasındaki sınır, Eşkânîlerin son dönemindeki gibi olması gerektiği konusunda mutabık kalınmıştır (m.233)³¹. Bu arada Ermeniler, Sâsânî ve Roma Devletleri arasındaki savaşlardan yararlanarak Sâsânîlere karşı bazı olumsuz girişimlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde Ermenistan Kralı Hüsrev ile Eşkânî şehzadeleri birlik olup Sâsânîlere büyük bir darbe vurmuşlardır. Agathangelos'un eserinde, Ermenilerin Erdeşîr'e karşı ağır zaiyat verdiği kaydedilmiştir. Ancak Agathangelos, bu olayı oldukça abartılı bir şekilde anlatmıştır.³² Erdeşîr, Roma ordusunun geri çekilmesinden istifade ederek Ermenistan Kralı Hüsrev'i öldürmek için Ermenistan üzerine sefere çıkmaya karar vermiştir.

Erdeşîr, Ermenistan bölgesi üzerine sefer düzenlemeden önce devletin doğu sınırlarını güvence altına almak istemiştir. Çünkü Erdeşîr, Roma ve Ermenistan ile tekrar savaşacağını bildiği için doğu bölgesinden gelebilecek tehlikeleri önlemek istemiştir. Erdeşîr, ordusu ile birlikte harekete geçerek Sistan, Eberşehr (Nişabur), Belh, Merv ve Harezm şehirlerini ele geçirmiştir (m.233-237). Sâsânîler bu uzun sefer sonucunda devletin kuzey

³¹ Hırand Pastırmacıyan, *Târih-i Ermenistan*, trc. Muhammed Kâzî, Tahran, İntişârât-ı Zerrin, 1369, s. 111-114; Rawlinson, *a.g.e.*, s. 39-50.

³² M. L. Chaumont, *Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume*, Paris, 1969, s. 39.

sınırlarını Ceyhun Nehri'ne kadar genişletmeyi başarmışlardır. Erdeşîr'in bu zaferlerinden sonra Kûşân hükümdarı da Sâsânîlere bağlılığını bildirmiştir.³³

Erdeşîr doğu sınırlarını güvence altına aldıktan sonra bu sefer de yönünü batıya çevirmiştir. Bu dönemde Roma İmparatoru olan Maximinus, ülke içerisinde ortaya çıkmış olan sorunlar ile uğraşmakta idi. Erdeşîr ise bundan istifade ederek Mezopotamya, Nusaybin, Harran³⁴ ve Dura Europos³⁵ denilen bölgelere saldırmıştır (M. 238). Roma Devleti, siyâsî yönden iç karışıklık yaşadığı için Sâsânîlerin bu hamlesine karşılık verememiştir. Ayrıca Roma İmparatoru Maximinus'un da bir komplo sonucu öldürülmesinden dolayı Roma, Sâsânîler karşısında aciz bir duruma düşmüştür.

Erdeşîr ömrünün son yıllarında oğlu I. Şâpur ile birlikte ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Bu dönemde ele geçirilmesi güç olan Hatra şehri I. Şâpur tarafından ele geçirilmiştir. Erdeşîr, daha sonra resmen saltanatı oğluna bırakarak inzivaya çekilmiş ve kısa süre sonra hayatını kaybetmiştir (m. 240 veyahut 241).³⁶

³³ Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 41; Christensen, *a.g.e.*, s. 109-110.

³⁴ Türkiye'nin Güneydoğusunda yer alan bu kadim şehir, özellikle ticarî açıdan stratejik bir konuma sahiptir. Ayrıca bu şehir Sâbiîlerin önemli merkezlerinden biri idi.

³⁵ Suriye'de Fırat Nehri ile Tedmür (Palmira) bölgesinin kenarında yer alır. Bu şehir, Seleukoslar zamanında inşa edilmiştir. Daha sonra Eşkânîlerin kontrolüne geçmiştir ve bu şehirde Eşkânî sanatının izleri bulunmaktadır.

³⁶ Vâzıh b. Ya'kubî, *Târih-i Ya'kubî*, Necef, 1358, c. I, s. 159; Behmen Serkarâtî, "Ahbâr-ı târih-i der asâr-ı mânevî (1-2)", *Sâychâ-yi Şikârşode*, Tahran, Neşr-i Katre, 1378, s. 154-155.

Din ve Devletin Birleşmesi

Erdeşîr, uzun mücadeleler sonucunda yeni imparatorluğu İranşehr’de tesis ettikten sonra Zerdüştiliği Sâsânî ülkesinde güçlü bir şekilde tanzim etmişti. Sâsânî sülalesinin İstahr şehrinde özel bir ateşgedeleri vardı. Sâsânî hükümdarları daha sonra ülke içerisindeki Zerdüşî din adamlarını da kendi saltanatlarına mensup sayarak bunların üzerinden kendi itibarlarını artırmaya çalışmışlardır. Ayrıca Sâsânî hükümdarları soylarını yüceltmek ve meşruiyetlerini kabul ettirmek için kendilerini Ahameniş İmparatorluğu’nun vârisleri olarak görmüşlerdir. Erdeşîr, bu açıdan güçlü bir devlet tesis edebilmek için din ve devletin birleşmesi gerektiğine inanmıştır.

Nakş-ı Receb, Nakş-ı Rüstem ve Fars bölgesindeki Ahameniş imparatorlarının kabri yakınlarında Erdeşîr’in heykeli de tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerde Ahura Mazda’nın, Erdeşîr’i şehinşah olarak tayin etmiş olduğuna dair bir resim nakşedilmiştir. Erdeşîr, din ve devleti birleştirdikten sonra *Avesta*’nın derli toplu hale gelmesi için “*hîrbadân-ı hîrbad*” unvanıyla bilinen Tenser’den izin almıştır. Bazı Süryanî kaynaklar ise *Avesta*’nın tam olarak toplanmasının Sâsânîlerin son zamanlarında olduğunu yazmışlardır. Fakat bu iddia pek kabul edilir değildir. Eşkânîler zamanında V. Balâş da kutsal kitap *Avesta*’yı derli toplu hale getirmiştir. Erdeşîr ise Zerdüşî din adamlarının yardımları ile *Avesta*’yı düzenli bir şekilde toplamaya çalışmıştır.

Erdeşîr’in din ve devleti bir çatı altında birleştirmesi sadece ona özgü bir durum sayılmazdı. Erdeşîr’in din ve devleti biraraya getirmesinin sebebi, tabii ki, yalnızca Zerdüşî din adamlarını memnun etmek değildi. Yani Erdeşîr

yapmış olduğu bu köklü ıslahatı sayesinde ülke içerisinde kendi konumunu da muhafaza etmek istediği için böyle bir karar almıştır. Erdeşîr Bâbekân, ketîbesinde kendisini “Beğ” (*Hudâvendigâr*) ve “Necâd-ı Hudâyân” olarak tasvir etmiştir.³⁷ Erdeşîr ve oğlu I. Şâpur, Zerdüştiliği resmen kabul ettikten sonra diğer dinleri baskı altına almamıştır. Bu sebeple Sâsânîlerin ilk dönemlerinde Zerdüştilik dışında diğer dinlere mensup insanların ibadetlerine herhangi bir olumsuz müdahalede bulunulmamıştır. Mesela I. Şâpur, kendi döneminde Mani dini mensuplarına karşı hoşgörölü davranmıştır. Zerdüştiliğin resmî olarak kabul edilmesi zamanla gelişen bir durumdur. Erdeşîr ve Şâpur gibi hükümdarlar Zerdüştilik dışındaki diğer dinlere karşı da ılımlı yaklaştığı için Sâsânî ülkesindeki insanları oldukça memnun etmişlerdir.

Erdeşîr Bâbekân, Büyük Pers İmparatorluğu’nun ikinci kurucusu olarak da anılır. Çünkü kendisi daha sonra Pers İmparatoru Kiros’un sahip olduğu saygı ve hürmete nail olmuştur. Kiros, Pers İmparatorluğu’nun kurucusu olarak bilinmektedir. Hatta bazı efsanelere göre Erdeşîr ve Kiros’un sima olarak birbirlerine çok benzediğini, bu sebeple insanlar kimin Kiros kimin ise Erdeşîr olduğuna karar verememişlerdir. Erdeşîr, İran coğrafyasında bir imparatorluk tanzim etmiş, kendisi tevâifü’l-mülûk denilen küçük devletçikleri ortadan kaldırmakla kalmayıp ayrıca güçlü bir ordu da kurmuştur. Erdeşîr, kurduğu güçlü ordu sayesinde Eşkânî Devleti’ni ortadan kaldırmayı başarak önemli kazançlar elde etmiştir. Erdeşîr’den

³⁷ Herzfeld, *Paikuli; Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*, s. 84-85.

sonra başa geçen hükümdarlar da Erdeşîr'in kurmuş olduğu bu ordu yardımıyla savaşlarda önemli başarılar kazanmışlardır. Erdeşîr'in bu başarıları, *Ahd-ı Erdeşîr* adlı mecmuada adeta hikmetli söz gibi anlatılmıştır. Erdeşîr, saltanatı boyunca birçok şehir inşa etmiştir. Bu şehirler, Erdeşîr Hürre (Gûr, Cûr, Fîrûzâbâd), Beh Erdeşîr (Veyh Erdeşîr ya da Veh Erdeşîr, Yeni Seleukia), Veheşt Abaz Erdeşîr (Basra'da), Bûz Erdeşîr (Musul'da), Vehîştâbâd Erdeşîr (Basra'da), Ram Erdeşîr, Rîv Erdeşîr (bu iki şehir Fars bölgesinde). Bu şehirlerin çoğu İslam döneminde de ayakta kalmıştır. Bu açıdan Erdeşîr Bâbekân'ın ismi; kurucu, imar eden gibi unvanlar ile anılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

Mobadan Din Adamlarının Otoritesinin Zamanla Güçlenmesi

I. Şâpur'un Hükümdarlığı

I. Şâpur'un saltanatı, babası döneminde başlamıştı (m. 240 veyahut 241). I. Şâpur, babası Erdeşîr'in Hatra şehrini ele geçirmesinden hemen sonra inzivaya çekilmesiyle birlikte saltanatı resmen devralmıştı. I. Şâpur, babası hayatta olduğu için ona hürmetten taç giyme merasimini ertelemiş ve babası ölünce taç giyme törenini gerçekleştirmiştir. I. Şâpur taç giyme törenini 244 yılında yapmıştır. Şâpur, yapmış olduğu savaşlarda her ne kadar babası Erdeşîr gibi başarılı olmasa da uzun yıllar boyunca saltanatta kalmayı başarmıştır. I. Şâpur da tıpkı babasına atfedilen rivayetler gibi bazı destanî anlatımlara konu edilmiştir. Bir rivayete göre Şâpur'un annesi, Eşkânîlerin son hükümdarı olan V. Erdevân'ın kızıdır. Erdeşîr, bu durumu öğrenince hem Şâpur'u hem de annesini öldürmek için emir vermiştir.

Ama Erdeşîr'in veziri olan Ebersâm, bu olumsuz olayın yaşanmasına engel olarak Şâpur'u ölümden kurtarmıştır. Tabîi ki, bu rivayetin gerçek olup olmadığı bilinmemektedir. Çünkü Şâpur, Hürmüzdegân Savaşı'nda babası ile omuz omuza mücadele etmiştir. Hatta Şâpur bu savaş sırasında Erdevân'ın veziri ya da kâtibi olan Dadbondâd isimli kişiyi kendi elleriyle öldürmüştür.

Erdeşîr bu anlatılanların dışında, Roma İmparatoru III. Gordianus ile girmiş olduğu mücadelede oğlu Şâpur'a savaşı idare etmesini istemişti. Roma bu dönemde Sâsânî Devleti'ne karşı Nusaybin ve Harran bölgesini ele geçirerek Sâsânî ordusunu Resaena¹ bölgesinde yenilgiye uğratmıştı (243). Fakat bu sırada Roma ordusu içerisinde bir isyanın patlak vermesinden dolayı III. Gordianus hayatını kaybetti. Roma imparatorunun ölmesi ile ordu içerisinde birtakım iç karışıklıklar ortaya çıktı (244). Gordianus'un Arap Philippus'un ihaneti yüzünden öldüğü de bilinmektedir. Roma'nın yeni imparatoru olan Arap Philippus, Şâpur ile savaşamayacağını anlayınca barış teklifinde bulunmuştur. Philippus, I. Şâpur'a yüklü miktarda tazminat ödeyeceğini de bildirmişti. I. Şâpur, bu kârlı anlaşmadan sonra Fîrûz-Şâpûr adında bir şehir inşa etti.² Roma ile Sâsânî Devletleri arasında imzalanan anlaşmaya göre, Ermenistan'ın iç işlerine müdahale edilmeyecekti. Fakat bu anlaşmayı kendisine zararlı olarak gören Roma, çok geçmeden tekrar İran ile mücadele içerisine girmiştir.³

¹ Suriye'de Habur Nehri'nin kenarında yer alan bu şehir, Sâsânî ve Roma savaşları yüzünden viran olmuştur.

² Sprengling, *a.g.e.*, s. 15.

³ Richard N. Frye, "The Political History of Iran under the Sasanians", *The Cambridge History of Iran*; vol. 3 (1), Ehsan Yarshater (ed.) Cambridge, 1983, s. 125.

Roma İmparatoru Philippus, ülkesine döndükten sonra birkaç yıl iç karışıklıklar ile meşgul oldu. I. Şâpur, Roma'nın bu durumunu fırsat bilerek hemen devletin kuzey batısı ile doğu bölgesi sınırlarını güvence altına almak istedi. Şâpur, devletin doğu sınırlarını tehdit eden Kûşân tehlikesini bertaraf ederek devletin sınırlarını Kâşgar ve Soğd bölgelerine kadar genişletti. Sâsânîler, batıda ise Gürcistan, Ermenistan ve Albâniyân (Ârâniyân) gibi yerleri kendisine bağlamayı başardı.

Sâsânî ve Roma Devletleri bu dönemde Ermenistan sorunu yüzünden tekrar karşı karşıya gelmişlerdir. Roma, özellikle Ermenistan bölgesinin Sâsânîlerin eline geçmesinden dolayı büyük endişe duymuştur. Bu arada Ermenistan Krallığı içerisinde bazı önemli gelişmeler yaşanmıştır. Ermenistan Şahı Büyük Hüsrev bu dönemde bir suikast sonucu öldürüldü (m.252). Bu olaydan sonra Ermeni Krallığı içerisinde büyük bir siyasî nüfuza sahip olan liderler, Şâpur'un egemenliğine girmek istemişlerdir (m.253). Fakat Roma, öldürülen Ermeni Şahı Hüsrev'in yerine onun oğlunu muhafaza ederek Ermenistan'ın yeni şahı olarak ilan etti. I. Şâpur, Roma Devleti'nin kendisine karşı izlemiş olduğu bu politikasından dolayı oldukça rahatsız olmuştu. Bu arada Roma İmparatoru Arap Philippus, Sâsânî Devleti'ne vergi vereceği konusunda daha önce söz vermişti. Fakat Roma Devleti bu vergiyi ödemeyi reddettiği için I. Şâpur da bunu bahane ederek Roma'ya karşı savaş ilan etmiştir. Bu gelişmeler üzerine Şâpur, hiç zaman kaybetmeyerek büyük bir ordu ile Kapadokya ve Suriye bölgesine sefer düzenledi. Sâsânîler bu sefer sonucunda 60.000 Roma askerini ağır yenilgiye uğratmıştır. I. Şâpur, bu zafer neticesinde Halep, Hama,

Antakya, Dûrâ-Europos denilen bölgeleri ele geçirmekle kalmayıp buraları yağma etmiştir. Şâpur, bu başarılı fetihlerinden sonra kendisini İran ve İranlı olmayan milletlerin “*Şehinşâhı*” olarak ilan etmiştir.⁴ Roma Devleti ise Valerianus zamanında Antakya şehrini Sâsânîlerden geri almayı başarmasına rağmen daha sonra Sâsânîler ile yapmış olduğu Edessa⁵ Savaşı’nı kaybederek ağır bir hezimet almıştır. Valerianus bu savaş sonucunda I. Şâpur’a esir düşmüştür (m.260). I. Şâpur, Roma’ya karşı kazanmış olduğu bu tarihi zaferi ölümsüz kılmak için bir kabbartma resim yaptırmıştır. Nakş-ı Rüstem resminde I. Şâpur ata binmiş, Roma İmparatoru Valerianus ise diz çökmüş şekilde nakşedilmiştir.⁶ I. Şâpur, böylece büyük zaferini ebedileştirmiştir. Sâsânîler, bu savaş sonucunda esir ettikleri insanları Fars bölgesindeki çeşitli şehirlere yerleştirmişlerdir. Şâpur, bu esirler içerisindeki mühendislerden istifade ederek onlardan Sâsânîler için şehirler ve barajlar yapmasını emretmiştir. Mesela bunlardan “*Bend-i Kayser*” barajını Karun Nehri’ne giden suyun üzerine yaptırmıştır. Roma tarihçileri I. Şâpur’un Valerianus’a karşı eziyet edip etmediği konusunda şüpheli yaklaşmışlardır. Öyle gözüküyor ki, Hristiyan tarihçiler, bu tarihî olayları kendi bakış açılarına göre yazmaya çalışmışlar,

⁴ Sprengling, *a.g.e.*, s. 15.

⁵ Sâsânî ve Roma savaşlarında önemli bir rol oynamış olan bu kadim şehir, Türkiye’nin güneyinde yer alır. Bu şehir, bugün Urfa diye okunur. Eski dönemlerde Hristiyanların önemli bir merkezi idi.

⁶ Friedrich Sarre und Ernest Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, Berlin, 1910, s. 77-80, 222, (Tafel VII, XLIV); Walther Hinz, *Altiranische Funde und Forschungen*, Berlin, 1969, 7-8. Bölümler.

özellikle Hristiyanlar ve Valerianus arasındaki düşmanlığı sona erdirmek için bu olayı Roma Devleti'nin rahatsız olmayacağı şekilde anlatmaya çalışmışlardır. Çünkü Valerianus, bu dönemde Hristiyanlara karşı oldukça kötü davranmıştır.

Sâsânî Devleti, Edessa Savaşı'ndan sonra Roma devleti'nin Asya bölgesindeki topraklarını istila etmiştir. Şâpur, Küçük Asya ve Suriye bölgesini de yağma etmiştir. Şâpur, bu bölgelerde devlete bağlı küçük devletçiklerin-beyliklerin oluşumuna izin vermek istememiştir. Bundan dolayı bu bölgelere büyük zararlar vermiştir. I. Şâpur, bu büyük başarılarından sonra İran'a döneceği sırada Odenathus adındaki Tedmür (Palmira) kralı, yanına Arap topluluklarını da alarak Sâsânîlere beklenmedik bir darbe vurmuştur.⁷ I. Şâpur, Şam'da olduğu sırada Tedmür (Palmira)⁸ Kralı Odenathus, I. Şâpur'a hediyeler göndererek ona karşı bağlılığını bildirmişti. Fakat I. Şâpur, bu hediyeleri kabul etmemekle kalmayıp değerli eşyaları Fırat Nehri'ne atmıştı. Şâpur, daha sonra Odenathus'un elçisine “*Emirine söyle huzuruma gelsin ve önümde diz çöksün.*” mesajını iletmesini söylemiştir. Odenathus da

⁷ Tabii ki Sâsânî ordusuna karşı yapılmış olan bu hamle oldukça mübalağalı bir şekilde anlatılmaktadır. Bu iddiaların gerçekliğini söylemek pek mümkün değildir. Bk. W. B. Henning, “The Great Inscription of Şâpūr I”, *Bulletin of the School of Oriental Studies (BSOS)*, vol. 9, 1937-1939, s. 847.

⁸ İran ve Roma sınırında yer alan bu kadim şehir, doğu ve batı kervan yolları üzerinde olduğu için stratejik yönden büyük öneme sahipti. Palmira, bazı zaman Roma Devleti'ne bazı zaman ise Sâsânîlere eğilim göstermiştir. Günümüzde Suriye topraklarında yer alan bu bölge antik şehir açısından da büyük bir öneme sahiptir.

Şâpur'un bu mağrurlu davranışından dolayı Sâsânîlere karşı sefere çıkmış ve büyük bir darbe vurmuştur. Çünkü Odenathus, Şâpur'un kendisine iletmış olduğu bu mesajı sinirlenerek Araplardan oluşan büyük bir ordu kurarak Sâsânîlere saldırmıştır.⁹ I. Şâpur, daha önce zorda olsa Roma'ya karşı elde etmiş olduğu zaferden ele geçirilen ganimetleri ve savaş esirlerini (Roma imparatoru ve askerleri) İran'a getirmeyi başarmıştır.

Şâpur, Roma Devleti'ne karşı kazanmış olduğu başarılar neticesinde devletin sınırlarını Elam, Mîşân,¹⁰ Uman, Adiabene (Hadyeb, Eski Asur)'den; Azerbaycan, Ermenistan, Kafkaslar ve Alan (Arrân)'a kadar, Kirmân, Sistân, Mükân, Sind ve Kûşân'dan; Part, Bahter, Soğd ve Kaşgar'a kadar genişletmiştir.

Mani ve Şâpur

Miladi 3. yüzyılda Eşkânîlerin tarih sahnesinden silinmesinden sonra tabîi olarak İran coğrafyasında siyasî, sosyal ve kültürel hayatta bazı değişimler yaşanmıştır. Mani, bu dönemde kendi dinî düşüncelerini yaymakla meşgul olmuştur. Mani inancı, özellikle zühd ve tasavvufa dayanmaktaydı. İran'ın M. 3. yüzyıldaki buhranlı durumu bu inanca zemin hazırlamış ve başarılı olmasını sağlamıştır.

Mani ve düşüncesi hakkında bugüne kadar İslam tarihçilerden Yakûbî, Mesûdî, Bîrûnî, İbnü'n-Nedim ve

⁹ Ali Cevad, *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, c. 2, Beyrut: 1969, s. 634-635.

¹⁰ Huzistan vilayetinin güneyinden Basra'ya kadar olan bölge. (Bk. Josef Marquart, "Ērānšahr", *nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901, s. 40-42).

Şehristânî'nin rivayetleri ile bazı yabancı kaynaklarda ve Eski Yunan, Latin ve Süryanî kaynaklarında verilen rivayetler birbirini yalanlamamakla beraber aydınlatıcı bilgiler vermemektedirler. Ama hem Türkistan bölgesindeki Turfan şehrinde ve hem de Mısır'da Feyyûm bölgesinde Mani hakkında bazı belgelerin bulunması sayesinde bu konu ile ilgili güvenilir bilgiler elde edilmiştir. Mani, V. Erdevân döneminde 216 yılında Kuzey Babil bölgesinde dünyaya gelmiştir. Mani'nin annesi ve babası Eşkânî sülalesine mensuptu.¹¹ Mani mensupları, onu tıpkı Buda ve bazı Doğu peygamberleri gibi hükümdar ailesine mensup görmüşlerdir. Babasının adı “Patîk” veya “Fet-tek” olup kozmolojik bir taifeden ve o dönemde Kuzey Mezopotamya'da revaçta olan Gnostisizm¹² mezhebinden idi.¹³ Oğlu Mani böyle bir ortamda yetişmiştir. Mani'nin iddiasına göre, kendisi on iki yaşında iken “Tavm” adındaki bir melek, Mani'nin yanına gelerek ondan bu yeni dini yaymasını istemiştir ve kendisine 24 yaşında iken

¹¹ Mani'nin Eşkânî sülalesine mensup olduğu konusundaki tartışmalar hakkında detaylı bilgi için Bk. Serkarâtî, *a.g.e.*, s. 143-147; Puech, H. Ch., *Le Manichéisme, son fondateur, sa doctrine*, Paris, 1949, s. 35-36.

¹² Gnostisizm tam olarak kolektif bir adlandırmadır ve öğretileri birbirinden farklı olan çeşitli mezhep ve tarikatleri ifade etmek için kullanılır. Ayrıca bu mezhep maddenin doğal olarak kötü olduğunu ve ruhun ise iyi olduğunu ileri sürer. Bu felsefik inanç, çoğu Hristiyan halk arasında yayılmıştır. Ama Gnostisizm özellikle Miladi I. yüzyıldan başlayıp III. yüzyıla kadar insanlar arasında büyük rağbet görmüştür.

¹³ Mani din adamının babasının kabul etmiş olduğu din hakkındaki görüşler için bk. Geo Widengren, *Mani and Manichaeism*, London, 1965, s. 24-25.

Tanrı tarafından vahiy indirildiği söylenilir. Mani ise bu ilâhî mesajdan sonra kendi dinini yaymaya çalışmıştır. Mani, Sâsânî Hükümdarı Erdeşîr Bâbekân'ın son dönemlerinde misafir olarak gitmiş olduğu Çin bölgesinde bu dini yaymaya çalışmış ve kendisi daha sonra Kûşân ve Horosan bölgelerine de uğramıştır. Kısa sürede Mani dini bu bölgelerde kabul görmüştür. Erdeşîr ve Şâpur da Mani'yi kendi dinini yayma konusunda serbest bırakmıştır. Çünkü bu hükümdarlar Mani dininden istifade ederek kendi ülkesindeki dinî birliği sağlamak istemişlerdir. Yani bu hükümdarlar başta bu yeni dini, Zerdüştlüğe karşı bir koz olarak kullanmayı düşünmemişlerdir. Ama Şâpur, kendi döneminde Sâsânî ülkesinde hem dini birliği sağlamak hem de merkezi bir devlet kurabilmek için bu dini araç olarak kullanmaya çalışmıştır. Şâpur'un Sâsânî ülkesinde yaşayan diğer dinlere karşı herhangi bir baskı uygulamayarak halkın değişik dinlere inanmasına da müsaade ettiği bilinir.¹⁴ Şâpur, Mani dinine karşı bir eğilim göstermemiştir. Şâpur'un Mani isimli din adamına kendi dinini yayma konusunda izin vermesinin bir başka sebebi ise zamanla devlet içerisinde büyük nüfuza sahip olan Zerdüşť din adamlarının yönetime müdahil olmalarını engellemek istemesinden kaynaklı gözükmektedir.

Mani, Erdeşîr'in ölümünü duyar duymaz hemen İran'a gelerek Şâpur'un taç giyme merasimine katılmıştır. Mani daha sonra Huzistan'da yeni Sâsânî hükümdarının huzuruna çıkmıştır. Bu dönemde Şâpur'un kardeşi olan Fîrûz'un da Mani dinini kabul etmiş olduğu bilinir. Mani

¹⁴ Stig Wikander, *Feuerpriester in Kleinasein und Iran*, Lund, 1946, s. 200-210.

birkaç yıl Sâsânî Hükümdarı Şâpur'un yanında kalmıştır. Hatta bir rivayete göre Mani, Şâpur'un hem Gordianus hem de Valerianus ile yapmış olduğu savaşlarda İran safında bulunmuştur. Şâpur'un iki kardeşi olan Fîrûz ve Mihr Şah'ın, Mani dinini kabul etmesiyle birlikte Mani dininin bu coğrafyada yayılmasına zemin hazırlanmıştır. Mani ve Şâpur'un arasının iyi olduğu zamanlarda Mani kendi yazmış olduğu *Şâpuragan* adlı eserin ismini *Sâsânî Şehinşahu* olarak değiştirmiştir ve bu eserini Şâpur'a hediye etmiştir. Fakat Sâsânî ülkesinde Mani dininin tebliğ olmasından rahatsız olan Hıristiyan, Buda, Yahudi özellikle Zerdüşt ruhanileri ve taraftarları Mani'yi zor durumda bırakmışlardır. Mobadanların ısrarı ile Mani'nin Sâsânî ülkesindeki bütün dinî faaliyetleri durdurulmuştur. İslam tarihçisi Yakûbî ise eserinde Sâsânî Hükümdarı Şâpur'un, Mani din adamını öldürmeye karar verdiğini söyler.¹⁵ İbnü'l-İbrî ise eserinde hataya düşerek Şâpur'un Mani'yi öldüren kişi olarak tanıtır.¹⁶ Şâpur aslında Mani'nin propagandalarını sınırlandırarak Zerdüşt din adamlarının tahakkümü altına girmemiştir. Şâpur, ülkesindeki birliğin bozulmasından çekindiği için Mani'ye vermiş olduğu hakları elinden almıştır. Kertîr adlı mobad ise Şâpur'dan sonra başa geçmiş olan hükümdarlar zamanında her zaman Mani dinini savunanlara karşı şiddetli muhalifliği ile tanınmıştır. Sâsânî Hükümdarı I. Şâpur, Kertîr'i ruhanilerin lideri (mobadan-ı mobad) olarak ilan etmesinden sonra Sâsânî Devleti içerisinde büyük güçce kavuşmuştur. Kertîr'in ismi, Kâbe-i Zerdüşt Ketîbesi'nde

¹⁵ Ya'kubî, *a.g.e.*, c. 1, s. 130.

¹⁶ Grigorius İbnü'l-İbrî, *Târîhu muhtasari'd-düvel*, ed. Antuvan Sâlihânî el-Yesûî, Beyrut, 1958, s. 77.

“derbaran-ı Şâpur” diye geçer. Fakat Kertîr “derbâr” unvanını almasına rağmen derbaranlar içerisinde nüfuz sahibi olamamıştır.¹⁷

I. Şâpur’ un Halefleri

I. Şâpur’un 270 veya 272 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Hürmüz Erdeşîr (I. Hürmüz) Sâsânî hükümdarı olmuştur. I. Hürmüz, babası döneminde Ermenistan ve Roma savaşlarına katılarak büyük başarılar göstermiştir ve bu başarılarından dolayı “Delîr” (cesur) lakabını almıştır. I. Şâpur saltanatı zamanında Part ve Ermenistan yönetimini I. Hürmüz’ün sorumluluğuna vermişti. Hürmüz yetenekli ve cesur olmasından dolayı kolay bir şekilde tahta geçmiştir. Ama Hürmüz’ün saltanatı pek uzun sürmemiştir. Kendisi kısa saltanatı zamanın da Soğdlar ile savaşarak onları haraca bağlamıştır. Bir rivayete göre I. Hürmüz, Part vilayetini idare ettiği yıllarda Şâpur aleyhinde olumsuz düşünceler beslemeye başlamıştır. Hatta kendisi babasına karşı isyan etme teşebbüsünde de bulunduğu rivayet edilir ve yine bu efsaneye göre I. Hürmüz daha sonra bu düşüncesinden pişman olarak bir elini keserek babasına göndermiş olduğu rivayet edilir.¹⁸ Hürmüz, saltanatı döneminde tıpkı babasının siyasetini devam ettirerek Sâsânî ülkesindeki bütün dinlere karşı hoşgörülü bir politika takip etmiştir. Hürmüz ayrıca Sâsânî Devleti içerisinde büyük nüfuza sahip olan mobadanların ve bozorganların devlet işlerine müdahil olmalarını

¹⁷ Hinz, *a.g.e.*, s. 189.

¹⁸ *Mücmelût-tevârih ve’l-kısas*, tsh. Melikûs-Su’arâ Behâr, Tahran, 1318, s. 65-66.

engellemeye çalışmıştır. Bozorganlar ise ileriki zamanlarda I. Hürmüz'ün kendilerine karşı izlemiş olduğu siyasetinden rahatsız oldukları için onun saltanatına son vereceklerdir. I. Hürmüz, Mani'yi kendi huzuruna davet ederek onu sarayında barındırmıştır. Bazı kaynaklar Hürmüz'ün Mani'ye karşı göstermiş olduğu olumlu davranışlar hakkında bilgi vermektedir.¹⁹ I. Hürmüz'ün hem Mani din adamına hem de diğer dinlere karşı herhangi bir baskı uygulamadığı için bazı kaynaklar onu “Şâh-nîk” (güzel, iyi şah) olarak adlandırmışlardır²⁰. İlginçtir ki, I. Hürmüz Kertîr'e derin ilgi duymuş ve ona külah ve kemer hediye etmiştir. Böylece Kertîr “Hürmüz-ü mobadan” unvanını almış ve saraydaki bozorgânlar içerisinde bir üst rütbeye atanmıştır. Bazı İslam kaynakları Mani'nin ölümünü yanlışlıkla Hürmüz zamanında olduğunu yazar.²¹ Hürmüz'ün hükümdarlığı takriben iki yıl sürmüştür.

Hürmüz'den sonra yerine kardeşi I. Behrâm (Verehrân) yeni Sâsânî hükümdarı olmuştur (m.271-274) ya da (m.273- 276). Bu hükümdarın da saltanatı oldukça kısa sürmüştür. Bu dönemde mobadan ve bozorgan denilen güçlü sınıflar ülkeyi yönetecek güce ulaşmışlardır. I. Behrâm zamanında dışta yaşanan en önemli olay ise, Tedmür kraliçesi olan Zenobia'nın, Roma Devleti'nin baskısından dolayı Sâsânîlerden yardım istemesi idi. Behrâm, Tedmür kraliçesinin istemiş olduğu bu yardıma karşılık

¹⁹ Örnek olarak, *Zebur Manevî*, Mezmur: 241 (Allberry, C.R.C. (ed.); *A.Manichean Psalm-Book*; part II, with a Contribution by Hugo Ibscher, Stuttgart, 1938, part: II, p. 43.)

²⁰ Serkarâtî, *a.g.e.*, s. 194; Sprengling, *a.g.e.*, s. 50.

²¹ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 47; Makdisî, *a.g.e.*, c. II, s. 157.

sadece küçük bir ordu göndermekle yetinmiştir. Roma Devleti daha sonra bu durumdan istifade ederek Tedmür bölgesini kendisine bağlamıştır (m.272). Roma İmparatoru Aurelianus, Tedmür gibi stratejik bir bölgeyi kendi egemenliğine aldıktan sonra bu sefer de Sâsânîlerin iç işlerine karışmaya başlamıştır. Behrâm ise Roma Devleti ile savaşamayacağını bildiği için Aurelianus'u memnun etmek için ona pahalı hediyeler göndermiştir. Roma imparatoru da Sâsânîlerin siyasî yönden zayıf bir hale geldikleri için hemen bir hamle yaparak, Kafkas bölgesinde yaşayan kavimleri Sâsânî Devleti'ne saldırması yönünde onları kışkırtmıştır. Ama Sâsânîler, Roma Devleti içerisinde beklenmedik bir isyanın patlak vermesinden dolayı Roma imparatorunun öldürülmesi sonucunda rahat bir nefes almışlardır (m. 275).

Mani taraftarları I. Behrâm zamanında büyük korku içerisine girmişlerdir. Çünkü Behrâm zayıf bir hükümdar kişiliğine sahip olduğu için Kertîr'in nüfuzu altına girmiştir. Kertîr ise Mani inancına muhalif olduğu için bu dinin taraftarlarına karşı oldukça sert davranmıştır. Kertîr sadece Mani inancına sahip olanlar üzerinde baskı kurmakla yetinmedi. Kendisi aynı zamanda elde etmiş olduğu siyasî güç sayesinde Zerdüştlük inancı dışındaki diğer bütün dinlere karşı da baskı uygulamaya başlamıştır. Bu nüfuzlu din adamı elde etmiş olduğu güç sayesinde bir Zerdüş Ateşgedesi inşa etmiştir.²² Kertîr'in bu dönemde güçlenmesi, Mani ve taraftarlarının büyük bir darbe almasına sebep olmuştur. Mani'nin sonu ise çok hazin olmuştur. Çünkü kendisi yakalanıp işkence

²² Dîneverî, *a.g.e.*, s. 51.

gördükten sonra zindana atılmıştır. Daha sonra derisi yüz-
zülüp başı da ikiye ayrılarak bir şehrin kapısına asılmış-
tır.²³ Mani'nin ölümü 274 ya da 276 yıllarında vuku bul-
muştur. Tabii ki, Mani din adamının ölmesine sebep olan
kişi ise Zerdüşt din adamı Kertîr idi. Kendisi her zaman
Mani inancının Zerdüştiliğe karşı büyük bir darbe vura-
cağını düşündüğü için onların ortadan kalkması için bü-
yük çaba harcamıştır. Kertîr ayrıca Mani'yi siyasî olarak
da bir tehlike olarak görmüştü. I. Behrâm saltanatı yılla-
rında devletin doğu bölgesindeki yerel krallıklar ile bir
takım sorunlar yaşamıştır. Çünkü bu dönemde doğuda
hüküm süren krallıklar, Sâsânî Devleti'ne karşı bağımsız-
lık mücadelesi vermeye başlamışlardır. Özellikle Mani'nin
öldürülmesi ile Kertîr din adamının Sâsânî ülkesi içeri-
sinde siyasî, sosyal ve dinî yönden büyük bir güce ka-
vuştur. Bunun sonucunda doğudaki feodal devletler de
Sâsânîlerin siyasî yönden zayıf bir hale geldiklerini bil-
dikleri için devamlı devleti zor durumda bırakmışlardır.

I. Behrâm'ın ölümünden sonra yerine oğlu II. Behrâm
Sâsânî tahtına geçmiştir (m.274 ya da m.276-293). Bu
dönemde Kertîr, ülke içerisinde Sâsânî hükümdarından
bile daha nüfuzlu hale gelmiştir. II. Behrâm ülkeyi adeta
ona teslim etmiştir. II. Behrâm'ın saltanat yıllarında Sis-
tan bölgesinde Sâsânîlere karşı bir isyan hareketi baş-
lamıştır. Bu isyanın meydana gelmesinde II. Behrâm'ın
kardeşi olan Hürmüz'ün rolü oldukça etkin idi. Hür-
müz, Kertîr'in Sâsânî ülkesinde bu kadar güçlü hale gel-
mesinden rahatsız olduğu için "Sistan İsyanı" hareke-
tine katılmıştır. Tabii ki, bu isyan hareketine Hürmüz

²³ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 47.

dışında Sâsânî yönetiminden rahatsız olan Saka, Gıl ve Kûşân gibi topluluklar da aralarında bir ittifak yaparak Sâsânîlere karşı Sistan'daki isyanın büyümesine sebep olmuşlardır. Bu isyan hareketine Mani inancını benimsemiş olan gruplar da katılmıştır. Sâsânî Devleti bu dönemde Sistan İsyanı dışında I. Şâpur'un diğer oğlu olan Nersî sorunu ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. Nersî, II. Behrâm'a karşı isyan ederek Sâsânî tahtında hak iddia etmiştir. Nersî, Ermenistan şahı idi. Kendisi Sâsânî hükümdarı olmak için Kertîr'e muhalif olan bazı devlet büyüklerini yanına çekerek önemli bir hamle yapmıştır. Sâsânî Devleti içte yaşamış olduğu bu olumsuzluklar dışında dışta ise Roma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Çünkü Roma imparatoru olan Carus, bu dönemde Sâsânî ülkesinde meydana gelmiş olan iç karışıklıklardan istifade ederek Mezopotamya bölgesine sefer düzenlemiştir (m.283). Behrâm, kardeşi Hürmüz'ün isyanı ile uğraştığı için Roma'ya karşı mücadele edememiştir. Behrâm da Roma tehlikesini önlemek için bir elçisini Roma Devleti'ne göndererek sulh yapmak istediğini bildirmiştir. Roma ise Sâsânîlerin bu barış teklifini kabul etmemekle kalmayıp Fırat bölgesinden geçerek Mezopotamya ve Tîsfûn bölgesini ele geçirmiştir. Fakat Roma İmparatoru Carus'un ani ölümü ile Sâsânîler rahat bir nefes almıştır. Roma ordusu Carus'un ölümünden sonra Sâsânîlerin başkenti olan Tîsfûn'dan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Roma, Tîsfûn bölgesinden çekilmesine rağmen Mezopotamya bölgesini terk etmeyerek bu bölge üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Sâsânî Hükümdarı II. Behrâm, Roma tehlikesini atlattıktan sonra ülke içerisindeki isyan hareketlerini basturarak kendi oğlunu

doğu bölgesine “Sekânşâh” unvanıyla atamıştır. Behrâm bu dönemde elde etmiş olduğu başarılarını Bişâpur’daki Nakş-ı Rüstem ve Barm-e Delak²⁴ resmine nakşetmiştir. Bu arada Carus’tan sonra Roma tahtına oturan Diocletian Sâsânî ülkesindeki iç karışıklılardan istifade ederek Ermenistan bölgesine Eşkânî şehzadesi olan Tîrdâd’ı bu bölgeye atamıştır (m.288). Behrâm ise Roma Devleti ile karşı karşıya gelmemek için Tîrdâd’ı, Ermenistan kralı olarak tanımak zorunda kalmıştır. Roma bu hamlesi ile Ermenistan bölgesinin Sâsânîlerden ayrılmasına sebep olmuştur.

II. Behrâm’dan sonra oğlu III. Behrâm, Kertîr’in yardımıyla tahta geçmiştir.²⁵ Ama saltanatı dört ay sürmüştür. Sâsânî Devleti içerisinde büyük nüfuza sahip olan bozorganlar, III. Behrâm’ı tahtan indirerek yerine Nersî’yi (Nerse) hükümdar ilan etmişlerdir. III. Behrâm daha sonra İran’ın doğusunda yerel hükümet idaresini ele almıştır.

Nersî, I. Şâpur’un çocuğu olarak bilinirdi ve kendisi Ermenistan şahı idi. Nersî, bozorganların yardımı ile III. Behrâma karşı isyan ederek onu tahtan indirdikten sonra Kertîr’in siyâsî gücünü de kırmayı başarmıştır (m. 293). Nersî, Ermenistan bölgesinden Azerbaycan’ın Genzeg yolu üzerinden Tîsfûn şehrine geldiği zaman Kertîr’e muhalif olan birçok bozorgan liderini Kasr-ı Şirin’in kuzeyinde Irak’ın Süleymaniye yakınlarındaki bir sarayda özel olarak karşılamıştır. Bozorganlar daha sonra Nersî’ye başkent Tîsfûn’a kadar eşlik ederek onun

²⁴ Şiraz’ın iki kilometre güneydoğusunda yer alan bu ketibe hakkında oldukça detaylı araştırmalar yapılmıştır. (Bk. Hinz, *a.g.e.*, s. 218-220-225-228).

²⁵ Bazı tarihçiler III. Behrâm’ın I. Hürmüz’ün çocuğu olduğunu yazar. (Nöldeke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, s. 90.)

taç giyme törenine katılmışlardır. Nersî, bozorganların kendisi için hazırlamış oldukları bu özel karşılama sayesinde III. Behrâm'ın sonunu hazırlamıştır. Nersî kendisi için yapılan bu özel karşılama törenini iki dilde yazılmış olan (Pehlevî ve Part dilinde) bir ketîbeye nakşettirerek bunu ölümsüzleştirmiştir. Bu hükümdar Sâsânî ülke-
sindeki mobadanların gücünü kırdığı gibi bozorganların da nüfuzunu azaltmaya çalışmıştır. Nersî, Roma Devleti'nin bu dönemde Mısır ve Afrika sorunu ile uğraşmasını fırsat bilerek Ermenistan'a şah olarak atanan Tîrdâd'ı bu bölgeden kovmuştur (m.296). Roma ise bu olayı duyar duymaz Tîrdâd'a yardım için bir ordu göndermiştir. Sâsânîler, Harran bölgesinde Roma ile yapmış olduğu savaşı büyük zorlukla da olsa kazanmayı başarmıştır (m.297). Sâsânîler bu zaferden sonra Mezopotamya bölgesi üzerinde hâkimiyetlik kurmuşlardır. Ermeni liderler, Sâsânî ve Roma savaşından bir yıl sonra Nersî'nin, Ermenistan şahı olan Hurremсарay ile birlikte olduğu sıralarda Roma ile ittifak yaparak Sâsânîleri Erzurum yakınlarında ağır yenilgiye uğratmışlardır. Roma Devleti bu zaferden sonra hem Sâsânîlerin Ermenistan'a Şah olarak atadığı Hurremсарay'ı hem de birçok Sâsânî büyüğünü esir etmiştir. Nersî bu ağır yenilgiden sonra Roma tarafından esir edilen devlet büyüklerini geri almak için Roma'ya elçi göndererek barış teklifinde bulunmuştur. Bu teklif üzerine Roma barışa yanaşmış ve iki taraf arasında Nusaybin Anlaşması imzalanmıştır.²⁶ Bu anlaşmaya göre Dicle Nehri her iki devletin sınır bölgesi oldu.

²⁶ Bu anlaşma hakkında detaylı bilgi için Bk. Chaumont, *Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume*, s. 120.

Dicle Nehri yakınlarındaki beş şehir Roma Devleti'ne bırakıldı.²⁷ Tirdâd bu anlaşmadan sonra Roma'nın da yardımıyla Ermenistan'a geri dönerek yeniden şah olmuştur. Yine Nusaybin Anlaşması'na göre Sâsânîler, Ermenistan ve Gürcistan'ın içişlerine müdahil olmayacaklarını temin etmişlerdir. Roma bu kârlı anlaşma sonucunda sadece Azerbaycan bölgesini değil aynı zamanda Sâsânîler için büyük öneme sahip olan Tisfûn'u da ele geçirme şansına sahip olmuşlardır. Nersî, Roma ile imzaladığı anlaşmadan dolayı büyük üzüntü duyarak hükümdarlığı terk etme kararı aldı ve daha sonra bu derin vicdan azabına dayanamayarak hayatını kaybetti (m.302).

Nersî'den sonra oğlu II. Hürmüz Sâsânî hükümdarı olmuştur (m. 302-309). II. Hürmüz kaynaklarda adaletli ve iyi hükümdar olarak bilinir. Kendisi ayrıca oldukça sert bir mizaca da sahiptir. II. Hürmüz saltanatının ilk yılında Sistan ve Kûşân sorunu ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Fakat bu hükümdar zayıf bir kişiliğe sahip olduğu için Sistan ve Kûşân bölgesinde ortaya çıkmış olan sorunları halledememiştir. Sâsânîler bu dönemde dışta Arap tehlikesi ile de karşı karşıya kalmıştır. Araplar, Bahreyn bölgesini ele geçirerek Sâsânî Devleti'ni tehdit etmiştir. II. Hürmüz ise Arapları, Ahsa²⁸ ve İran'ın güneyinden çıkartmak için başlattığı mücadelede hayatını kaybetmiştir.

II. Hürmüz'den sonra Azer Nersî Sâsânî hükümdarı olmuştur (m. 309). Nersî döneminde siyâsî yönden zayıflayan bozorganlar, Roma Devleti'nin, Sâsânîleri yenilgiye

²⁷ Bu beş vilayet hakkında bk. Marquart, a.g.e., s. 25.

²⁸ "Ahse" ve "el'-Ahse", Arap Yarımadası'nın doğusunda yer alır. Ahse, eski dönemlerde Bahreman olarak bilinirdi.

uğratmasından sonra tekrar bir fırsat yakalayarak eski nüfuzlarına elde etmişlerdir. Bozorganlar sahip oldukları güç sayesinde devlet işlerine müdahil olmaya başlamışlardır. Bu nüfuzlu sınıf kısa süre sonra da Azer Nersî'yi tahtan indirmek için kendi aralarında birlik oluşturarak, hükümdarı öldürdükten sonra bir kardeşini kör edip diğerini zindana atmışlardır. Ancak zindandan kaçan kardeşi Roma'ya sığınmıştır.

Yaşanan bu olumsuz olaylardan sonra hükümdarın aile yakınları kalmadığı için tahta kimse oturamadı. Sâsânîlerin bu kötü durumundan istifade eden bozorganlar ülkeyi yönetecek kadar güçlü bir konuma gelmişlerdi. Bozorganlar, devlet içerisinde yaşanan bu olumsuz olayları yatıştırmak için de II. Hürmüz'ün küçük çocuğunu, (ya da henüz anne karnında iken) hükümdar olarak tayin etmişlerdir. Ama kısa süre sonra da Sâsânî tahtına "Zü'l-ektâf" lakabı ile tanınan II. Şâpur geçmiştir (m. 309-379). II. Şâpur'un annesi tıpkı diğer Sâsânî şehzadelerinin annesi gibi bir melike değildi. Şâpur bu dönemde küçük olduğu için annesi onun yerine ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Fakat devletin asıl yöneticileri bozorganlar idi. Bozorgan sınıfının güçlenmesi ile hükümdarlık unvanı da oldukça zayıflamıştır. Öyle gözüküyor ki, bozorganlar ve mobadanlar bu dönemde kendi aralarındaki çatışmalara son vererek birlik olup ülkeyi idare etmişlerdir. Bu güçlü sınıfların ülkeyi yönetmesiyle birlikte Sâsânî tahtı onların elinde adeta bir oyuncak haline dönüşmüştür. II. Şâpur belli bir yaşa geldikten sonra ülkenin idaresini ele alarak bozorganların nüfuzunu kırmayı başarmıştır.

Kertîr ve Mobadanların Nüfuzlarının Artması

I. ve II. Şâpur dönemleri arasında başa geçen hükümdarlar zamanında (Nersî dönemi hariç) devlet, bozorganların ve mobadanların eline geçmiştir. Bu dönemlerde mobadanlar ve bozorganlar elde etmiş oldukları büyük güç sayesinde devamlı devlet işlerine müdahil olarak ülke içerisinde derin sorunların günyüzüne çıkmasına sebep olmuşlardır.

Sâsânî Devleti içerisindeki Zerdüşt mobadanların gücü daha çok Kertîr zamanında artmıştır. Sâsânî tarihinde önemli yere sahip olan Kertîr hakkında ne Arap kaynakları ne de Fars ve Pehlevî eserleri bilgi verir. Bizler Kertîr hakkındaki bilgileri bizzat kendisinin yaptırmış olduğu ketîbeler sayesinde öğrenmekteyiz. Muhtemelen Kertîr ismi “Kerdîr” diye teleffuz edilir. Bazı tarihçiler Kertîr ismini ya unvan ya da bir lakap olarak kullandığını yazar. Biliyoruz ki, Sâsânî döneminde böyle bir ismin olduğu aşîkârdır. Kertîr’in hüviyeti konusunda ise bazı araştırmacılar onu Tenser (Tansar) ile karıştırırlar ya da aynı kişi olduklarını iddia ederler.²⁹ Elbette ki, bunun kabulünde bir sıkıntı vardır.

Kertîr ilk yedi Sâsânî hükümdarları zamanında yani I. Erdeşîr’den başlayıp Nersî’ye kadar geçen uzun bir döneme kadar yaşamıştır. Kertîr’e ait Orta Farsça (Pehlevîce) dilinde dört ketîbe bulunmaktadır. Bu ketîbeler, Kâbe-i Zerdüşt, Ser Meşhed, Nakş-i Rüstem ve Nakş-i Receb ketîbesi idi.³⁰ Sâsânî hükümdarları dışında hiç kimse ketîbe inşa

²⁹ Seyyid Hasan Takizâde, “Mani ve Dini O”, *Makâlât-ı Takizâde*, ed. İreç Efşar, c. IX, Tahran, Şukufan, 1356, C. IX., s. 13.

³⁰ Hinz, *a.g.e.*, s. 189-228.

ettiremezdi. Kertîr'in, hem siyasî yönden Sâsânî Devleti yönetiminde büyük roller oynaması hem de dinî yönden İran'ın mezhep tarihinde Mani dışında önemli bir Zerdüşt din adamı olması hasebiyle miladî III. yüzyılın başında güçlü bir şahsiyet olarak algılanmıştır.

Kertîr, I. Şâpur zamanında "Hîrbad" lakabı almıştır. Kendisi Kâbe-yi Zerdüşt Ketîbesi'nde "derbârân-ı Şâpur", I. Hürmüz zamanında ise "Hürmüz-mobadan" unvanını alarak yüksek bir mertebeye ulaşmıştır. Kertîr elde etmiş olduğu bu unvan ile ülkedeki bütün mobadların reisi olmuştur. Ayrıca bu din adamı I. Behrâm zamanında siyasî ve dinî açıdan büyük bir nüfuza sahip olduğu için kendisine karşı tehlike arz eden Mani'nin katledilmesinde birinci derecede rol oynamıştır (m. 274-276). *Mevâ'ız-i manevî* isimli metinde Kertîr'in, Mani ve taraftarlarına karşı nasıl olumsuz davranışlarda bulunduğu detaylı şekilde anlatılmıştır. Kertîr'in çabaları sonucunda Zerdüştiliği tekrar Sâsânîlerin resmî dini olarak ilan edilmiştir. Sâsânîler, Zerdüştiliği milli din olarak ilan ettikten sonra ülke içerisindeki diğer dinler ve mezhepler üzerinde baskı kurmaya başlamıştır. I. Şâpur'un oğlu Nersî de Behrâm'dan sonra Kertîr'in yardımı ile tahta çıkmıştır. Kertîr, II. Behrâm zamanında Kertîr-i Buht Ruvân-ı Verahrâni Hürmüz Mobad, yani Behrâm'ın Can Alıcısı (Azrail), Mobad-ı Ahura Mazda, lakabını almıştır. Bu din adamı, II. Behrâm döneminde büyük güce sahip olduğu için İsthar şehrindeki Anahita Ateşgedesi onun sorumluluğuna bırakılmıştır. Ayrıca Behrâm, Kertîr'i hem ülkenin mobadanı ve dadveri (vezîr-i dâdgusteri) hem de onu derbâr ve dinî teşrifâtların reisliği makamına çıkarmıştır. Fakat II. Behrâm'ın ölümünden sonra III. Behrâm'ı

bertaraf eden Nersî'nin Sâsânî hükümdarı olmasıyla birlikte Kertîr'in yıldızı sönmüştür. Nersî tarafından yaptırılan Paikuli ketübesinde, Kertîr'in ismini sadece Kertîr-i Hürmüz-ü Mobadan olarak anılmıştır.³¹

---

³¹ Herzfeld, *a.g.e.*, s. 100- 101.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sâsânîlerin Güçlenmesi ve Bozorganlar ile Mücadele

II. Şâpur Hükümeti'nin Başlaması

II. Şâpur'un gerçek saltanatlık dönemi 16 yaşından itibaren başlamıştır (m. 325). II. Şâpur, Sâsânî ülkesindeki bozorgan denilen sınıfın nüfuzunu kırarak güçlü bir devlet otoritesi tesis etmiştir. Sâsânîler, Şâpur zamanında büyük güce ulaşmıştır. Fakat ölümü ile devlet tekrar buhranlı bir döneme girmiştir.

Şâpur tahta çıktıktan sonra ilk icraatı Araplar üzerine bir sefer düzenlemek oldu. Çünkü Araplar hem babasını öldürmüşlerdi hem de Sâsânî Devleti'ne saldırarak devleti büyük sıkıntıya koymuşlardı. Bundan dolayı Şâpur, Arapları cezalandırmak için önce deniz donanmasını güçlendirdi. Daha sonra Halic-i Fars Denizi'nden geçerek Arapları ağır hezimete uğratmıştır. II. Şâpur, bu

sefer sonucunda Arapların tekrar Sâsânîlere karşı saldırılarını engellemek için Araplara değişik işkenceler uygulamıştır. Kendisi, Arapların omuzlarını deldiği için ona “Zü'l-ektâf” (sahib-i şânehâ), yani omuzların sahibi lakabını almıştır. ¹ II. Şâpur, Araplara karşı kazanmış olduğu zafer sayesinde Sâsânî ülkesindeki bozorganların ve mobadların, devlet işlerine müdahale olmasını engellemiş, daha sonra devleti adına büyük işlere hazırlık yapmaya başlamıştır.

II. Şâpur daha sonra Sâsânî Devleti'ne büyük sıkıntılar çıkaran Ermenistan ve Roma ile mücadele etmeye başlamıştır. II. Şâpur özellikle kendisinden önce Sâsânî ve Roma Devletleri arasında imzalanmış olan Nusaybin Anlaşması'nın getirmiş olduğu sorunları bertaraf etmek için de büyük çaba harcamıştır. Nusaybin Anlaşması Nersî ile Diocletian arasında imzalanmıştı. Sâsânîler bu anlaşma sonucunda ağır bir darbe almıştı. Fakat Şâpur, saltanatı döneminde devletin doğu sınırlarını güvence altına almak için de Kûşânlar üzerine bir sefer düzenledi. Şâpur bu sefer neticesinde siyasî yönden zayıf bir hale gelen Kûşânları kolay bir şekilde kendisine bağlamıştır. Şâpur bu zafer ile devletin sınırlarını güney doğudan, Hint Denizi'ne kadar genişletmiştir.

II. Şâpur ve Roma

II. Şâpur, Sâsânî tahtına geçmeden önce Roma Devleti'nde bazı değişimler meydana gelmişti. Roma, Sâsânîlerin iç

¹ Christensen, *a.g.e.*, s. 261; Nöldeke, *Târîh-i Irânîyân ve Arabhâ-der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 128-129; Friedrich Spiegel, *Erânische Altertumskunde*, Amsterdam, 1971, vol. 3, s. 272, Anm, 1.

işlerine müdahil olarak kendisine taraftar kazanmak istemiştir. Bu zamanlarda Constantius, Milano Fermanı ile Hristiyanlık dinini kabul ederek yeni bir dönemin başlamasını sağlamıştır (m.313). Roma, Hristiyanlık dinini kabul ettikten sonra Hristiyan dünyasının hamiliğini üstlenmeye çalışmıştır. Roma bu politika ile Sâsânî ülkesindeki Hristiyanlar üzerinde de büyük tesirler bırakmıştır. Çünkü bu dönemde Sâsânî Hristiyanları, Roma'ya karşı sempati duymaya başlamıştır. Sâsânî ve Roma Devletleri dinî sebeplerden ötürü de birçok kez karşı karşıya gelmişlerdir. Sâsânî ülkesindeki Hristiyanlar önceden ayin yapma hakkına sahiptiler. Ama İran Hristiyanlarının yapmış oldukları ayinler Sâsânîlerin aleyhine dönüşmeye başlaması ile birlikte önemli bir sorunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

II. Şâpur, çocukluğundan itibaren mobadanlar ve bo-zorganların arasında büyüdüğü için itikat olarak oldukça mutaassıp bir düşünceye sahip olmuştur. II. Şâpur döneminden önce Kertûr'ın Zerdüştlük politikası unutulmaya yüz tutmuştu. Ama II. Şâpur ile birlikte tekrar ihya edilmeye başlanmıştır. Özellikle büyük Zerdüşť Ruhanisi Azerbed Marspendân ile Zerdüştlük dini Sâsânî ülkesinde tekrar nüfuzlu hale gelmiştir. Bu açıdan II. Şâpur, Sâsânî ülkesinde Zerdüştlük dışındaki diğer dinlere karşı özellikle Hristiyanların mabedi olan kiliselere zarar vermesinin yanında Hristiyan taraftarlarına da uygulamış olduğu sert politikalarından dolayı Roma ile çatışma içrisine girmiştir.

II. Şâpur, Roma Devleti ile yapacağı savaşın bahanesini ise İran Hristiyanlarından fazla vergi alarak bulacaktır.

Bu dönemde Sâsânî ülkesindeki kiliselerin mallarına el konulmaya başlandı. Roma İmparatoru Constantius, II. Şâpur'un bu politikasından rahatsız olduğunu bildirmiştir. II. Şâpur da Roma'nın, Sâsânî Devleti içerisinde yaşayan Hristiyan ve Zerdüşt taraftarlarını birbirlerine karşı kışkırttığını ve İran'ın iç işlerine müdahil olduğunu öne sürerek hemen savaş hazırlıklarına başlamıştır. Fakat bu zamanda Constantius'un ölümü ile Sâsânîler, güçlü ve savaş konusunda tecrübeli olan bir Roma imparatorundan kurtulmuştur.

II. Şâpur zamanında Ermenistan'da bir takım iç karışıklıklar yaşandı. Hristiyanlığı kabul eden Ermeni Şahı Tîrdâd'ın (m.305-312)² ölümü ile yerine yeteneksiz kişiler başa geçti (m.314).³ Bu arada Constantius, yeni Roma imparatoru seçildi. II. Şâpur ise başa geçen Roma imparatorunu kendisine karşı bir tehlike olarak görmüyordu. Bu yüzden kendisi Mezopotamya bölgesine sefer düzenleyerek Nusaybin bölgesini muhasara etti (m. 338). Sâsânî ve Roma savaşları 40 yıl süreyle durmuştu. Ama Şâpur'un bu hamlesi ile tekrar başlamış oldu. Sâsânî ordusu, Roma Devleti'ni yenilgiye uğratmasına rağmen Nusaybin bölgesini ele geçiremedi. Şâpur ve Roma arasındaki savaş oldukça uzun sürmüştür. Şâpur bu arada bir hamle daha yaparak Ermenistan Krallığı'na kendi yandaşlarından olan bir yöneticiyi Ermenistan şahı yaparak bu bölgeyi Sâsânîlere bağlamıştır.

² Chaumont, *Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume*, s. 163.

³ Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, München, 1984, s. 310.

Şâpur M. 346 yılında Nusaybin üzerine ikinci kez sefer düzenlemesine karşın yine de burayı kontrol altına alamamıştır. Sâsânî ordusu bu sefer sonucunda Adiabene bölgesini kuşattı. Ama Sincar bölgesinde beklenmedik bir yenilgiye uğradı (m. 350). Sâsânîler, Astana şehrinde de düşüşe geçtiği için hedeflemiş olduğu yerleri ele geçiremedi. Bu dönemde Sâsânîlerin doğu bölgesinde devlete karşı bazı olumsuz olayların yaşanmasından dolayı, II. Şâpur da Mezopotamya bölgesinde Roma ile devam ettirdiği savaşı durdurma kararı almıştır. Şâpur hiç zaman kaybetmeyerek doğu bölgesine sefer düzenleyerek Sâsânîler için tehlike arz eden Kayyanî denilen topluluğu kendisine bağlamıştır. Şâpur'un bu doğu seferi yaklaşık yedi yıl sürmüştür (m.350-357) ve bu sefer sonucunda Kayyanîler, Sâsânîlerin egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Ayrıca bu kavim Sâsânî-Roma savaşlarında Sâsânîlere yardım etmiştir.

Şâpur, doğu vilayetlerini güvence altına aldıktan sonra yönünü batıya, yani Roma'ya çevirdi. Şâpur, Roma İmparatoru Constantius'a bir elçi göndererek ondan cediti Nersî zamanında Roma Devleti'nin bazı önemli stratejik yerleri ele geçirdiğini ve bu yerlerin durumu hakkında tekrar bir müzakere yapılması gerektiğini hatırlatmıştır. Roma ise Şâpur'un bu isteğinden oldukça rahatsız olduğu için Sâsânîlere savaş ilan etmiştir. Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus eserinde Sâsânî ve Roma savaşları hakkında şunları ifade etmiştir:⁴

⁴ Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum Libri*; with a English Translation by John C. Rolfe, vols. 1-2, Cambridge (Massachusetts) and London, 1971-1972; XVII, 5, 3-14.

Sâsânî ve Roma arasındaki ikinci savaş 359 yılında başlamıştır. Bu savaşta hem Kayyanîler hem de diğer bazı kavimler Sâsânîler ile ittifak kurarak ve ücretli asker olarak Roma Devleti'ne saldırmışlardır. Şâpur, Dicle Nehri'nden geçerek Romalıların Mezopotamya'daki bazı kalelerini ele geçirmiştir. Şâpur'un bu savaşta ele geçirdiği en önemli şehir ise Amed idi. Bu şehrin halkı cesurca Sâsânîlere karşı direndiği için katledilmiştir (m.359). Bu olayların vuku bulduğu dönemde Constantius hayatını kaybetti (m.361). Şâpur ise istilalarına devam ederek Romalılara ait olan yerleri ele geçirmeye devam etmiştir.

Constantius'tan sonra Roma tahtına Julianus geçti. Kendisi Hıristiyan olduğu için döneke olarak anılmıştır. Julianus başa geçer geçmez Sâsânî Devleti'ne karşı Gotları⁵ da yanına alarak İran üzerine sefer düzenlemiştir. Ayrıca Roma ordusu içerisinde bazı Arap askerler dışında iki İranlı şehzade de bulunmaktaydı. Bu şehzadelerden biri Hürmüz idi. Hürmüz, II. Şâpur'un en büyük kardeşi olarak bilinirdi. Kendisi Sâsânî ülkesindeki bozorganlardan kaçıp Roma'ya sığınmak zorunda kalan şehzadeydi, Roma ordusunda bulunan diğer şehzade ise Arşak idi. Bu şehzade ise Ermenistan şahlığı üzerinde hak iddia eden kişi olarak tanınırdı. Roma imparatoru bu iki İranlı şehzadeyi Sâsânîlere karşı koz olarak kullanmaya çalışmıştır. Roma ordusu önce Antakya ve Harran bölgesine gelerek buradan Fırat Nehri boyunca gemiler ile Tîsfûn'a doğru hareket etmiştir. Roma İmparatoru Julianus karşılarına çıkan şehirleri ve kaleleri yağmalayarak

⁵ Gotlar (Goths) Cermen kavminden idiler. M.S. 3. yüzyılda Roma ülkesine saldırılar düzenlemişlerdir. Bu kavim daha sonra Hristiyanlığa eğilim göstermiştir.

çok sayıda insanı katletmiştir. Julianus hem bu davranışından dolayı hem de Hristiyan olan kişilere sert bir şekilde davranmasından ötürü Hristiyan toplumunun hoşnutsuzluğunu kazanmıştır. Bu arada II. Şâpur planı gereği Roma ordusunun İran topraklarına kadar ilerlemesine izin vermiştir. Kendisi daha sonra Julianus ile ordusu arasındaki irtibatı kopararak Roma ordusunun geri çekilmesini sağlamıştır. Şâpur bu başarılı hamlesinden sonra Roma üzerine saldırılar düzenlemiştir. Bu saldırılar sonucunda Roma imparatoru bir İranlı asker tarafından hançerlenerek öldürülmüştür (m.363). Julianus'un ölümünden sonra yerine Jovianus yeni Roma imparatoru olmuştur ve ilk icraatı ise Sâsânî ülkesinden geri çekilmek olmuştur. Neticede iki devlet de uzun savaşın ardından aralarında bir barış anlaşması imzalamışlardır (m.363). Sâsânîler bu anlaşma ile Roma Devleti'ne kaptırmış olduğu beş vilayeti geri almayı başarmıştır. Roma ise daha önce ele geçirmiş olduğu Sincar,⁶ Nusaybin ve Doğu Mezopotamya bölgesini terk etme kararı almıştır. Yine bu anlaşmaya göre Roma, Ermanistan'ın iç işlerine karışmayacaktır. Bu anlaşmayla Erran, Gürcistan gibi bölgeler de Roma Devleti'nden ayrılmıştır. Roma, anlaşma gereği Sâsânîlerin, Hazar Derbendi ile Daryal Boğazı'nı (Güney Kafyasya) koruduğu için onlara yıllık vergi verecek. Bu vergi ise İran nezdinde haraç olarak telakki edilmiştir. II. Şâpur bu büyük zafer ile ceddi olan Nersî'nin intikamını Romalılardan almıştır.

Sâsânî ve Roma arasındaki bu anlaşma pek uzun sürmedi. Çünkü Jovianus'un ölümünün ardından sonra başa geçen

⁶ Sincar Şehri Irak bölgesindedir.

Valentinianus, Ermenistan'ı Sâsânîlere karşı kışkırtarak II. Şâpur'u zor durumda bırakmıştır. II. Şâpur ise Ermenileri cezalandırmak için bu bölgeye sefer düzenlediyse de istediği sonucu elde edememiştir. Bu yüzden Sâsânî ve Roma Devletleri arasında tekrar bir barış anlaşması yapılmıştır (m.376). Bu anlaşma ile iki devlet de Ermenistan ve Gürcistan'ın iç işlerine karışmama kararı almışlardır.

M. 379 yılında hayata veda eden II. Şâpur, Sâsânî hükümdarları içerisinde büyük bir öneme ve kudrete sahip idi. Çünkü kendisi sadece Nersî'nin Roma Devleti karşısında almış olduğu ağır hezimetini telafi etmekle kalmayıp hem Arapları hem de kuzey batı ve kuzey doğudaki göçebe kavimler ile mücadele ederek büyük zaferler kazanmıştır. II. Şâpur, Sâsânî Devleti'nin sınırlarına saldırılarda bulunan Arapları da yenerek devleti büyük sıkıntılardan kurtarmıştır. II. Şâpur bütün bu faaliyetlerinden dolayı devletin itibarını arttırmakla kalmayıp cediti Erdeşîr Bâbekân ve I. Şâpur'un hatırasını da canlı tutarak Sâsânî Devleti'ne adeta altın bir çağ yaşatmıştır.

Azerbed Marspendân

Nersî zamanında Sâsânî ülkesinde yaşayan bütün dinlerin mensupları oldukça rahat bir yaşam sürmekteydi. Çünkü Nersî kendi ülkesinde yaşayan hiçbir dine karşı baskı uygulamamıştır (m.293-302). Bu hoşgörülü politika II. Şâpur dönemine kadar devam etmiştir (m.309-379). II. Şâpur döneminde ise Konstantin'in, Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul etmesiyle birlikte, II. Şâpur da Sâsânî ülkesinde dinî birliği sağlamak amacıyla Zerdüştiliği tekrar devletin resmî dini olarak kabul etmek zorunda kalmıştır.

Sâsânî ve Roma arasındaki dinî sorunlar bazen şiddetli hale gelmiştir. Sâsânîler, II. Şâpur zamanında Zerdüştlük dışındaki diğer bütün dinlere karşı oldukça mutaassıp davranarak önemli bir dinî sorunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Şâpur, Kertîr zamanında uygulanmış olan Zerdüştlük politikasını devam ettirerek devlet içerisinde önceden büyük nüfuza sahip olan mobadanların ve bo-zorganların tekrar eski güçlerine kavuşmasına sebep olmuştur. Sâsânî ve Roma Devletleri bu dönemde önemli bir dinî mekân olan Azerbed Marspendân yüzünden de birbirleri ile rekabet içerisine girmişlerdi.

Azerbed Marspendân, Kertîr'den sonra 30 ya da 40 yıl yaşamıştır. Pehlevîce eserlerde bu din adamının büyük bir şahsiyet olduğu yazılır. Ama Sâsânî ketîbelerinde Marespandan hakkında bilgi yoktur. Kaynaklarda Azerbed Marspendân'ın Avesta'yı derli toplu hale getiren kişi olduğu yazılır. Hatta kaynaklarda onun kerametleri hakkında da bilgiler anlatılmaktadır. Bazı rivayetlere göre Marspandân'ın soyu Zerdüş Geşnesb ve Menüçehr'e kadar dayandığı iddia edilir.⁷ II. Şâpur'un emri ile Avesta'nın en doğru şeklinin tedvin edilmesi için ondan bir şura teşkil etmesini istemiştir. Yapılan şura sonunda Avesta ile ilgili 21 *Nesk* (kitap) sahih olarak kabul edilmiştir. Azerbend ise yapılmış olan şuradan sonra hem Avesta'nın doğruluğunu ispat etmek hem de *Dînkerd*, (3, 4, 7, 8 kitaplar) *Ardâvîrafname*, *Zend-i Behmen Yesn*, *Şayeste Neşâyeste* ve diğer Zerdüş kitaplarının da doğru olduğunu kanıtlamak

⁷ *Rivâyet-i Dârâb Hürmüzyâr*, tsh. Mobâd Mânek Rüstem Aven Valâ, Bambi, 1922, c. I, s. 50; Farnbagh Dadagi, *Bundehîş*, trc. Mihrdâd Behâr, tahrân, Tûs, 1369, s. 153.

için kendi göğsüne, eritilmiş metalin dökülmesini istemiştir. Azerbend bu imtihanda da hiçbir zarar görmemiştir. Bunu gören diğer mobadanlar ise ona iman etmişlerdir.⁸

Azerbed Marspendân, II. Şâpur döneminde dinî yönden önemli bir şahsiyet olarak kabul edilmiştir. Bu din adamı sayesinde Sâsânî ülkesindeki Zerdüşt din adamlarının nüfuzu artmıştır. Ayrıca Marspendân elde etmiş olduğu güç sayesinde Sâsânî-Roma savaşlarında da önemli rol oynamıştır. II. Şâpur, ülke içerisinde din ve devleti tekrar birleştirmek için Azerbed Marspendân ile ittifak yapmıştır. Şâpur bu ittifak sayesinde Sâsânî ülkesindeki sorunları bertaraf ederek önemli başarılar kazanmıştır.

II. Şâpur'un Halefleri

II. Şâpur'dan sonra Sâsânî tahtına II. Erdeşîr geçti (m.379-383) Bazı tarihçiler II. Erdeşîr'in, II. Şâpur'un kardeşi olduğunu söyler. Ama bir başka iddiaya göre II. Şâpur'un akrabası olduğu yönündedir.⁹ Eğer, II. Erdeşîr, II. Şâpur'un kardeşi ise öncelikle tahta III. Hürmüz'ün geçmesi lazımdı. Çünkü II. Erdeşîr, II. Şâpur'un 70 yıllık saltanatı süresince hayatta kaldığına göre oldukça yaşlı olmalıdır. Ama bu ihtimal doğru olsa gerek ki, bozorganlar daha sonra yaşlı olan II. Erdeşîr'i tahtan indirerek bizzat kendileri devleti yönetmeye başlamışlardır. II. Erdeşîr Sâsânî tahtına geçmeden önce kendi ülkesindeki Hıristiyan inanca sahip olan kişilere baskı yapmayarak onların rahat bir şekilde ibadet etmelerini sağlamıştır. Bu

⁸ İbrahim Purdâved, *Horde Avesta*, Bambi, 1310, s. 32-33.

⁹ Frye, "The Political History of Iran under the Sasanians", *The Cambridge History of Iran*; vol. 3 (1), s. 140.

yüzden bu hükümdar kaynaklarda “iyi şah” olarak anılır.¹⁰ Bu dönemde Ermenistan Krallığı içerisindeki eşraf arasında çatışmalar çıkmıştır. II. Erdeşîr ise Ermenistan’ı himayesi altına almak için bu bölge üzerine bir sefer düzenlemiştir. II. Erdeşîr’in bu hamlesi ile Sâsânî ve Roma Devletleri tekrar karşı karşıya gelmek zorunda kalmıştır. Ermenistan bu dönemde Sâsânîlere haraç ödemektedir. Sâsânîler bu sebeple Ermenistan bölgesindeki sorunları halletmek için kendi ordusunu bu bölgeye göndermiştir. Ermeni Krallığı içerisindeki bozorganlar ise Sâsânîlerin egemenliği altına girmemek için Roma Devleti’nden yardım istemişlerdir. Bu olay Sâsânî ve Roma savaşlarının yeniden başlamasına sebep olmuştur. Fakat iki devlet de kendi iç sorunları ile uğraştıkları için bu savaşı göze alamamıştır. II. Erdeşîr bu arada Sâsânî ülkesindeki bozorganların gücünü kırmak için büyük çaba harcamıştır. Bu yüzden siyaseti gereği öncelikle onlar ile anlaşmak istemişse de herhangi bir netice alamamıştır ve kendisi çok zaman geçmeden bozorganlar tarafından tahtan indirilmiştir. II. Erdeşîr saltanatı döneminde Tâk-ı Bostan’da güzel bir kabartma resmi yaptırmıştır.

II. Erdeşîr’den sonra başa II. Şâpur’un oğlu III. Şâpur geçmiştir (m.373-388). III. Şâpur döneminde meydana gelmiş olan en önemli olay ise Ermenistan bölgesinin Sâsânî ve Roma Devletleri arasında taksim edilmesi idi. Aslında Sâsânî ve Roma arasındaki müzakereler II. Erdeşîr zamanında başlamıştı. Ama II. Erdeşîr ile Roma arasında Ermenistan konusunda bir uzlaşma sağlanamamıştı. Neticede III. Şâpur’un Roma ile yapmış olduğu anlaşma

¹⁰ Furdoonjee D.J. Paruck, *Sāsānian Coins*, Bombay, 1924, s. 93.

ile Ermenistan bölgesini kendi aralarında paylaşmışlardır (m.384). Bu anlaşmaya göre, Ermenistan'ın en büyük parçası olan Doğu Ermenistan Sâsânîlere verilirken Ermenistan'ın Batı kısmı, yani küçük bir parçası Roma Devleti'ne bırakıldı.

III. Şâpur da bu dönemde bozorganların gücünü kıramadığı için onların adeta oyuncağı haline gelmiştir. Sâsânî ülkesindeki bozorganlar, III. Şâpur'un, Roma Devleti ile dostane bir ilişki kurmasından dolayı rahatsız olduğu için Sâsânî hükümdarını bir suikast sonucu öldürmüşlerdir. III. Şâpur'dan sonra Sâsânî tahtına IV. Behrâm geçmiştir (m.388-399). Bazı kaynaklarda IV. Behrâm'ın, ya III. Şâpur'un oğlu ya da kardeşi olduğu yazılır. IV. Behrâm hükümdar olmadan önce "Kirman Şah" lakabı ile Kirman vilayetini idare etmekteydi. Bu dönemde Ermenistan Şahı olan Hüsrev, Sâsânîlere karşı bir isyan hareketi başlatmıştır. Sâsânî hükümdarı ise hiç zaman kaybetmeyerek bu isyanı bastırmak için Ermenistan üzerine sefer düzenleyerek Hüsrev'i yenilgiye uğrattıktan sonra kendi kardeşi olan Behrâm Şâpur'u bu bölgeye atamıştır. Bazı tarihçiler, Ermenistan bölgesinin aslında bu dönemde Sâsânî ve Roma arasında taksim edilmiş olduğunu yazar (m.390).¹¹ IV. Behrâm da daha sonra bozorganlar tarafından öldürülmüştür. Behrâm döneminde dışta yaşanan bir başka önemli olay ise Roma Devleti'nin doğu ve batı diye kesin olarak birbirlerinden ayrılması idi (m.395). Bizans tarihinde "büyük" unvanı ile tanınan Theodosius, Bizans

¹¹ Nöldeke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, s. 102-103; Clément Huart, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, trans. By M. R. Dobie, London, 1972, s. 128.

Devleti'ni kendi oğulları arasında paylaşmıştır. Arcadius, Doğu Bizans tarafına atanırken Honorius ise ülkenin batı bölgesini idare etmeye başlamıştır. Bu olaydan sonra diğer Bizans imparatorları her ne kadar birbirleri üzerinde üstünlük kurmaya çalışsa da başarılı olamamışlardır.

I. Yazdigird

I. Yazdigird, Sâsânî hükümdarı olan IV. Behrâm'ın ya da III. Şapur'un oğlu olarak bilinir (m.399-420). I. Yazdigird, Sâsânî Devleti içerisinde büyük bir nüfuza sahip olan bozorganların desteği ile tahta çıkmıştır. Ama kendisi saltanatı boyunca bozorganların gücünü kırmaya çalışmıştır. Bu hükümdar Sâsânî tahtına geçmeden önce iyi ahlaklı bir şehzade olarak anılırdı ve bastırmış olduğu sikkelerde kendisini “râmişt-res”, yani barışçı bir hükümdar olarak tanıtmıştır. Bu dönemde mobadanlar ve bozorganlar, I. Yazdigird üzerinde baskı kurarak ondan Zerdüştlük dışındaki diğer bütün dinlere karşı sert bir şekilde davranmasını istemişlerdir. Fakat bu hükümdar, kendisine yapılan baskılara rağmen ülkesindeki bütün dinlere karşı hoşgörülü davranmıştır. Bundan dolayı bozorganlar ve mobadanlar ona “bezehger” (günahkâr) ve “feribkâr” (sahtekâr) unvanı vermişlerdir. Bizans tarihçisi Procopius ise eserinde Sâsânî hükümdarının adaletli olduğunu ve diğer dinlere karşı oldukça müsamahalı davrandığını söyleyerek onu övmüştür.¹² Aslında Yazdigird'in ülke içerisinde bütün dinlere karşı uygu-

¹² Procopius of Caesarea, *History of the Wars*, with an English Trans. by H. B. Dewing, London and Cambridge (Massachusetts), 1954, c. I, s. 2, 8-9.

lamış olduğu bu hoşgörölü siyasetin iki sebebi bulunmaktaydı. Birincisi, Sâsânî Devleti içerisinde siyasî, sosyal ve dinî yönden büyük nüfuz sahibi olan bozorgan ve mobadanların gücünü kırmak, ikincisi ise Bizans Devleti'nin başında olan Arcadius'un dostluğunu kazanmak içindi. Tabî ki, I. Yezdigird'in bu siyaseti Bizans Devleti'nin yararına olmuştur. Çünkü bu dönemde Bizans kendi içinde büyük karışıklıklar yaşamaktaydı ve eğer Yezdigird, bu fırsattan yararlanıp Bizans üzerine bir sefer düzenlemek niyetinde olsaydı Bizans'a karşı büyük bir darbe vurma şansını yakalayacaktı. Ama Yezdigird, Bizans Devleti'ne karşı dostane bir şekilde davranmaya çalışmıştır. Bizans da bu durumdan oldukça memnun olmuştur. Arcadius, Sâsânîler ile kurmuş olduğu dostluk sayesinde kendi oğlu II. Theodosius'u I. Yezdigird'e emanet etmiştir.¹³ Çünkü bu dönemde Bizans Devleti içerisindeki muhalifler, Arcadius'a düşman olduğu için kendisi de oğlunu güvence altına almak adına Yezdigird ile bir anlaşma yapmıştır. Sâsânî hükümdarı ise bu fırsattan yararlanarak bir elçi önderliğinde Bizans Devleti'ne bir mektup göndererek Bizans imparatoruna muhalif olan kesimi “Eğer birisi Bizans imparatoruna suikast düzenlerse Bizans ile savaşma kararı alacağım ve yine eğer bazı gruplar Bizans imparatorunu zor durumda bırakırsa hemen ordumla oraya geleceğim.” diyerek uyarmış ve Bizans Devleti içerisindeki muhalif grupları tehdit etmiştir. Arcadius zamanında Sâsânî-Bizans ilişkileri oldukça dostane şekilde yürümüştür.

¹³ Procopius, *a.g.e.*, c. I, s. 2, 8-10.

Yezdigird, siyaseti gereği kendi ülkesinde yaşayan diğer dinlerin devlete karşı herhangi bir olumsuz faaliyetlerde bulunmaması koşuluyla onlara baskı uygulamamıştır. Bu siyasetinden dolayı ona iyi yürekli ve merhametli gibi unvanlar verilmiştir.¹⁴ Ama Sâsânî ülkesindeki Hristiyanların daha sonra Sâsânî Devleti'nce kutsal sayılan Zerdüş tapınaklarına zarar vermesi ve bunun dışında Hristiyan grupların, Sâsânî hükümdarından devamlı isteklerde bulunması gibi sebeplerden dolayı I. Yezdigird oldukça rahatsız olmuştur. Özellikle Huzistan bölgesinde yaşayan bir Hristiyan ruhanisi, Sâsânî ülkesindeki Hristiyan kilisesinin yanında bulunan bir Zerdüş ateşgedesine zarar vermesinden ötürü ülke içerisinde önemli bir dinî sorunun oluşmasına sebep olmuştur. Zerdüş ateşgedesine zarar veren kişi yakalanarak öldürülmüştür (m.410).¹⁵ Hristiyanlar yaşanan bu olumsuz olaylardan sonra Sâsânî hükümdarının izni ile "Seleukia" denilen bölgede dinî bir şura gerçekleştirmişlerdir. Bu şura sonucunda İran Hristiyanları, Sâsânî kanunlarına göre yaşayacaklar ve dinî ibadetlerini rahat bir şekilde icra edeceklerdir. Ayrıca bu şura ile Hristiyanlar kilise yapma hakkına da sahip olmuşlardır.¹⁶

I. Yezdigird, Sâsânî ülkesindeki mobadanların ve bozorganların devlet işlerine müdahil olmadığı müddetçe onlara da ihtiram göstermiştir. Ama mobadan ve bozorgan üyelerinin, İran Hristiyanlarına karşı kötü davranmaları ve her şeyden önemlisi devamlı devlet işlerine müdahil

¹⁴ Nöldeke, *Tarih-i İranîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s.175.

¹⁵ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 296.

¹⁶ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 294-295.

olmaya kalkışmalarından dolayı Sâsânî hükümdarının hismine uğramışlardır. I. Yezdigird, saltanatı süresince bazı zamanlarda hem Zerdüşt din adamlarına hem de Hıristiyan ruhanilerine karşı şiddetli davrandığı için bu din üyeleri nezdinde pek ihtiram görmemiştir. Rivayetlere göre I. Yezdigird, Tüs ya da Gûrgan şehrinde bir vahşi atın tekmesi ile ağır yaralanmıştır.¹⁷ Bu durumdan istifade eden mobadanlar ve bozorganlar onu uzak bir mahalleye gizlice götürüp öldürerek bu olayı herkesten saklamışlardır. I. Yezdigird'in ölümü ile Ermenistan'da şah olarak görev yapan Şâpur, Sâsânî tahtında hak iddia ederek başkente gelmiştir. Fakat bu şehzade de bozorganlar tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan kısa bir süre sonra bozorganlar ve mobadanlar I. Yezdigird'in diğer oğlu olan V. Behrâm'ın hükümdar olmasını engellemek için de Hüsrev adındaki bir şehzadeyi hükümdar olarak ilan etmişlerdir. Bu olaylar gösteriyor ki, mobadan ve bozorgan üyeleri I. Yezdigird'in ailesinden oldukça nefret etmekteydi. I. Yezdigird döneminde dışta meydana gelen en önemli olay ise Vizigotların Alaric adındaki lider önderliğinde Bizans ülkesine saldırarak her yeri yağma etme olayı idi (m.410).

V. Behrâm (Behrâm Gûr)

I. Yezdigird ölmeden önce kendi döneminde bastırmış olduğu sikkelerin bir yüzüne oğlu V. Behrâm'ın resmini de koyarak onu veliaht olarak tayin etmişti. Ama daha sonra Yezdigird ve Behrâm arasında bir takım ihtilaflar yaşandığı için Yezdigird de oğlunu kendi himayesinde

¹⁷ *Mücmelût-tevârih ve'l-kısas*, s. 68-69.

olan Hîre denilen bölgeye sürgüne gönderdi.¹⁸ Bazı rivayetlere göre Behrâm, çocukluğunda babasının fermanı ile yetiştirilmek üzere Hîre’de bulunan Babil mimarisine sahip Hurnak Sarayı’na gönderildi. (Hurnak Sarayı Bizans’a tâbi olan Babil mimarı Sinimmar tarafından yapılmıştır.)

Bozorganlar, I. Yazdigird’in ölümünden sonra başa geçirdikleri Hüsrev’in, Yazdigird sülalesinden olmadığını bildiklerinden onu kendileri için bir tehlike olarak görmemiştir. Fakat Behrâm, saltanatın kendi hakkı olduğunu düşünüyordu. Hîre Emiri Münzir b. Numan, Araplardan oluşan büyük bir ordu ve içerisinde ağır silah kullanan İranlılar grubu ile Hîre’den Sâsânî başkenti Tîsfûn’a kadar gelmiştir. Bu haberi alan Hüsrev, Behrâm’ı durduracak güce sahip olmadığı için onu hükümdar yapmak zorunda kalmıştır (m.420). Behrâm’ın Sâsânî hükümdarı olmasıyla ilgili bir takım efsaneler üretilmiştir. Bir rivayete göre Behrâm hükümdar olmadan önce hükümdarlık tacı iki aslanın arasına konulmuş ve kim ki, o tacı alırsa hükümdar olacak diye bir dedikodu yayılmıştır. Behrâm dışında ne Hüsrev ne de başka birileri hükümdarlık tacını aslanların arasından almaya cesaret edebilmiştir. Rivayete göre Behrâm, eline aldığı bir gürz ile iki aslanı öldürüp tacı almayı başararak Sâsânî hükümdarı olmuştur.¹⁹ Bu olaydan sonra Sâsânî bozorganları da bir Arap emirinin emri altına girmiştir. Ama bozorganlar kendi itibarlarını korumak için bu durumu halktan gizlemek zorunda kalmışlardır.

¹⁸ Nöldeke, *Târih-i İrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 175.

¹⁹ Taberî, *a.g.e.*, C. II, s. 73-74.

V. Behrâm Gûr (m.420-438), bozorgan ve mobadanların baskısına rağmen hükümdar olmayı başarmıştır. Fakat kendisi başa geçtikten sonra devlet işleri ile uğraşmak yerine kendini eğlencelere kaptırmıştır. Bu yüzden Behrâm, devlet işlerinin birçoğunu bozorganlara teslim etmiştir. Bu dönemde İran Hristiyanlarının hem devlete karşı olumsuz faaliyetlerde bulunması, hem de Zerdüşť ayinlerine ve mobadanlara yapmış oldukları hürmetsizliklerden dolayı devlet baskısı ile karşılaşmışlardır. Behrâm ise İran Hristiyanlarının bu davranışlarından rahatsız olduğu için onlara sert şekilde davranmıştır. Behrâm'ın bu politikasından dolayı Sâsânî ve Bizans Devletleri karşı karşıya gelmiştir. Behrâm, Bizans ile girişeceği savaşta güçlü olabilmek için öncelikle devletin sınırlarını tehdit eden Eftalitler (Ak Hunlar) ile mücadele etmiştir.

Eftalitler bu dönemde Belh ve Ceyhun bölgelerinde bir takım sorunlar çıkarmaya başlamıştır. Sâsânîler de doğu sınırlarını güvence altına almak için Eftalitler üzerine sefere çıkmıştır. Behrâm, Eftalitlerin beklemediği bir zamanda hamle yaparak onları egemenliği altına almayı başarmıştır. Bu sefer sonucunda Eftalit kralı öldürülmüştür. Ayrıca bu savaş ile birçok ganimet elde edilmiştir. Behrâm elde etmiş olduğu bütün değerli eşyaları Âzer Geşnesb ateşgedesine bağışlamıştır.²⁰ Behrâm'ın bu doğu seferine oğlu Nersî de katılmıştır. Nersî, bu dönemde ülkenin doğu vilayetlerini idare etmekteydi.²¹ Sâsânîler bu başarılı zafer sayesinde kendilerini tehdit

²⁰ Nöldeke, *Târih-i Irânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 175.

²¹ Rawlinson, *a.g.e.*, s. 294-298.

edebilecek olan diğer yabancı kavimlerinin saldırılarını da önlemiştir.

İran ve Bizans Savaşı

V. Behrâm zamanında Sâsânî Devleti içerisinde dinî, siyasî ve sosyal yönden büyük nüfuza sahip olan mobadanlar Zerdüş oldukları için, İran Hristiyanlarına karşı sert muamelede bulunuyorlardı. Bu baskıdan kaçan İran Hristiyanları ise Bizans Devleti'ne firar etmek zorunda kalmışlardır. V. Behrâm da Bizans İmparatoru Theodosius'a bir elçi göndererek kendisine sığınan bu Hristiyan grubu Sâsânî devletine iade etmesini istedi. Ama Bizans imparatoru bu isteği reddetmiştir. Sâsânî Devleti de almış olduğu bu olumsuz cevaptan sonra İran ülkesinde altın madeninde çalışan bütün Rumları tutuklamıştır. İki devlet de aralarında herhangi bir çözüm bulamadıkları için karşı karşıya kalmıştır (m.421).

Bu dönemde Sâsânî komutanı olan Mihr Nersî, Nusaybin bölgesi üzerine sefer düzenleyerek bu stratejik bölgeyi ele geçirmek istemiştir. Bu haberi duyan Bizans orduları da hiç vakit kaybetmeden Nusaybin bölgesine gelmiştir. Bizans ordusu bu bölgeyi kuşatmasına rağmen ele geçiremedi. Behrâm Gûr ise kendi komutanına yardım etmek için ordularını bu bölgeye gönderdi. Bizans ordusu Sâsânîlerin bu hamlesi ile geri çekilmek zorunda kaldı. Behrâm Gûr da bu fırsattan yararlanarak Erzurum'u kuşattı; ama bu şehri ele geçiremedi. Neticede iki devlet de birbirlerini yenemeyeceğini anlayınca aralarında barış anlaşması imzalandı (m.422). Bu anlaşma ile iki devlet de birbirlerinin sınırlarını taciz

etmeyeceğini ve kendi ülkesinde yaşayan diğer dinlere karşı baskı kurmayacağını ilan etmiştir. Yine bu anlaşmaya göre Bizans Devleti, Kafkas bölgesinden her geçtiklerinde Sâsânî Devleti'ne vergi verecek. Ama Bizans Devleti Sâsânîlere vermesi gereken vergiyi ödememek için her zaman bir bahane üretmiştir. Bu yüzden Sâsânî ve Bizans arasındaki anlaşmalar tekrar tekrar gündeme geliyor ve kısmen yenileniyordu.

Behrâm Gûr daha sonra devlet işleriyle uğraşmak yerine kendisini eğlenceye kaptırarak bütün gününü avcılıkla geçirmeye başlamıştır. Bu yüzden kendisi mobadanların ve bozorganların nüfuzu altına girmiştir. Sâsânîler bu dönemde İran ve Bizans arasındaki dinî ihtilafların bertaraf olması için Dâdyûş adındaki din adamını piskopos olarak görevlendirmiştir. Bu piskopos daha sonra bir Hristiyan şurası toplamıştır. Bu şura sonucunda İran'daki kiliseler ile Bizans ülkesindeki kiliselerin birbirleri ile ayrılma kararı alınmıştır. Böylece iki devlet arasındaki İran Hristiyanları sorunu bir nebze de olsa azalmıştır.²²

Behrâm Gûr Hakkındaki Rivayetler

Doğu kaynaklarında Behrâm Gur hakkında yazılmış birkaç rivayet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Eftalit hakanının öldürülmesi ile ilgili idi. Rivayete göre Behrâm, Eftalit hakanını öldürmek için kılık değiştirerek Hindistan'a gitmiştir. Behrâm, burada Hindistan kralı olan Şengel'in kızı ile evlenmiştir. Yine bu rivayet ile bağlantılı bir konu ise bu dönemde Hindistan'daki Luliyan

²² Mücmelût-tevârih ve'l-kısas, s. 70.

(Luriyan) denilen bir müzik grubu Behrâm'ı kendi ülkelerine davet etmiştir. Behrâm da bu davet üzerine Hindistana giderek Ramşgerî ve Hanyâgerî adlı müzik grubunu kendi ülkesine getirmiştir.²³ Bazı kaynaklarda Behrâm'ın Sudan ve Yemen bölgeleri üzerine de sefer düzenlediği yazılmaktadır. Yine kaynaklarda Behrâm'ın Arapça şiirler söylediği, ayrıca birkaç dil bildiği de ifade edilir. *Şehnâme*'de Behrâm'ın doğal bir şekilde öldüğü yazılır (m.438).²⁴ Ama bir başka rivayete göre Behrâm bir gün avda iken bir zebranın peşinden giderken kaybolduğu söylenir. Zaten Behrâm hakkındaki bu rivayet daha sonra onun torunu olacak olan Fîrûz için de söylenmiştir. Behrâm'a, "Gûr" lakabının verilmesinin sebebi ise kendisinin ava düşkün olduğu ve bazen de çöle gidip gezdiği için ona bu unvan verilmiştir.

Ermenistan Meselesi

Ermenistan Krallığı, V. Behrâm zamanında Sâsânî ve Bizans savaşlarından isitifade ederek Sâsânîlere karşı bağımsızlık mücadelesi vermiştir. V. Behrâm da Sâsânî ve Bizans savaşlarının son bulmasından sonra hemen Ermenistan üzerine sefere çıkmıştır (m.423). Bu dönemde Ermenistan'a şah olarak atanan Eşkânî Şehzâdesi Ardaşes (Artaxias) Ermenistan'ı idare etmeye başlamıştır. Fakat

²³ Hamza el-İsfahânî, *Târihu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, Berlin, s. 38; Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâil Nişâbüri Se'âlebî, *Gureru'l-ahbâr mülûku'l-Fars ve siyerihum*, Paris, 1900, s. 566-567; Firdevsî, *a.g.e.*, c. V, s. 451-452; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdin el-cevher*, c. I, s. 303-304; Se'âlebî, *a.g.e.*, s. 555-556.

²⁴ Firdevsî, *a.g.e.*, c. V, s. 453.

Ardaşes ülke içerisinde kendisine karşı olan “eşraf”ın şiddetli muhalifliği ile karşı karşıya kalmıştır. Ermeni şahına sadece, ülkedeki Hristiyanların dinî lideri olan Sahak adlı kişi destek vermiştir. Ardaşes, kendisine karşı olan muhalifler ile uzlaşmak istemesine rağmen herhangi bir sonuç alamamıştır. Ermeni eşrafı bu sefer de Sâsânî hükümdarından yardım isteyerek Ardaşes’in ortadan kalkmasını istemişlerdir. V. Behrâm da M. 428 yılında bir komutanını Ermenistan’a göndererek buraların yönetimini ona vermiştir. Behrâm’ın bu davranışından rahatsız olan Sahak, Sâsânîlere karşı muhalif olmaya başlamasından sonra düşmanları tarafından zindana atılmıştır. Ermeni dinî lideri Sahak’ın ortadan kalkmasıyla birlikte Ermeni eşrafı büyük güce ulaşmıştır. Sâsânî Devleti ise bu bölgeye göndermiş olduğu ordu sayesinde Ermenistan vilayeti üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Sâsânîler, Ermenistan’ı kendilerine bağlamalarına rağmen Ermenistan meselesini tam olarak halledememişlerdir. Bu yüzden Sâsânîler tekrar Ermeni sorunu ile uğraşmak zorunda kalmıştır.²⁵

V. Behrâm’dan sonra tahta oğlu II. Yazdigird geçti (m.438-457). Bu hükümdar başa geçer geçmez Sâsânî ülkesinde “bar-i âmm” denilen çok eski bir geleneği ortadan kaldırmıştır. II. Yazdigird saltanatı döneminde Hristiyanlara karşı oldukça hoşgörölü davranmıştır. Ayrıca kendisi de Hristiyan dinine karşı alaka duymuştur. Fakat Yazdigird hiçbir zaman Zerdüştlük dinini terk etmemiştir. II. Yazdigird başta Hristiyanlara karşı iyi davranmasına rağmen daha sonra bu politikasını değiştirerek

²⁵ Frye, “The Political History of Iran under the Sasanians”, The Cambridge History of Iran, vol. 3, s. 145-146.

Zerdüştlük dışındaki Yahudi ve Hristiyanlara karşı sert davranmaya başlamıştır.²⁶ II. Yezdigird, iktidara geldikten sonra Bizans ile çatışmalara girmiştir. Çünkü Bizans ordusu Nusaybin civarında toplanmıştı. Bu konuda II. Yezdigird çabuk davranarak Bizans'a saldırdı. Fakat Bizans İmparatoru II. Theodosius, Bizans'ın batı kısmında Hunlar ile savaş halinde olduğundan dolayı İran ile sulh yapmak istedi ve bunun için de Sâsânîlere bir elçi göndererek bozulan Sâsânî-Bizans ilişkilerini yeniden düzeltmek istediğini bildirmiştir. Neticede varılan mutabakat ile iki devlet de kendi aralarında bir barış anlaşması imzalamıştır (m.441 ya 442). Bu anlaşmaya göre iki devlet de birbirlerinin sınır bölgelerine kaleleler inşa etmeme kararı almıştır. Sâsânîler, Bizans ile anlaşma yaptıktan sonra doğuda Kidâra ve Hionit gibi kavimlerin tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. II. Yezdigird bu tehlikeyi bertaraf etmek için komutanı Mihr Nersî'yi doğu bölgesine göndermiştir. Bu arada II. Yezdigird de kendi ordusunu Nîşâbûr şehrine götürdükten sonra Horosan ve Gürgen bölgelerinde bu kavimler ile mücadele etmiştir. II. Yezdigird her ne kadar babası gibi yabancı kavimlere karşı önemli başarılar kazanmasa da bu kavimleri İran sınırlarından uzaklaştırmayı başarmıştır. Sâsânîler bu sefer sonucunda bu iki kavmin Mâverâünnehir bölgesine çekilmesini sağlamıştır (yaklaşık m.450).

II. Yezdigird söz konusu bu iki kavmin tehlikesini önledikten sonra bu sefer Ermeni sorunu ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Ama Ermeniler bu dönemde

²⁶ Nöldeke, *Târih-i İrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 221-222.

Hristiyanlık dininin kendi ülkelerinde yayılmasına izin vererek Sâsânîlerin düşmanlığını kazanmışlardır. II. Yezdigird ise Mihr Nersî'yi bu bölgeye göndererek ondan Ermeni ülkesindeki Hristiyanlığın yayılmasını önlemeye çalışmasını istemiştir. Ayrıca mobadanlar da Ermeni bölgesine gitmeye hazırlanan Mehr Nersî'ye bir mektup yazarak ondan Ermeni ülkesinde Zerdüştiliğin yayılmasını istemiştir. Ermeni liderler ve eşraf büyük bir cesaretle Sâsânîlere karşı çıkarak Hristiyanlık dinini seçtiklerini ve asla Zerdüştiliği kabul etmeyeceklerini söylemişlerdir. II. Yezdigird, doğuda yabancı kavimlerle çatışma halinde olmasına rağmen Ermenistan meselesine dikkat etmiştir. İlk adımda bazı Ermeni büyüklerinin tutuklanıp zindana atılmasını emretmiştir. Bu durumdan rahatsız olan Ermeniler de ülke içerisinde birlik olarak Sâsânîlere karşı isyan hareketi başlatmışlardır. Her ne kadar Ermeni yöneticiler Zerdüştiliğe karşı olumsuz tavır alsalar da bu dönemde bazı Ermeni liderler Zerdüştiliği kabul ederek Sâsânîlerin de yardımıyla bu dini kendi ülkelerinde yaymaya çalışmışlardır. Bu durum Ermeni Krallığı'nın parçalanmasına ve iç savaşa sürüklenmesine sebep olmuştur. Çünkü Ermenistan ülkesi Sâsânî ve Bizans yanlıları diye ikiye bölünmüştür.²⁷ Bazı Ermeni eşrafı, Sâsânîlere karşı Bizanstan yardım istemiştir. Fakat Bizans bu dönemde Hunların saldırıları ile uğraştığı için kendi yandaşları olan Ermenilere yardım edememiştir. II. Yezdigird

²⁷ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 308-309; Ferdinand Justi, "Geschichte Irans von den ältesten Zeiten bis zum Ausgang der Sasaniden", *Grundriss der Iranischen Philologie*; W. Geiger und E. Kuhn (ed.) vol. 2, Berlin, New York, 1974, s. 529.

ise doğudaki bütün tehlikeleri bertaraf ettikten sonra hiç zaman kaybetmeyerek Ermenistan üzerine sefer düzenlemiştir. Sâsânî ve Ermeni isyancıları arasında M.451 yılında Avarayr denilen düzlükte şiddetli bir savaş meydana gelmiştir. Bu savaşta Ermeni isyancıların lideri olan Vardan Mamikonian, Sâsânîler karşısında ağır bir yenilgi almıştır. Sâsânîler bu savaş sonucunda kendisine muhalif olan birçok Ermeni önde gelenini esir etmiştir. II. Yezdigird daha sonra kendi marzbanını bu bölgeye atayarak buraların idaresini ona bırakmıştır. Sâsânî devleti, Ermeniler ile yaptıkları savaşta onları yenilgiye uğratmasına rağmen Hristiyanlığın bu bölgelerde yayılmasını önleyememiştir. Özellikle Ermeni tarihinde büyük öneme sahip olan Mesrop Maştots adlı kişinin Ermeni alfabesini icat etmesiyle birlikte Ermeniler için yeni bir dönem başlamıştır. Çünkü Ermeniler bu alfabe icadı ile milli bir uyanış içerisine girmişlerdir. II. Yezdigird buna karşı Hristiyanlığı bahane ederek bu krallığı ortadan kaldırmak istemiştir.

Bu olaylardan sonra sadece Ermeni olmayan Hristiyanlar değil, belki Yahudiler de takip edilerek baskı altına alınmışlardır. II. Yezdigird ömrünün kalan kısmını ise Ceyhun'dan geçerek Sâsânîlerin doğu sınırlarına saldıran Kîdârîler ile savaşarak geçirmiştir.

I. Fîrûz ve Balâş Döneminde İran'ın Durumu

I. Yezdigird'in M.457 yılında ölmesinden sonra çocukları Hürmüz ve Fîrûz arasındaki taht kavgasından istifade eden Yezdigird'in eşi Dînek, "Bânbişnân-ı Bânbişn", yani "Melikelerin Melikesi" unvanı ile ülkeyi yönetmeye başlamıştır. Çok geçmeden III. Hürmüz, annesinin saltanatına

son vererek Sâsânî hükümdarı olmuştur (m.457-459). Fîrûz ise mobadanların ve bozorganların desteğini alarak kardeşi III. Hürmüz'e karşı mücadele etmeye başlamıştır. Fîrûz etmiş olduğu mücadele sonucunda kardeşine karşı üstünlük sağlayarak Sâsânî tahtına geçmiştir.

Fîrûz döneminde Bizans Devleti de tıpkı Sâsânîler gibi iç sorunlar ile uğraştıkları için birbirlerine karşı mücadele içerisine girmemişlerdir. Fakat bu dönemde Sâsânîlerin doğu sınırlarını tehdit eden yabancı kavimler Bizans'ın tahrikleri ile Sâsânîleri zor durumda bırakmıştır. Sâsânîler, Bizans'ın bu politikasına karşı tepki olarak Bizans ülkesindeki Nestûrîleri himaye etmeye başlamıştır. Nestûrîler, Bizans Devleti'ne muhalif oldukları için Sâsânîler ile irtibat içerisine girmek istemişlerdir. Fîrûz, saltanatının ilk yıllarında Erran kavminin çıkarmış olduğu isyan ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. Erran toplulukları, III. Hürmüz ve Fîrûz arasındaki taht kavgasından istifade ederek Sâsânîlerden ayrılmak istemişlerdi. Fîrûz ise Erran bölgesine sefer düzenleyerek ortaya çıkmış olan isyanı bastırmayı başarmıştır. Fîrûz zamanında Sâsânî ülkesinde Yahudilere karşı bir düşmanlık duygusu başlamıştır. Çünkü iddiaya göre Yahudiler İsfahan bölgesindeki iki mobadanın derisini yüzmüşlerdi, bundan dolayı Yahudi cemaati devlet tarafından şiddetli bir şekilde baskıya maruz kalmıştır.²⁸

Fîrûz döneminde İran ülkesinde büyük bir kuraklık başlamıştır. Bu kıtlık yedi yıl boyunca devam ettiği için ülke ekonomik açıdan zor bir döneme girmiştir. Fîrûz ise ülkesindeki kuraklıktan dolayı kimseden vergi almayacağını

²⁸ el-İsfahânî, *a.g.e.*, s. 39.

duyurmuştur²⁹ ve kendisi daha sonra diğer bölgelerden getirmiş olduğu yiyecekler ile “Çeşni Abrizgan” denilen bir bayramı kutlamışlardır. Sâsânîlerin bu bayram kutlaması sonucunda ülkeye yağmur yağmaya başlamıştır.³⁰

Sâsânîlerin bu kötü durumundan yararlanan Eftalitler, Sâsânîlere saldırmaya başlamıştır. Bu kavim Toharistan ve Kûşân bölgesine kadar ilerleyerek Sâsânîlere büyük korku salmışlardır. Eftalitler daha sonra Kîdâra denilen toplulukları yerlerinden kovarak onları Belûcistan bölgesine sürmüşlerdir. Fîrûz ise Eftalitler tehlikesini önlemek için hemen savaş hazırlıklarına başlamış ve kendisi Eftalitler ile girmiş olduğu mücadelelerde büyük başarılar kazanmıştır. Ayrıca bu dönemde Hunların da Bizans ülkesine saldırılarda bulunmasından dolayı Sâsânîler rahat bir nefes almıştır. Fîrûz, Eftalitler ile yapmış olduğu savaşı kazanmasına rağmen Eftalitler tehlikesini tam olarak bertaraf edememiştir. Bu yüzden kendisi tekrar doğu sınırlarını güvence altına almak için Eftalitler üzerine sefer düzenlemiştir. Sâsânî hükümdarı Fîrûz, Eftalitler üzerine düzenlediği sefer sırasında yabancı bir kişinin vermiş olduğu yanlış istihbarattan dolayı Eftalitlerden ağır bir yenilgi almıştır. Sâsânîler bu savaş sonucunda Fîrûz ve oğlu Kabâd olmak üzere birçok Sâsânî büyüğü Eftalitlerin eline geçmiştir (yaklaşık m.469). Sâsânîler daha sonra Eftalitlere yüklü miktarda fidye ödeyerek Fîrûz’u esaretten kurtarmışlardır.

²⁹ Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 82.

³⁰ Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk Gerdîzî, *Târih-i Gerdîzî*, tdl. Abdullah Habîbî, Tahran, Dûnyâ-yi Kitap, 1363, s. 526-527; Ebuû Reyhan Muhammed b. Ahmed Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kur'ani'l-hâliye*, ed. E. Leipzig: 1923, s. 228-229.

Sâsânîler bu fidye borcunu Bizans'tan istemiştir. Eftalit Kralı Hoşnevâz, Fîrûz'u serbest bırakmasına rağmen oğlu Kabâd'ı Sâsânîlerden gelecek fidye ulaşıncaya kadar koz olarak kullanmak istediği için onu "Grogan" unvanı ile kendi ülkesinde esir etmiştir. Fîrûz, bu fidyeyi karşılamak için ağır vergiler koymuş ve Bizans'tan da yardım istemiştir. Fidye verilmesine rağmen oğlu bırakılmamıştır. Eftalitlerin saldırıları doğuda devam etmiştir. Sâsânî Devleti içerisindeki bazı mobadanlar ve bozorganlar, Eftalitler ile tekrar bir savaş yapılmasının tehlikeli sonuçlar doğuracağını söyleyerek olası Sâsânî-Eftalit savaşına karşı çıkmışlardır. Fakat Eftalitlerin bu saldırılarına daha fazla dayanamayan Fîrûz, tekrar doğu bölgesi üzerine sefere çıkmıştır. Eftalitlere doğru ilerlerken bunların yapmış oldukları üzeri kapalı hendeklerin içerisine düşen Fîrûz ve yanındakiler bu talihsiz kaza yüzünden hendeklerde hayatlarını kaybetmiş, saray görevlilerinden divan üyeleri, kadınlar ve bunların yanında bulunan mühim senet, defter ve maddî ganimetler Eftalitlerin eline geçmiştir.

Fîrûz'un ölümü ile Sâsânî ülkesi iç karışıklığa sürüklenmiştir. Eftalitler ise Merv er-Rud Nehri ve Herat'a kadar ilerlemişlerdir. Bu durumda hazinenin boş olması ve ülke içerisindeki kargaşalıklar devleti olumsuz yönde etkilemiştir. Ama Kâren hanedanından olan ve Sâsânî bozorganları içerisinde büyük bir nüfuza sahip olan Zermihr ya da Suhrâ isimli bir yönetici, Sâsânî Devleti'ni kötü durumdan kurtarmak için bazı girişimlerde bulunmuştur. Zermihr, diğer bozorganların yardımı ile Sâsânî sınırları içerisinde düzeni geri getirmiştir. Zermihr Ermenistan bölgesine sefer düzenlemek

üzere iken³¹ Fîrûz'un öldüğü haberini duyunca hemen Tîsfûn'a gelerek Mihran sülalesinden olan Şâpur'un da yardımıyla Eftalit tehlikesini önlemek için Balâş'ı yeni Sâsânî hükümdarı ilan etmişlerdir (m.484) .

Bilindiği üzere Sâsânîler Fîrûz zamanında Eftalitlere karşı ağır yenilgiye uğramıştı. Bu durumdan istifade eden Ermenistan ve Gürcistan krallıkları, Sâsânî Devleti'ne karşı isyan hareketi başlatmışlardır. Özellikle Gürcistan bölgesinde Sâsânî taraftarları ile Hristiyanlar arasında vuku bulan şiddetli çatışmalar yüzünden Sâsânîler zor durumda kalmıştır. Gürcistan kralı daha sonra Sâsânîler ile bir barış anlaşması imzalayarak kendi ülkesindeki çatışmaların sona ermesini istemiştir. Fîrûz ise bütün bu yaşanan olumsuz zamanlarda hayatını kaybetmiştir.

Fîrûz hükümdarlığının ilk döneminde Eftalitler ile yaptığı savaşı kaybetmişti. Sâsânîler bu olumsuz olay dışında Ermenistan ve Gürcistan'daki Hristiyanlar ile devlet yanlıları arasında çıkan çatışmalardan da büyük ölçüde etkilenmiştir. Neticede Gürcistan kralı ile Sâsânî hükümdarı arasında bir barış anlaşması imzalanmış ve Ermeni isyanları da bastırılmıştır. Fîrûz yaklaşık 25 yıllık saltanatı süresince birçok olumsuz vakalar ile karşı karşıya kaldı. Ama buna rağmen o kendisini iradeli ve azimli bir hükümdar olarak göstermiştir. Sonuç olarak İran Hristiyanları ilâhî (lahûtî) ve insanî (nasûtî) İsa'nın varlığını kabul ederek Bizans'ın resmi mezhebi olan Ortodoksluktan ayrılmışlardır. Böylece İran Hristiyanları Nestûrî olarak adlandırılmışlardır. Bunun sonucunda

³¹ Procopius, *a.g.e.*, I, s. 3-4.

Bizans yanlıları hesaplanmayarak Bizans'ın İran'a müdahalesi kesilmiştir. Hatta daha sonra Nestûrîlerden oluşan bir grup Bizans'ın zulmü ve takibi altında kaldıklarından Nusaybin civarında Sâsânîlere sığınmışlardır (m.489).

Balâş, bazı Hıristiyan, Ermeni ve Süryânî kaynaklarında iyilikle yadedilmiştir. Sâsânî hükümdarı ülkedeki sorunları halletmediğinden Zermihr gibi oldukça nüfuz sahibi olan bir bozorgan ile ittifak yapmıştır. Balâş bu ittifak sayesinde Fîrûz zamanında Eftalitlere esir olan bütün Sâsânî üyelerini kurtararak büyük bir başarı kazanmıştır. Ayrıca Balâş, Sâsânî ülkesindeki ekonomik sorunları halledebilmek için de tarımcılığa önem vermeye başlamıştır. Bizans ile Hıristiyanlar arasında bir bağ olmadığını görünce kendi ülkesindeki Hıristiyanlara da oldukça iyi davranmıştır.

Balâş döneminde devlet hazinesinin boş olması, iç karışıklık ve diğer dinlere iyi davranılması mobadanların ve bozorganların hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. Sâsânî şehzadesi olan Kabâd bu dönemde Eftalitlerin elinde esir olarak yaşamını sürdürmekteydi ve kendisi burada Eftalit kralının güvenini kazanmayı başarmıştır. Kubat, bu fırsattan yararlanarak Eftalit kralının desteği ile Sâsânî tahtına geçmek için büyük çaba harcamıştır. Bu arada Balâş'ın yönetiminden rahatsız olan bazı bozorganlar ve Zermihr gibi nüfuzlu yöneticiler gizli bir şekilde Kabâd ve Eftalitler ile irtibat içerisine girmeye başlamışlardır. Kabâd saltanat için Tîsfûn'a davet edilmiştir. Kabâd, ordusu ile Tîsfûn'a hareket ettiği sırada bozorganlar Balâş'ı esir alıp gözlerini kör ederek Kabâd'ı tahta geçirmişlerdir (M.488).

I. Kabâd Zamanında İç ve Dış Sorunlar

Kabâd veya diğer isimle (Kavâz), Eftalitler ve Zermihr'in desteği ile Sâsânî tahtına geçmişti. Bu yüzden tahta çıktığında Eftalitlerin tüm isteklerini kabul etmek zorunda kalmıştır. Kâren hanedanından olan Zermihr ise devlet içerisinde büyük nüfuza sahip olmuştur. Kabâd saltanatının ilk yılında Hazarlar üzerine sefer düzenlemiştir. Hazarlar bu dönemde devamlı Sâsânî sınırlarına saldırıda bulunmuşlardır. Bu akınlarla özellikle Kafkasya, Erran ve Gürcistan bölgelerini yağma ederek devleti zor durumda bırakmışlardır. Kabâd ise hiç vakit kaybetmeden Hazarlara karşı savaş ilan ederek onları zorda olsa mağlup etmeyi başarmıştır. Kabâd bu zaferden sonra Ermenistan'a geri dönerek burada olası saldırılara karşı bir kale inşa etmiştir.

Sâsânî hükümdarı daha sonra ülke içerisinde Zermihr'in nüfuzlu hale gelmesinden tedirgin olduğu için onu bertaraf edebilmek için Şâpur Râzî ile işbirliği içerisine girerek Zermihr'i ortadan kaldırmıştır. Şâpur Râzî, Kabâd'ın kayınpederi idi. Kabâd, kendisine önemli hizmetlerde bulunan Şâpur Razi'yi "İran asphabadi" olarak görevlendirmiştir. Şâpur Râzî elde etmiş olduğu bu makam sayesinde büyük kudrete sahip olmuştur. Ama kendisi çok zaman geçmeden Kabâd'ın emri ile öldürülmüştür. Sâsânî Hükümdarı Kabâd, Mazdek dinini kullanarak Sâsânî ülkesindeki mobadanların ve bozorganların güçlerini kırarak onların devlet işlerine müdahil olmalarını engellemeye çalışmıştır. Sâsânî ülkesindeki halk ise özellikle Fîrûz zamanında Eftalitlerin Sâsânî Devleti'ne büyük zararlar vermesinden dolayı bozorganlardan

oldukça rahatsız idiler. Kabâd siyaseti gereği, bozorganları ve mobadanları hemen ortadan kaldırma gibi bir niyeti yoktu. Öncelikle Mazdek dinine destek vererek onların siyasî nüfuzunu kırmak istemiştir. Mazdek taraftarları da Kabâd'ın desteği sayesinde Sâsânî ülkesindeki bozorganların mallarını müsadere etmiştir. Kabâd, Mazdeklerin bu faaliyetlerinden istifade ederek hem bozorganların ve mobadanların sahip olmuş oldukları geniş toprakları ele geçirmek hem de bozorganların elde etmiş oldukları bir takım ayrıcalıkları geri almak için onların devlet içerisindeki nüfuzunu kırmayı hedeflemiştir. Sâsânî ülkesindeki eşraf ise kendilerine karşı yapılmış bu olumsuz faaliyetlerin Kabâd yüzünden olduklarını bildikleri için mobadanlar ile anlaşarak Kabâd'a karşı mücadele etmişlerdir. Bozorganlar ve mobadanlar bu mücadele sonucunda Kabâd'ı tahtan indirerek onu zindana atmışlardır ve daha sonra yerine Camasb'ı hükümdar ilan etmişlerdir (m.496). Bozorganlar içerisindeki Goşnasbdaz adındaki kişi Kabâd'ın ölmesi için devamlı yeni hükümdara baskı yapmaya çalışmıştır. Fakat Camasb oldukça merhametli bir kişiliğe sahip olduğu için Kabâd'ın öldürülmesine karşı çıkmıştır. Kabâd, “Anuş berd” denilen bir kalenin zindanına atılmıştır. Bu kale Dezful yakınlarında bulunan Gilgerd topraklarında ya da Endmişn (Endimeşk) bölgesinde bulunmaktadır.³² Bu kalenin ismini anmak yasak olduğu için zamanla herkes tarafından unutulmuştur.³³ Bozorganlar, Kabâd'ın hapse atılmasından sonra Mazdek din adamını da hapse atmalarına rağmen öldürememişler-

³² Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 330.

³³ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 1, 5, 7-9.

t.me/caferilikcom

<https://t.me/caferilikcom>

www.caferilik.com

dir. Çünkü bozorganlar, Mazdek'in ölmesi durumunda halkın kendilerine karşı isyan etmesinden korktukları için ona zarar verememişlerdir. Aradan çok zaman geçmeden Mazdek taraftarları ülke içerisinde isyan ederek gizli bir şekilde kendi liderleri olan Mazdek'i hapisten kaçırmayı başarmışlardır. Mazdek özgürlüğüne kavuştuktan sonra tekrar kendi dinini gizlice yaymaya ve öğretmeye devam etmiştir.

Bu dönemde Sâsânî hükümdarı Camasb, bozorganların ve mobadanların etkisi altında olduğu için ülkeyi onlar ile birlikte idare etmek zorunda kalmıştır. Yine bu dönemde ülke içerisinde Mazdek isyanlarının tekrar başlamış olması ve özellikle Kabâd döneminde Sâsânîlere karşı Ermenistan ve Mezopotamya bölgesinde ortaya çıkmış olan isyanların da hâlâ bastırılmamış olması devleti zayıf hale getirmiştir.

Kaç yıl sonra Siyavuş (Mazdek taraftarı) adındaki bir bozorgan, büyük çabalar sonucunda Kabâd'ı zindandan kurtarmayı başarmıştır. Bu dönemde Mazdek inancı bazı bozorganlar arasında da taraftar bulmuştur. Kabâd zindandan kaçarak Eftalitlerin yanına sığınmıştır. Eftalitler, Kabâd'ı bir dost gibi karşılayarak onun tekrar Sâsânî tahtına geçmesi için yardımcı olmuşlardır. Kabâd ise Eftalitlerin yardımlarına karşılık ileride onlara vergi vereceğine dair söz vermiştir. Kabâd, Sâsânî Devleti içerisinde büyük nüfuza sahip olan Siyavuş'un da desteğini alarak Tîsfûn'a kadar gelmiştir. Bu durumdan haberdar olan Camasb, Kabâd ile başa çıkamayacağını anlayınca teslim olmak zorunda kalmıştır. Kabâd büyük uğraşlar neticesinde M.498 ya da 499 yıllarında ikinci kez tahta çıkmayı başarmıştır.

Kabâd başa geçtikten sonra mobadanların ve bozorganların kendisine karşı olduklarını bildiği için Mazdek taraftarlarına sahip çıkmaya çalışmıştır. Mobadanlar ve bozorganlar ise Kabâd'ın Sâsânî Devleti içerisinde güçlü konuma gelmesinden dolayı ona bu konuda muhalif olmaya cesaret edememişlerdir. Kabâd ayrıca daha önce kendisini ölümden kurtarmış olan Camasb'ı affetmiştir. Kabâd zindandan firar edip Eftalitlerin yanına sığındığı dönemlerde saltanatı bozorganlar devralmıştı. Kabâd yeniden hükümdar olmasına rağmen onların canını bağışlamıştır. Ama kendisi sadece Goşnasbdaz isimli bozorganı öldürmüştür. Sâsânî Hükümdarı Kabâd daha sonra kendisine büyük yardımlarda bulunan Siyavuş'u "Erteşterân-ı Sâlâr", yani Sâsânî ordularının lideri yapmıştır. Mazdek taraftarları da Kabâd'ın hükümdarlığı himayesi altında kalmışlardır. Sâsânîler bu dönemde bazı Arap kavimlerinin isyanları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Kabâd düzenlemiş olduğu seferler sonucunda Arap kabilelerinin isyanlarını bastırmayı başararak önemli kazanımlar elde etmiştir. Sâsânî hükümdarı, Ermeni Krallığı'nı da kendisine bağlayarak onları dinî yönden serbest bırakmıştır. Ermeniler de buna karşılık Sâsânîlerin, Bizans ile yapacakları savaşlarda Sâsânîlere yardım edeceklerine dair söz vermiştir.

Kabâd, Eftalitlerin desteği ile tahta çıktığı için onlara haraç vereceği yönünde bir söz vermişti. Sâsânî hükümdarı, Eftalitlere ödeyeceği bu haracı tedarik edebilmek için Bizans'tan yardım istemiştir. Bizans da Kabâd'ın bu isteğine karşı Sâsânî ordusunun Nusaybin bölgesinden çekilmesini şart koşmuştur. İki devlet de aralarında herhangi bir uzlaşma sağlayamadığı için savaşmak zorunda

kalmışlardır. Kabâd hiç vakit kaybetmeyerek Erzurum şehrini ele geçirmiş (m.502) ve Sâsânî ordusu daha sonra Amed³⁴ bölgesini kuşatmıştır (m.503). Amed halkı Sâsânîlerin egemenliğine girmek istemedikleri için katliama uğramıştır. Eftalitler bu savaşta Sâsânîlerin yanında yer almıştır. Bu arada bazı yabancı kavimlerin Sâsânî sınırlarına saldırılarda bulunması sonucunda Kabâd yönünü Kafkas bölgesine çevirmek zorunda kalmıştır. Bizans da bundan istifade ederek Amed şehrine saldırmasına rağmen bu şehri ele geçirememiştir. İki devlet daha sonra aralarında tekrar bir barış anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma ile Bizans, Sâsânîlere haraç verecek, ayrıca Amed bölgesi Sâsânîlere bırakılacak kararı alınacaktır (m.506). Sâsânî ve Bizans ilişkileri Anastasius'un ölümüne kadar dostane şekilde devam etmiştir. Bizans, Sâsânîler ile anlaşma yaptıktan sonra Fırat bölgesinde sağlam bir kale tesis etmiştir. Kabâd ise bu anlaşma sayesinde Eftalitlere karşı bir fırsat yakalayarak onların baskısından kurtulmuştur. Kabâd, Sâsânî ülkesinde kendi otoritesini sağlam bir şekilde tahkim edebilmek için hem Mazdek taraftarlarına hem de muhaliflerine karşı dengeli bir siyaset takip ederek onları kontrolü altına almıştır. Bizans İmparatoru Justinus'un başa geçmesiyle birlikte Sâsânî-Bizans ilişkileri tekrar bozulmuştur. Çünkü Justinus, Sâsânîleri tahrik ederek onlara ödemesi gereken vergiyi vermemeye başlamıştır. Bizans ayrıca Batı Gürcistan ve Karadeniz'in kenarında bulunan Lazika, (Lazistan) bölgesindeki toplulukları Sâsânîlere karşı isyan etmeleri yönünden kışkırtmıştır. Kabâd hemen ordusunu yanına alarak Lazika

³⁴ Diyarbakır.

bölgesinde ortaya çıkmış olan isyanı bastırmaya çalışmıştır. Bizans ise bu fırsattan yararlanarak Ermenistan üzerine sefer düzenleyerek burayı Sâsânîlerden geri almak istemiştir. Sâsânî ve Bizans Devletleri uzun yıllar boyunca birbirleri ile mücadele ettikleri için oldukça yıpranmışlardır. Bu yüzden iki devlet arasında bir anlaşma imzalanmıştır (m.525). Kabâd bu dönemde artık yaşlandığı için kendisinden sonraki veliahtı seçmek istemiştir. Çünkü Kabâd, Sâsânî tahtına bozorgan üyelerinden birinin yerine geçmesini istemiyordu. Bu yüzden Sâsânî hükümdarı, Bizans ile yaptığı anlaşma sırasında Justinus'dan Lazika bölgesinin korunması dışında kendi oğlu olan Hüsrev'i de evlatlık kabul etmesini isteyerek ondan Hüsrev'in kendisinden sonra Sâsânî tahtına geçmesi için yardım etmesini istemiştir. Bu teşebbüs ile çok sevdiği oğlu Hüsrev'in tahta geçmesini sağlamakla birlikte İran'ı muhtemel Bizans saldırılarından korumak da istemiştir. Fakat Justinus, Kabâd'ın oğlu Hüsrev'i asla evlatlık kabul etmeyeceğini bildirmiş, diğer taraftan barış heyetinin sorumluları ordunun komutanı Siyavuş ve Sûren hanedanından olan Mahbûd (Mahbuz), Bizans ile barış anlaşmasına olumlu bakmayarak sulh müzakerelerinin devam etmesine müsaade etmemişlerdir. Ama Siyavuş yıllar sonra Kabâd'ın diğer oğlu olan Kâvus'un Sâsânî tahtına geçmesini istemiştir. Çünkü Siyavuş Mazdek inancının etkisinde kaldığı için kendi gibi bir inanca sahip olan Kâvus'un hükümdar olmasını istemiştir. Kâvus babası döneminde "padishkwargar şah" unvanı ile görev yapmaktaydı ve kendisi Mazdeklerin elinde büyüdüğü için itikad olarak Mazdek inancını benimsemişti. Bu dönemlerde Sâsânî ve Bizans Devletleri arasındaki

müzakerelerin sonuçsuz kalmasını Siyavuş'a bağlayan bazı muhalifler onun ayrıca bir zındık olduğu (Mazdek itikadı) ve devlete hainlik ettiği gerekçesiyle idam edilmesine sebep olmuştur (m.528). Siyavuş'un ölümünden sonra ülke içerisinde hem Hüsrev'e karşı olanlara hem de Mazdek inancını benimsemiş kişilere yönelik baskılar ve katliamlar uygulanmaya başlanmıştır (m.528 sonları 529 başları).

Siyavuş'un idamı ve Mazdeklerin katliamından sonra Kabâd, yönünü Bizans'a çevirmiştir. Bizans İmparatoru Justinianus, Nusaybin bölgesini ele geçirmek için kendi komutanı Belesarius'u bu bölgeye göndermiştir (m.530). Bizans'ın bu hamlesinden tedirgin olan Sâsânîler zaman kaybetmeyerek Nusaybin bölgesi üzerine sefer düzenlemiş ve M.531 yılında Bizans komutanı Callinicus'u yenilgiye uğratmışlardır. Hîre Emiri Münzir'in, bu sefer sırasında Sâsânîlere yardım ettiği bilinir. Sâsânîler bu zaferden sonra Meyyâfârikîn bölgesini ele geçirmek istediye de başarısız olmuşlardır. Sâsânî hükümdarı Kabâd bu dönemlerde hayatını kaybetmiştir (m.531). I. Kabâd'ın vasiyeti üzerine Hüsrev, Sâsânî hükümdarı olmuştur. Justinianus ise batı bölgesinde bir takım sorunlar ile uğraştığı için Sâsânîler ile anlaşma imzalamıştır.

Kabâd'ın saltanat yıllarında birçok hadise vuku bulmuştur. Ama kendisi dışta Bizans Devleti içeride ise bozorganlar ve mobadanlar ile büyük mücadele ederek güçlü bir iradeye sahip olduğunu kanıtlamıştır. I. Kabâd özellikle Mazdek taraftarlarını, mobadanlara ve bozorganlara karşı kullanarak onların gücünü kırmaya çalışmıştır. Bu açıdan Mazdekler, Kabâd'ın kendilerine karşı

izlemiş oldukları bu politikadan dolayı önemli menfaatler elde etmişlerdir.

Mazdek'in Ortaya Çıkışı ve Mazdeklerin Hareketi

Mazdek dini bir çeşit komün toplum yapısını savunan bir harekettir. Yani yeni bir din değildir. Bu inanç sistemi karşı olduğu aynı zamanda etkilendiği Zerdüştiliği geliştiren/yorumlayan bir din olarak bilinir.³⁵ Mazdek inancı, M. V. yüzyılın ikinci yarısında Sâsânî Devleti'ni derinden etkilemiştir. Mazdek, eski metinlerde “dorost din” (doğru din) olarak geçer.³⁶ Bazı İslamî kaynaklarda da böylesi bir anlam kullanılmıştır. Mesela İbn Miskeveyh er-Râzî, Mazdekleri “dâdgerayân” (adaletli) olarak adlandırmıştır.³⁷ Yine İbnü'l-Belhî eserinde Mazdek taraftarlarını “mezheb-i adil” diye tabir etmiştir.³⁸

M. V. yüzyılda V. Behrâm zamanında Zerdüş Kurkân adlı bir din adamı mobadan-ı mobad unvanı ile Fars bölgesinde yaşamını sürdürmekteydi. Kendisi Zerdüştilik ile ilgili bazı ıslahatlar yapmıştır. Bazı araştırmacılara göre Zerdüş Kurkân'dan önce Bundos denilen kişinin bu işi yaptığı yazılır.³⁹ Bundos, Mani taraftarı olarak bilinirdi

³⁵ Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Der Kalemrev-i Vicdân: Seyrî der 'Aka'id, Edyân u Esâtîr* Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1369, s. 73-74; Otaker Klima, *Târih-i Cunbeş-i Mazdekiyân*, trc. Cihangir Fikrî İrşâd, Tahran, Tüs, 1359, s. 328.

³⁶ Mansûr Şekî, “Durust-i Dînân”, *Maârif*, Dore 10, Şomere 1, Fer verdin-Tîr, 1372, s. 28-34.

³⁷ Miskeveyh er-Râzî, *Tecâribül-ümem*, c. I, Tahran, 1366, s. 90.

³⁸ İbnü'l-Belhî, *a.g.e.*, s. 84.

³⁹ İhsan Yarşater, “Kîş-i Mazdekî”, *İrannâme*, trc. M. Kâşif, 1/1, Sonbahar, 1362, s. 31; Otaker Klima, *Târihçe-i mekteb-i Mazdek*, trc. Cihangir Fikrî İrşâd, Tahran, Tüs, 1371, s. 23.

ve kendisi Bizans ülkesinde de yaşamıştır. Bundos ya III. yüzyılın sonlarında ya da IV. yüzyılın ilk yarısında “dorost din” denilen bidat düşünceleri Zerdüşť dininin içersine getirmiştir ve daha sonra dorost din olarak adlandırdığı bu inanç sistemini yaymaya başlamıştır. Ama bu görüş araştırmacılar tarafından kabul edilmemektedir.⁴⁰ Dorost din üyeleri ve Mazdek taraftarları aralarında ittifak kurarak Sâsânîlere karşı isyan etmişlerdir. Bu yüzden dorost din ismi zamanla Mazdek olarak adlandırılmaya başlanmıştır.

Mazdek hareketinin gelişim seyri tam olarak belli değildir. Ama Mazdek inancı iktisadî yönden zayıf olan alt sınıf halka büyük tesirlerde bulunmuştur. Şurası açıktır ki, Sâsânî ülkesinde ortaya çıkmış olan çetin kuraklıklar dışında Sâsânîlerin devamlı Eftalitlere karşı ağır yenilgiler alması, yine mobadan ve bozorgan denilen sınıfın devlet içerisinde büyük nüfuza sahip olmaları gibi olumsuzluklar Mazdek dininin ve isyanının Sâsânî ülkesinde vuku bulmasına sebep olmuştur.

Bilindiği üzere Sâsânîler Fîrûz döneminde (m.459-484) siyasî, sosyal ve ekonomik yönden bunalım içersine girmişti. Özellikle Eftalitlerin Sâsânî hükümdarını, eşini ve çocuğunu esir etmesi devleti derinden sarsmıştı. Sâsânîler her ne kadar Eftalitlere fidye ödeyerek hükümdarı ve eşlerini kurtardıysa da düşmüş oldukları kötü durumdan kurtulamamışlardı. Fîrûz’dan sonra tahta geçen Balâş da Sâsânîlerin kötü gidişatını değiştirememiştir (m.484-488). Kabâd başarılı bir siyasetçi olarak bilirdi; ama o da ülkenin başına geçtiğinde devlet siyasî

⁴⁰ Şekî, a.g.m., s. 33.

ve sosyal yönden kriz içerisindeydi. Mazdek ise bu olaylardan istifade ederek kendi ayinini su yüzüne çıkarmıştır ve itikadına göre ülkedeki bütün malların ortak olması gerektiğini ileri sürmüştür. Kabâd da Sâsânî Devleti içerisindeki mobadanların ve bozorganların gücünü kırmak için Mazdek hareketini desteklemiştir. Mazdek ise Kabâd'ın kendisini himaye etmesiyle birlikte nüfuzunu artırarak ülke içerisinde rahat davranmaya başlamıştır.⁴¹

Mazdek dini zahiren I. Kabâd zamanında ortaya çıkmıştır (m.488 yılından 496 yılına kadar). Bu din M.494 ve 495 yılları arasında Sâsânî ülkesinde büyük karışıklıklara yol açmıştır. Kabâd ikinci kez Sâsânî tahtına geçtiği yılda ülke içerisinde oldukça sert politikalar uygulamaya başlamıştı ve kendisi daha sonra oğlu Hüsrev'i yerine hükümdar yapmak için Mazdek düşmanları ile dostluk kurmuştur. Mazdekler bu dönemde I. Kabâd'ın diğer oğlu olan Kavus'un hükümdar olmasını istemişlerdi. Bu yüzden Kabâd'ın emri ile Mazdeklere yönelik katliamlar başlamıştır. Bu katliamlar neticesinde Mazdek ve taraftarları öldürülmüştür. Aslında Mazdek ve taraftarlarının öldürülmesinde Kabâd'ın oğlu Hüsrev'in büyük rolü vardı. Çünkü kendisi Mazdek yanlıları tarafından sevilmediği için onların ortadan kalkmaları için büyük çaba içerisine girmiştir. Hüsrev, bozorgan ve mobadanların desteğini alarak Mazdek ve taraftarlarının öldürülmesinde kilit rol oynamıştır (m.528'in sonları ve 529 yıllarının başında).⁴²

⁴¹ Justi, a.g.m., s. 531.

⁴² Nöldeke, *Târîh-i Îrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 700; Pigulevskaia, a.g.e., s. 435.

Sâsânî ülkesinde Mazdek'e karşı olan muhalifler ise her zaman Mazdek dininin ileri sürdüğü düşüncelerden rahatsız olduklarından dolayı bu dine karşı Zerdüştlüğü savunmuşlardır. Mazdek inancı, Zerdüş't ve Avesta öğretileri dışında olduğu için fazla taraftar toplayamamıştır. Ayrıca başta Kabâd olmak üzere bozorganlar ile halkın çoğu, Mazdek dininin Zerdüş't dinine karşı olduklarının bilincindeydiler. Ama Mazdek buna rağmen Sâsânî hükümdarını celb ederek onun desteğini almayı başarmıştır. Bazı kaynaklar Mazdek'i, mobadan-ı mobad olarak anar.⁴³ Mazdek bu unvan ile Sâsânî Devleti içerisinde büyük bir güce sahip olmuştur. Mazdek bu güç sayesinde bazı bozorganların yardımı ile de kendi ıslahatlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁴⁴ Fakat Mazdek ve taraftarları daha sonra zındık olarak ilan edilmiştir. Ayrıca Mani dininin Mazdek inancı üzerindeki nüfuzunu da inkâr etmemek gerekir. Yine Mazdek inancının manevîliği konusunda o dönemde bu inanca karşı olan aşırı muhaliflerin ortaya attıkları karalama söylemlerinin gerçek olduğuna dair görüşlerin doğrululuğunu da iddia etmemek gerekir. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, bir din adamının (Mazdek) Kabâd zamanında bu kadar güçlü olması mümkün değildi ve Mazdek'in mobad ya da mobadan-ı mobad unvanı almış olması da pek gerçekçi bir görüş değildir. Çünkü Mazdek dini ne herkesi kapsayan/kucaklayan ortak bir din vasfına mâlikti ne de diğer dinler gibi gerçek bir din hüviyetine sahipti. Mazdek ve Zerdüş't dinini kıyasladığı-

⁴³ *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısas*, s. 73; Bîrûnî, *a.g.e.*, s.209; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 101.

⁴⁴ *Zerrînkûb, Der Kalemrev-i Vicdân: Seyrî der 'Aka'id, Edyân u Esâtîr*, s. 74.

mızda arada pek fark yoktur. Çünkü her iki itikada göre oruç tutmak, abdest almak, zühd içerisinde yaşamak ve meleklerle inanmak gibi görüşler hem Mazdek hem de Zerdüşti dini taraftarları tarafından kabul edilen şeylerdi. Mazdek hakkında yazılmış bilgilere ihtiyatlı bir şekilde yaklaşmak gerekir. Çünkü Mazdek'e ve dinine muhalif olan kesimler onları karalamak için büyük çaba içerisinde girmişlerdir. Örneğin Mazdek taraftarlarının Sâsânî ülkesindeki bozorganların mallarına zarar verdikleri ve onların eşlerini aldıklarına dair söylenilen rivayetler pek kabul edilebilir iddialar değildir.

Sonuç olarak Mazdek isyanı daha çok sosyal ve iktisadî içerikli bir harekettir. Bu açıdan Mazdek inancı Sâsânî Devleti içerisindeki mobadanları ve bozorganları derinden sarsmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Yükselişten Çöküşe

Hüsrev Enûşirvân Dönemi

I. Hüsrev'e lakap olarak Enûşirvân (Ruh-i Câvidân, yani "Ölümsüz Ruh) adı verilmiştir. Kendisi Kabâd'ın vasiyeti üzerine tabîi ki, birçok mobadan ve bozorganın desteği ile tahta çıkmıştır (m.531). I. Hüsrev, saltanatının ilk yıllarında aile üyelerinin tahtta hak iddia etme sorunları ile karşılaşmıştır. Bu dönemde Hüsrev'in bazı kardeşleri bozorganların da desteğini alarak isyan teşebbüsünde bulunmuşlardır. Hüsrev öncelikle kardeşi Kavus'un isyanını bastırıp onu öldürdükten sonra önündeki en son Mazdek tehdidini de ortadan kaldırmıştır.¹ Hüsrev, Kavus tehlikesini bertaraf ettikten sonra olası Mazdek isyanlarına karşı da tedbirler almıştır. Kavus'dan sonra Hüsrev'in diğer kardeşi olan Cem ya da diğer isimle Zâm (Zâmis)

---

¹ Arthur Christensen, *Saltanat-ı Kabâd ve zuhûr-u Mazdek*, trc. Ahmed Bireşk, Tahran, İntişârât-ı Tahûrî, 1374, s. 130.

de bozorganların kışkırtması ile Hüsrev'e isyan etmiştir. Cem daha önce katıldığı savaşlarda önemli başarılar gösterdiği için birçok taraftarı bulunmaktaydı. Ama bir gözü kör olduğu için hükümdar olma şansı düşüktü.² Cem'in taraftarları Hüsrev'e darbe yaparak onu başa çıkarmak istemişlerdir. Hüsrev de kendisine karşı yapılacak suikasti öğrendikten sonra sadece kardeşi Cem'i değil aynı zamanda bütün kardeşlerini katletmiştir. Sadece Kabâd adındaki kardeşi, Azer Gondaz (Gendaz) adlı bir bozorgan sayesinde kurtulmayı başarmıştır. Hüsrev ise yıllar sonra bu durumu öğrenince Azer Gendaz'ı öldürmüştür.³ Hüsrev bu hamlesi ile kendisine karşı çıkacak olan bütün bozorganlara da gücünü göstermiştir.

Bu dönemde Bizans İmparatoru Justinianus, Afrika ve İtalya ile ilgilendiği için Sâsânî Devleti ile savaşma gibi bir düşüncesi yoktu. Yine aynı şekilde I. Hüsrev de Mazdek taraftarlarının Sâsânî ülkesine vermiş oldukları zararları gidermeye çalışmak istediği için o da Bizans ile bir çatışma içerisine girmek istemedi. Zaten Bizans daha sonra Sâsânî Devleti ile sulh yapmak için bir elçisini Sâsânîlere göndermiştir. Neticede iki devlet aralarında bir barış anlaşması yapmıştır (m.532). Bu anlaşma sayesinde 30 yıllık Bizans ve Sâsânî savaşları da sona ermiştir. İki devlet arasındaki anlaşmaya göre; Bizans, Sâsânîlere vergi ödeyecek ve Bizans daha önce İran sınırında ele geçirmiş olduğu yerleri tahliye edecek. Buna karşılık Sâsânîler ise Lazika bölgesinde ele geçirdiği kaleleri teslim edecek, yine bu barış anlaşmasına göre iki devlet de birbirlerinin

² Procopius, *a.g.e.*, c. I, 23, 3-4; Rawlinson, *a.g.e.*, s. 380-381.

³ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 404-405.

sınır bölgelerine saldırmayacak ve gerektiğinde birbirlerine mâlî ve askerî yardımda bulunacaklardır.

I. Hüsrev, Bizans ile yapmış olduğu bu anlaşmadan yararlanarak kendi ülkesinde bir takım askeri ıslahatlar yapmaya başlamıştır. Buna karşılık Bizans da kendi içinde bir takım düzenlemelere gitmiş ve bu sayede önemli seferler yapan Justinianus devletin sınırlarını genişletmiştir. Sâsânîler, düşmanı olan Bizans Devleti'nin bu kadar güçlenmesinden oldukça tedirgin olmaya başlamıştır. Bizans Devleti de Hüsrev'in ülke içerisinde yapmış olduğu ıslahatlar sonucunda iç karışıklıkları hallederek kendi otoritesini güçlendirmesinden rahatsız olmuştur. Neticede her iki devlet de daha sonra aralarında imzalamış oldukları anlaşmayı rafa kaldırmıştır. Hüsrev çok zaman geçmeden Bizans Devleti'nin İran sınırındaki Lahmîler ve Gassânîler arasında çatışma çıkardığını bahane ederek Bizans'a karşı savaş ilan etmiştir. Bunlar dışında özellikle Bizans'ın bu dönemde hem Ermenistan hem de Gürcistan Krallıklarının içişlerine müdahil olması da Sâsânîleri kızdırmıştır.

Hüsrev'in 540 yılında Fırat Nehri'nden geçerek Suriye bölgesine saldırması ile Sâsânî-Bizans savaşları tekrar başlamış oldu. Sâsânîler öncelikle Halep ve bazı şehirleri yağma ederek Antakya şehrine doğru ilerlemiştir. Bu şehrin halkı Sâsânîlere direnmesi sonucunda Hüsrev tarafından katledilmiştir (m.540). Hüsrev daha sonra bu bölgelerden Tisfûn'a göç etmiş olan halkı yeni inşa ettirmiş olduğu "Vehantiok Hüsrev/Antakya'dan daha iyi" şehrine yerleştirmiştir. Bu şehir genellikle "Rûmîgan" (Rumların şehri) olarak adlandırılmıştır. Bizans ise Hüsrev'in Antakya'yı ele geçirmesinden sonra Sâsânîlere barış

teklifinde bulunmak zorunda kalmıştır. Bizans, Sâsânî Devleti ile yapmış olduğu anlaşmaya göre savaş yüzünden zarar görmüş olan yerler için Sâsânîlere haraç ödeyecek. Ayrıca Bizans, Kafkas bölgesinde Sâsânîleri tehdit eden bazı kabilelere karşı Hüsrev'e yardımcı olacağına dair söz vermiştir. Hüsrev bu anlaşmadan sonra İran'a döndüğü sıralarda Bizans ülkesindeki bazı kaleler ve şehirlerinden (Edessa ve Dârâ şehri) vergi almıştır. Sâsânî ve Bizans Devletleri aralarında imzalamış oldukları anlaşmadan kısa bir süre sonra bu sefer de Kafkasya ve Lazika bölgesi yüzünden karşı karşıya gelmiştir. Bizans ve Sâsânî Devletleri bu stratejik bölgelerin egemenliği için aralarında pek çok kez savaş yapmıştır. Bu savaşlar neticesinde bazı zamanlarda Bizans bazı zamanlarda ise Sâsânîler galip gelmiştir. Sâsânîlerin Edessa şehrini ele geçirmesiyle birlikte iki devlet kendi aralarında tekrar bir barış anlaşması imzalamıştır (m.545). Bu anlaşmaya göre Sâsânî ve Bizans Devletleri 5 yıl boyunca birbirleri ile savaşmama kararı almıştır. Ama Bizans İmparatoru Jüstinianus'un Lazika halkını Sâsânîlere karşı kışkırtması sonucunda iki devlet arasındaki husumet tekrar başlamıştır (m.549). Lazika bölgesi coğrafi olarak Karadeniz'in yakınlarında olduğu için Bizans Devleti açısından büyük öneme sahipti. Hüsrev ise bu bölgenin ticarî açıdan stratejik bir konumda olduğunu bildiği için buraları kontrolü altına almak istemiştir. Bizans da bir hamle yaparak kendi ordusunu Lazika ve Petra (Karadeniz yakınında) bölgesine göndererek bu bölgeleri kuşatmıştır. Sâsânî ordusu, Bizans'ı bu bölgeden çıkarmak için her ne kadar büyük mücadeleler verdiyse de Bizans'ın, Petra şehrini ele geçirmesine mani olamamıştır (m.551). Sonuç olarak

iki devlet de birbirleri ile uzun yıllar boyunca savaştıkları için oldukça yıpranmıştır. Bu sebeptendir ki, kendi aralarında 50 yıllık bir barış anlaşması yapmaya karar vermişlerdir (m.561). Bu anlaşmaya göre Sâsânî Devleti, Lazika bölgesinden çekilecek ve burayı Bizans'a bırakacak. Bizans ise Kafkas bölgesinin korunması için Sâsânîlere yıllık vergi verecek. İki devlet de bu anlaşma ile birbirlerinin sınır bölgelerinde ne kalaleler inşa edecek ne de herhangi bir olumsuz faaliyetlerde bulunacaktır. Bizans Devleti içerisindeki bazı gruplar, Justinianus'un Sâsânîlere haraç verilmesinden dolayı imparatora karşı muhalif olmaya başlamıştır.

I. Hüsrev, Bizans ile yaptığı anlaşmadan sonra İran'a dönerek ülke içerisindeki sorunları halletmeye çalışmıştır. Bu dönemde bazı göçebe kavimler, Kirman şehrinde haydutluk yaparak halka zarar vermeye başlamıştır. Hüsrev ise düzenlemiş olduğu sefer sonucunda başıbozuk Arap kavimlerini egemenliği altına aldıkça sonra onları değişik yerlere yerleştirmiştir. Yine bu dönemde Çûl adındaki bir kavim de Gûrgan bölgesinde devlete karşı zararlı faaliyetlerde bulunmasından dolayı Hüsrev bu kabileyi de kendi hizmetine almayı başarmıştır. Hüsrev daha sonra Ermenistan, Hazar, Abhazy⁴ ve Erran bölgelerinde ortaya çıkmış olan isyanları da bastırarak büyük başarılar elde etmiştir.

Bu arada Hüsrev, Bizans ile savaş yaptığı yıllarda Eftalitlerin de doğu sınırlarında "Türk (Göktürkler)" isimli yeni bir kavim ile çatışmasından yararlanarak M.556'da

⁴ Abhazy, Kafkasya'nın kuzeybatısında ve Karadeniz'in doğusunda yer alır.

Bizans ile yaptığı anlaşma sırasında bu fırsattan istifade ederek yaklaşık bir yüzyıl kendilerine sorun çıkaran Eftalitleri yok etmek için vakit kaybetmeden Eftalitlerin üzerine sefere çıkarak onları ortadan kaldırmak istemiştir. Hüsrev de Türkler ile anlaşma yaparak Eftalitleri ortadan kaldırmıştır (m.557). Hüsrev ve Türkler yapmış oldukları ittifak sonucunda Eftalit topraklarını kendi aralarında paylaşmışlardır. Bu anlaşma ile Türklerin Hakanı olan Silzibul, Soğd, Buhara ve Doğu Ceyhun bölgesindeki vilayetleri alırken, Hüsrev ise Batı Ceyhun bölgesini Sâsânîlere bağlamıştır. Böylelikle Türkler ve Sâsânîler arasındaki sınır Ceyhun Nehri kabul edilmiştir.

Hüsrev yapmış olduğu seferler sonucunda devletin sınırlarını Yemen'den, Arabistan Körfezi'nin güneyine kadar genişletmiştir. M. VI. yüzyılın başlarında Habeşliler, Hıristiyanlık dinini kabul ettikten sonra Himyer Araplarını egemenlikleri altına almışlardır. Habeşliler de M.532 yılından 535 yıllarına kadar Ebrehe adındaki Habeş komutanının uğraşları sonucunda Yemen bölgesini ele geçirerek burada müstakil bir devlet kurmuşlardır. Bizans ise Habeşlilerin Yemen üzerinde egemenlik kurmasından oldukça memnun olmuştur. Bütün bu yaşanan olaylardan sonra Himyerî komutanı Seyf b. Zîyezen, Habeşlileri Yemen'den atmak için Hüsrev Enûşirvân'dan yardım istemiştir. Sâsânî hükümdarı da Bizans'ın bu bölgelerde güçlü olmasını engellemek için Seyf b. Zîyezen'e yardım etme kararı almıştır. Sâsânî hükümdarı hemen Vahriz adındaki bir komutan önderliğinde altı gemiyi onun emrine vererek ondan Yemen'i ele geçirmesini istemiştir. Sâsânî komutanı Vahriz, emrindeki altı gemi ile Hadramut'a gelerek burada Seyf taraftarları ile birlik olup Yemen'in

merkezi Sana'yı ele geçirmiştir. Sâsânîler bu hamle sonucunda Habeş Ebrehe'nin son ailesinden olan Mesrûk'u öldürmüşlerdir. Böylelikle Yemen, Habeş tehlikesinden kurtulmuştur (m.570). Vahriz, Yemen'i ele geçirmesine rağmen bu bölgeden ayrılmayarak "İran marzbânı" unvanı ile buraları idare etmiştir. Bu komutan, Yemen'de, Sâsânîler adına topladığı vergileri başkent Tîsfûn'a göndermiştir. Vahriz'den sonra da birçok Sâsânî komutanı bu bölgede görev yapmıştır. Birçok kaynakda Sâsânîlerin, Yemen bölgesinde görev yapmış olan son yöneticisinin adını "Bazan" ya da "Bazam" olduğunu yazar. Sâsânîler bu bölgeyi uzun yıllar boyunca kontrol etmeyi başarak kendi yandaşlarının da bu bölgede güvenli bir şekilde yaşamalarını sağlamıştır. Araplar, Yemen'de görev yapmış olan Sâsânî komutanlarının çocuklarını "ebnâ" veya "ebnây-ı ehrâr" ya da "ebnây-ı Fars" olarak adlandırmışlardır.⁵

Hüsrev Enûşîrvân, Yemenlilere yardım ederek onları Habeş tehlikesinden kurtarmıştır. Sâsânîlerin bu bölgede zamanla nüfuzlu hale gelmesi Bizans-Sâsânî savaşlarının tekrar başlamasına sebep olmuştur. Ayrıca bu bölge önemli ticarî deniz yolları üzerinde bulunduğu için her iki devlet de burayı hâkimiyeti altına almak istemiştir. Bizans, Yemen'i ele geçirerek iktisadî açıdan rahatlamak istemiştir. Hüsrev'in, Yemen'i Sâsânîlere bağlaması ile Bizans Devleti'nin Kızıldeniz, Mısır ve Doğu Akdeniz'deki egemenliğini sarsmıştır. Bizans İmparatoru II.

⁵ Kâzım Bergnîsî, "Ebnâ", *Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî*, tsh. Kâzım Musevî Bucnurdî, c. V, Tahran: Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî, 1374, c. 2, s. 607-613.

Justinus ise Hüsrev'i zor durumda bırakmak için Ermenileri, Sâsânîlere karşı kışkırtmıştır (m.571).⁶

Daha önce de ifade edildiği gibi, Sâsânîler ve Türkler, Eftalitleri ortadan kaldırmak için aralarında bir ittifak kurmuşlardı. Fakat bu ittifak Türklerin Sâsânîleri kendilerine karşı bir tehlike olarak görmeye başlamasından sonra bozulmuştur. Türkler zamanla İran'ın doğu sınırlarını tehdit etmeye başlamıştır. Bizans Devleti de Hüsrev ile Türklerin Hakanı olan Silzibul arasındaki ilişkinin bozulmasını fırsat bilerek Türkleri kendi yanına çekmiştir. Bizans, Türkler ile anlaşma yaparak Sâsânîler üzerinde baskı kurmaya başlamıştır. Bizans ayrıca Yemen ticaretini Sâsânîlere kaptırdıktan sonra Türkler ile önemli ticarî müzakerelerde bulunmuştur. Türkler bu müzakereler sonucunda m.568 yılında bir elçi önderliğinde kendi bürokratını II. Justinus'a göndermiştir. Bizans ise bu elçileri oldukça iyi bir şekilde karşılamıştır. Bizans, Türkler ile yaptığı bu anlaşma sayesinde Sâsânîlerin ticaretini zayıflatmak için ipek ticaretini Kuzey Hazar bölgesinden yaparak Sâsânîlerin ekonomisine darbe vurmak istemiştir. Bu yüzden Bizans, Türkleri Sâsânîlere karşı kışkırtarak onların Ceyhun Nehri'nden geçerek İran'ın doğu sınırlarına saldırmalarını sağlamıştır (m.571). Ama Hüsrev, önceden İran'ın doğu bölgesinde güçlü kaleler inşa ettiği için Türklerin taarruzlarını önlemiştir. Hüsrev'in oğlu olan Hürmüz, Türkler ile girişmiş olduğu savaşta onları yenilgiye uğratarak önemli zafer kazanmıştır. Türkler bu

⁶ Justi, a.g.m., s. 536; Edward Gibbon, *İnhitât-ı ve sukût-u İmparator-i Rum*, trc. Frengis Şadumân (Namâzî), c. II, Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1370, c. 2, s. 941-946.

yenilgiden sonra Ceyhun bölgesine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bizans Devleti bu arada Mezopotamya bölgesi üzerine sefer düzenleyerek Nusaybin bölgesini kuşatmıştır (m.572). Hüsrev bu haberi duyar duymaz hemen Bizans üzerine sefere çıkmıştır. Kendisi bu dönemde oldukça yaşlanmasına rağmen ordusunun başına geçerek önce Nusaybin'i daha sonra Antakya'yı ele geçirmiştir. Sâsânî ordusu, Hüsrev'in emri ile Antakya şehrini ateşe vermiştir. Sâsânî ordusu Dârâ kalesi gibi stratejik yeri de kendisine bağlamıştır (m.573). Hüsrev'in bu istilalarından sonra Sâsânî ve Bizans Devletleri bir yıllığına aralarında barış anlaşması imzaladılar. Bu anlaşma ile Bizans, Sâsânîlere haraç vermeyi kabul etmiştir. Ama Hüsrev'in Ermenistan bölgesine saldırmasından dolayı iki devlet tekrar karşı karşıya gelmek zorunda kalmıştır (m.575). Hüsrev, Bizans Devleti'ne savaş ilan ettikten sonra Kapadokya, Malatya ve Sivas üzerine ilerleyerek buraları ateşe vermiştir. Bu haberi duyan Bizans imparatoru büyük korku içerisine girmiştir. Fakat bu dönemde Bizans ordusunda görev yapan Sakalar, Sâsânî ordusunu yenilgiye uğratarak önemli bir başarı kazanmışlardır. Bizans elde etmiş olduğu zafere rağmen geri çekilmek zorunda kalmıştır. Sâsânîler ise Fırat'ı geçerek Tîsfûn'a geri dönmüşlerdir (m.578). Sonuç olarak iki devlet de savaş yorgunu olduğu için aralarında bir barış anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Bizans'ın ele geçirmiş olduğu Ermenistan ve Gürcistan bölgesi Sâsânîlere bırakılacaktır. Sâsânîlere ise Dârâ kalesini Bizans Devleti'ne teslim etmek düşecektir. Hüsrev Enûşîrvân, Sâsânî ve Bizans arasındaki bu barış anlaşmasının tamamen geçerli olabilmesi için büyük çaba harcamıştır. Ancak tam hedefine

ulaşacağı sırada hayatını kaybetmiştir (m.579). Hüsrev'in ölümünden dolayı Sâsânî ve Bizans arasındaki barış anlaşması da askıya alınmıştır.

I. Hüsrev Enûşîrvân'ın Islahatları

Hüsrev Enûşîrvân, Sâsânî tahtına geçtiği zaman ülkedeki Mazdek sorunu devam etmekteydi. Hüsrev de Sâsânî ülkesinde huzurun sağlanması için bazı ıslahatlar gerçekleştirmiştir. Kendisi yayınlamış olduğu ferman ile Mazdek taraftarlarının bozorganlardan almış oldukları bütün malları tekrar bozorgan sahiplerine iade edilmesini emretmiştir. Yine Hüsrev'in emri ile bu dönemde kimlikleri belli olmayan küçük çocukların aileri tespit edilerek onlara teslim edilmiştir. Ayrıca ülkenin karışıklık içerisinde olduğu zamanlarda zorla evlendirilmiş kadınlara, eşlerinden ayrılma veya ayrılmama yetkisi verilmiştir. Bir diğer rivayete göre, eğer kadın zorla kaçırılmadan önce eşi yoksa ya da eşi bu zamana kadar öldüyse bu kadını kaçıran kişi hangi sosyal statü de ise aynı hakları kendi eşi içinde sağlayacaktı ve onu nikâhlı karısı olarak almak zorundaydı. Ama eğer onu nikâhlı karısı olarak almazsa zorla kaçırmış olduğundan dolayı eşinden boşanmak zorunda idi.⁷ Yine Hüsrev yapmış olduğu ıslahatlar ile yetim bozorgan kızlarını aynı statüdeki kişilere eş olarak vermiştir ve onların çeyizini ise devlet hazinesinden tahsis etmiştir. Hüsrev ayrıca malları elinden alınmış olan genç eşraf çocuklarını hem zengin hem de damadı yaparak onlardan sarayda kalmalarını ve devlete

⁷ Christensen, *Saltanat-ı Kabâd ve zuhûr-u Mazdek*, s. 44-45, 48.

hizmet etmelerini istemiştir.⁸ Hüsrev bu girişimi ile eşrafın, Sâsânî sarayında yaşamalarına fırsat vererek onların kendisine karşı bağlı olmasını istemiştir. Saraydaki bu sınıf (eşraf) ise Sâsânî Devleti'ne hizmet ederek Hüsrev'e yardım etmiştir. Hüsrev Enûşîrvân eski bozorgan sınıfının gücünü kırarak kendi otoritesini sağlam şekilde tesis etmiştir. Sâsânî hükümdarı yapmış olduğu bu köklü ıslahatlar sayesinde zamanla bozorganların gücünü zayıflatarak “orta tabaka” denileni yani “dehgânân” sınıfının güçlenmesini sağlamıştır. Bu orta sınıf, mobadan ve bozorganlara kıyasla Hüsrev'in büyük sevgisini kazanmıştır. Mobadanlar ve bozorganlar ise eski imtiyazlı konumlarını kaybettikleri için bu sefer de Sâsânîlere karşı bir ordu teşkil ederek devleti tehdit etmiştir. Ama Hüsrev gerçekleştirmiş olduğu ıslahatlar neticesinde hem birçok sınıfın kendi himayesi altına girmesini sağlamış hem de mobadanların ve bozorganların gücünü zayıflatarak olası tehlikeleri önlemiştir. Hüsrev, ülkedeki Zerdüşî din adamlarının gücünü kırmak için Mazdek isyanından da istifade ederek onların devlet içerisindeki nüfuzunu azaltmayı başarmıştır.⁹

Hüsrev Enûşîrvân zamanında devlet yükseliş dönemine girmiştir (m.531-579). Sâsânîler bu dönemde oldukça güçlü bir ordu teşkilatına sahipti. Bilindiği üzere Sâsânîlerin ordu teşkilatı Erdeşîr Bâbekân ve I. Şâpur zamanında teşkil olunmuştu. Elbette bu hükümdarlar önce Eşkânîlerin ordusu da miras olarak Sâsânîlere

⁸ Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 101-102.

⁹ Nöldeke, *Târih-i İrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 313; Pigulevskaia, *a.g.e.*, s. 416, 420-423, 429, 454-457.

intikal etmişti. Eşkânî Meclisi Mehestan'ın dağılması ile hükümdarlar ülkede mutlak otoriteye sahip olmuşlardı. Hükümdarların yetkisi ise sadece mobadan ve bozorganlar tarafından sınırlanmıştır. Eşkânî zamanından kalma bazı bozorganlar da kendi nüfuzlarını koruyarak varlıklarını devam ettirmeyi başarmışlardır. Diğer bozorganlar ise Sâsânî hükümdarının aile yakınları oldukları için zamanla büyük servetler elde ederek ülke içerisinde güçlü olmuşlardır. Bazı bozorganlar zaman zaman mobadanlar ile birlik olarak devlet işlerine de müdahil olmaya çalışmışlardır. Bu güçlü grup üyeleri ne zaman ki, Sâsânî tahtına zayıf ve dirayetsiz bir hükümdar başa geçtiyse hemen bundan istifade ederek ülke içerisinde birtakım iç karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır. Ama Hüsrev Enûşirvân güçlü bir merkezi otorite tesis ederek bozorganlar üzerinde baskı kurmuştur.

I. Hüsrev Enûşirvân ülkeyi her zaman kendi iradesi ile yönetmek istediği için mobadanların ve eşrafın yönetime müdahil olmasını engellemek için ülke içerisinde önemli ıslahatlar yapmıştır. Hüsrev Enûşirvân'a nispeten yazılmış bir eserde yapılmış olan bu ıslahatların aslında ülke içerisindeki halkın ve bozorganların, toplumsal hayatını düzenlemek için gerçekleştirilmiş olduğunu ifade eder. Hüsrev, iktidarı boyunca kendi atalarının dinini ve geleneklerini de Güştasb'dan Kabâd'a kadar muhafaza etmiştir. Ayrıca kendisi Bizans ve Hint medeniyetini de yakından takip etmekteydi.¹⁰

Hüsrev Enûşirvân'ın bir başka önemli ıslahatı ise vergiler konusundaydı. Sâsânî zamanında iki çeşit vergi

¹⁰ Miskeveyh er-Râzî, *a.g.e.*, s. 109-110.

bulunurdu. Bunlardan birincisi “mâliyât-ı zemin” (haraç) diğer ise “mâliyât-ı serâneh” (cizye) idi. Mâliyât-ı serâneh, Yahudilerden ve Hıristiyanlardan alınırdu. Bu vergi, esnaf lideri tarafından toplanırdu. Mâliyât-ı zemin ise dehgânlar tarafından toplanılırdı. Ama bu vergilerin toplanmasında tam bir yöntem/oran olmadığı için bazen vergiyi toplayan devlet memurları halktan fazla vergi alarak onları adeta gasp ederdi. Sâsânî Hükümdarı Kabâd bu sorunu çözmek yani halktan ne kadar vergi alınması konusunda bir oran belirlemek için büyük çaba harcamıştır. Bunun içinde kendisi tarım alanlarına göre vergi alınması gerektiğini ilan etmiştir. Ama bu düşüncesini hayata geçiremeden ölmüştür. Hüsrev Enûşirvân döneminde ise yapılan ıslahatlar sayesinde bu sorun çözülmüştür. Hüsrev ayrıca, yonca, zeytin, palmiye, pirinç ve buğday üreten halktan vergi alınacak emri vermiştir. Sadece hurma ağacı yetiştirenlerden vergi alınmayacak kararı almıştır.¹¹ Hüsrev’in yapmış olduğu ıslahatlar ile bozorgan, debîrân, ruhani, savaşçı ve vaspuhran sınıfından olanlar artık devlete ödedikleri vergiden muaf olmuşlardır. Devlete vergi ödeme yaşı 20’den başlayıp 50 yaşına kadar devam ederdi. Hüsrev daha sonra vergiyi halkın elindeki maliyete göre birkaç tabakaya ayırdı. Ve bu uygulama gereğince her sınıf tabakasından gücü yetebilecek oranda vergi alınacaktı.¹²

Yine Hüsrev’in talimatı ile mobadanlardan, vilayetlerde vergi toplayan memurları kontrol etmeleri istenilmiştir.

¹¹ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 289-290.

¹² Dîneverî, *a.g.e.*, s. 71-72; Taberî, *a.g.e.*, s. 150-151.

Böylece memurların halktan fazla vergi alınması engellenmiştir.¹³

Hüsrev'in bir başka ıslahatı ise ülkeyi bölgelere taksim etmesi idi. Bu ıslahat M. VI. yüzyılda Sâsânî tarihinin önemli konularından biridir. Hüsrev'den önce ülke birçok vilayete ayrıldığı için bu bölgeleri kontrol etmek oldukça zordu.¹⁴ Hüsrev ise yaptığı ıslahat ile ülkeyi dört bölgeye ayırarak her bölgeye “*padgos*” veya “*kûst*” adını vermiştir. Bu dört bölgeye daha sonra dört marzban tayin edilmiştir. Bu ıslahat sonucunda asphbad unvanı ile tüm Sâsânî ordusunda sorumlu olan kişi de ortadan kalkmıştır. Bu dört *kûst* ya da diğer ismle *padgos* bölgeler şunlardır:

Horasan (Doğu): Kirman, Sistan ve bütün Horasan'ı kapsıyordu.

Harverân (Hâverân, Batı): Cibâl ya da Irak'tan başlayıp Bizans sınırına kadar uzanırdı.

Apahtar (Baktar, Kuzey): (Kuzey) Ermenistan, Gürcistan, Taberistan ve Azerbaycan'ı kapsardı.

Nîmrûz (Güney): Fars ve Huzistan bölgesinin tümünü kapsardı.¹⁵

Hüsrev Enûşîrvân yapmış olduğu bu köklü yenilikler sayesinde mobadanların, bozorganların ve komutanların gücünü zayıflatarak kendi otoritesini güçlendirmeyi başarmıştır.

¹³ Rawlinson, *a.g.e.*, s.443.

¹⁴ Rawlinson, *a.g.e.*, s. 439.

¹⁵ Detaylı bilgi için bk. Aleksandr Kolesnikov, *İran der Astâna Yoruş-u Tâzyân*, trc. M. R. Yahyâ-yi, Tahran, 1357, s. 231-280.

Toplumsal Sınıflar

Sâsânî toplumsal yapısı zamanla tekâmüle ulaşmıştır. Sâsânî toplumu özellikle M. IV. yüzyılda içtimaî ve siyasî yönden değişim içerisine girmiştir.

Kutsal kitap Avesta'da İran'ın toplumsal yapısının üç tabakadan oluştuğu yazılır. Bunlar sırasıyla; “âthrabân” (âsreven, ruhanîler), “arteshțaran” (savaşçılar) ve “berzger” (keşâverzân-köylüler-çiftçiler) idi. Bu tabakalandırma çeşidi İran'ın en eski sosyal yapısını ifade eder. Bu sınıflandırma Avesta'da pek çok kez göze çarpmaktadır.¹⁶ Ama Avesta'da yer alan “destverz” (sanatkâr) sınıfı sadece bir kez anılmaktadır.¹⁷

Sâsânîler zamanında bu tabaka sınıfına debîrân grubu da eklenerek zamanla dört tabaka haline gelmiştir. Debîrân grupları bu toplumsal tabaka içerisinde üçüncü mertebede bulunurdu. *Nâme-i Tenser*'de ruhaniler, cengiyân (savaşçılar), debîrân ve bütün halkı kapsayan rustayân (vastroshuyant), sanatgerân (sanatçılar) ve şehriyân (hotshakhan)¹⁸ gibi sınıflar hakkında da bahsedilmektedir. Yine *Nâme-i Tenser*'de İran'ın toplumsal tabakası şöyle ifade edilir:

¹⁶ Örnek olarak, *Avesta*; Yasna, Hât: 11, Bend: 6; Ferwerdin Yešt, Kerde: 24, Bend: 89; Zamyat Yešt, Bend: 8.

¹⁷ *Avesta*, Yasna, Hat: 19, Bend: 17.

¹⁸ Arthur Christensen, *Vuz-u millet-devlet ve derbâr der devre-i Şehinşâh-ı Sâsâniyan*, trc. Müctebî Minevî, Tahran, Pejûheşgâh-i Ulûm-u İnsânî ve Mütââlât-ı Ferhengî, 1374, s. 29-30; Arthur Christensen, “Sassanid Persia”, *The Cambridge Ancient History*, vol. 12, ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes, Cambridge, 1956, s., 114.

Biliniz ki, insanlar dört sınıfa ayrılır. Bunların başındaki kişi padişah'tır. Birinci üye, dinin dostudurlar. İkincisi âlimler, hâkimler, zâhidler ve muallimlerdir. Bu grupta savaşılar da vardır. Savaşçılar kendi içerisinde piyade ve süvari diye iki kısma ayrılmıştır. Üçüncü grup ise hem yazmış oldukları kitaplara hem de bulunmuş oldukları konuma göre kendi içerisinde birkaç gruba ayrılır. Bu gruba ait sınıfların üyelerinin sahip oldukları statüler, mallar ve meslekler diğer gruptakilere göre farklı idi. Yine bu gruptaki sınıfların yazmış oldukları eserler; *Küttâb-i Resâil*; *Küttâb-i Muhâsebat*; *Küttâb-i Akziye*, *Secallât*, *Şurût*; *Küttâb-i Seyr*; *Etbâ*; *Şuara* ve *Müneccimân* idi. Dördüncü sınıftakiler ise meslekleri ile anılmışlardır; mesela, tüccar, çiftçi gibi diğer meslek isimleri.¹⁹

Sâsânîlerin toplumsal tabakası günümüz araştırmacıların büyük ilgisini çekmiştir. Bu sınıflandırma şekli, Hüsrev Enûşirvân zamanında meydana gelmiştir. *Nâme-i Tenser*'de Hüsrev döneminin siyâsî, sosyal yapısı hakkında bazı malumatlar anlatılmaktadır. *Nâme-i Tenser*'de hükümdarlık makamı bu tabakadan ayrı olarak ifade edilmiştir ve bu esere göre hükümdar bütün toplumsal sınıfların reisi konumundadır. Enûşirvân'ın yapmış olduğu ıslahatların amaçlarından bir tanesi ise saltanat makamını güçlü tutmak idi. Çünkü Sâsânî saltanatı, Mazdek yüzünden derin bir şekilde sarsılmıştır. Bu dört toplumsal tabaka, Sâsânî Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

İranlı şair Firdevsî, Sâsânîler zamanında sınıflar arası geçişlerin mümkün olmadığını Hüsrev ile bir ayakkabıcının hikâyesini dile getirerek anlatır. Bir rivayete göre Hüsrev Enûşirvân, Bizans üzerine sefer düzenlemek

¹⁹ *Nâme-i Tenser be Geşnasp*, s. 57.

istemıştır. Fakat savaş için yeterli para tedarik edememiştir. Bu sebeple Hüsrev de askerlerini diğer şehirlerle göndererek kendisine borç para verebilecek birisini bulmaları konusunda emir vermiştir. Sâsânî askerleri büyük uğraşlar sonucunda kendilerine borç para verebilecek bir ayakkabıcıyı bulmayı başarmışlardır. Ayakkabacı, vereceği para karşılığında Hüsrev'den kendi oğlunu debîrân yapmasını istemiştir. Sâsânî hükümdarı ise ayakkabacıya yazdığı mektupta bu isteğinin imkânsız olduğunu dile getirerek serzenişte bulunmuştur.²⁰ Ama bu konularda (sınıflar arası geçiş) bazı istisnalar da bulunmaktadır. Çünkü *Nâme-i Tenser*'e göre, eğer birisi çok yetenekli ise mutlaka bu kişi devlet adamları aracılığı ile hükümdara tanıtılmalı ve daha sonra mobadanlar ve hîrbadanlar tarafından imtihan edilerek yeteneği teyit edilmelidir. Eğer gerçekten başarılı olduğu kanıtlanırsa o kişi yüksek mertebeye çıkarılmalıdır.²¹

Tabî ki, yukarıda zikredilen bu dört sınıf da kendi içerisinde birtakım küçük gruplara ayrılmaktadır ve her sınıfın bir reisi bulunmaktadır. Mesela, ruhanîlerin reisine “mobadan-ı mobad”, savaşçıların reisine “aspahbad”, debîrânların reisine “arran debirbed” veya “debîrân-ı mahîşt” ve dördüncü tabakanın reisi ise “vastrioshan salar” idi. Bu tabakaların reisleri kendi grubundaki üyeleri denetleme hakkına sahipti. Bunlar dışında “amuzgar” (eğitimi) adındaki kişi de “enderzbez” unvanı ile küçük çocukların eğitimi ile ilgilenmekteydi.²²

²⁰ Firdevsî, *a.g.e.*, c. V, s. 299-300.

²¹ *Nâme-i Tenser be Geşnasp*, s. 57.

²² Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsâniyân*, s. 119.

Hem I. Şâpur ketîbesinde (Hacıabad'da) ²³ hem de Nersî ketîbesinde (Paykulî'de) ²⁴ Sâsânîlerin ilk dönemlerinde eşraf tabakasının da kendi içerisinde küçük sınıflara ayrılmış olduğu yazılır. Bunlar sırasıyla; “şehrdârân” (shatrdaran) “vaspuhrân” (vispuharan), “bozorgan” (vezurkân) ve “âzâdân” (azatan) idi. Bu tabakalar da Eşkâniler zamanında kalmıştır.

1) Şâhân ve Şehrdârân

Sâsânîler zamanında yaşamış olan kişiler hükûmeti “Şah” olarak adlandırmışlardır. Bu sebeple İran hükümdarlarına ise “Şehin Şah” derlerdi. Sâsânî ülkesindeki şehrdârânlar küçük yerlerde (feodal bölgelerde) görev yapmaktaydılar. Bu bölgelerdeki hükümdar çocukları onların sorumluluğunda idi. Marzbanlar ise ülke sınırlarını korumakla görevliydi ve bu marzabadanlar, “şâhân” grubuna mensup-tular. *Nâme-i Tenser*'de “Eğer birisi bizim gruptan değilse o, şâhân olamazdı.” diye yazar. Bunlar dışındaki marzban yöneticileri ise Mağrib, Harezmi ve Kabil'de görev yapardı. ²⁵

Bazı Sâsânî şehzadeleri hükümdar olmadan önce kendilerini hükümdarlığa hazırlamak için İran'ın bazı eyaletlerine giderek orada görev yaparlardı. Mesela I. Hüzmü, Horosan valisi olarak görev yapmıştır. Yine III. Behrâm, “Sakânşah” (Hâkim-i Sistan) ve IV. Behrâm da “Kirmanşah Şahi” gibi unvan ile bu bölgeleri idare etmiştir. Tabii ki, bu şâhânların hepsi de Sâsânî hanedanı üyeleri idi. Bu bölgenin şahları görev yapmış oldukları yerleri miras

²³ Herzfeld, *a.g.e.*, s. 87-89.

²⁴ *A.g.e.*, s. 94-97.

²⁵ *Nâme-i Tenser be Gešnasp*, s. 54.

olarak kimseye veremezdi. Böylece merkezi hükümet rahat bir şekilde kendi iktidarını güçlendirmiştir. Merkezi hükümet gerektiği zaman İran bölgelerinde yöneticilik yapan kişileri azledebilirdi. Ama II. Hüsrev zamanında ve Sâsânîlerin yıkılış dönemlerinde İran coğrafyasında “mahalli şâhân” (yerel yöneticiler) olarak görev yapan idareciler zamanla bu bölgelere yerleşerek buralarda adeta kendi devletlerini kurmuşlardır. Bu şâhânlar, Arapların İran coğrafyası üzerine düzenlemiş oldukları seferler sırasında ülke içerisinde birçok muhtelif yerlerde kendi hükümet düzenini kurmuşlardı. Bu şâhânlar, Sâsânî başkentinden uzak yerlerde, yani devletin doğusunda saltanat sürmüşlerdir.²⁶

2) Vaspuhrân

Bu grup hem Sâsânîlerin en büyük yedi aile üyelerinden sayılırdı hem de Sâsânîlerin aile azaları olarak bilinirdi. Ama bu üyeler doğrudan hükümdarın çocukları ve torunları sayılmazdı. vaspuhrânlar, İslam kaynaklarında “ehlü'l-buyûtât” ya da “ashâbu'l-buyûtât” (efrâd-ı hânedânâ) olarak anılmışlardır.²⁷ Vaspuhrân üyeleri, hükümdar ve çocuklarından sonra en seçkin kişiler olarak bilinirdi.

Sâsânîlerin bilinen yedi ailesinin ismi ise “Hânedân-ı Sâsânî”, “Hânedân-ı Kârin”, “Sûrin”, “Aspahbad”, “İspendiyâd”, “Mihrân” ve “Zîk” idi. Bazı araştırmacılar Hânedân-ı Şah'ın bu yedi aileden hangisine mensup olduğunu tam

²⁶ Christensen, *İrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 121-123; Christensen, *Vuz-u millet-devlet ve derbâr der devre-i Şehinşâh-ı Sâsânîyân*, s. 32-35.

²⁷ Nöldeke, *Târîh-i İrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 659.

olarak bilmemektedir. Bu yedi ailenin üç tanesi Eşkânîler zamanından kalmadır. Kârin, Sûrin ve Aspahbad ailesi, Sâsânîler zamanında en büyük ve en nüfuzlu aile olarak bilinirdi. Vaspuhrânların sahip oldukları mallar/topraklar Sâsânî ülkesi boyunca birçok parçalara ayrılmıştır. Örneğin, Hânedân-ı Kârin Nihâvend bölgesi, Hânedân-ı Sûrin Sistân, Hânedân-ı Mihrân Rey bölgesi, Hânedân-ı İspendiyâd Rey bölgesinin etrafı, Hânedân-ı Aspahbad Dahıstan Gürgân, Hânedân-ı Zik ailesi ise Azerbaycan ve Mâd bölgesinde saltanat sürmekteydi. Bu hanedanların sahip olmuş oldukları topraklar ve mallar bu bölgelerle de sınırlı değildi. Ayrıca başka bölgelerde de bazı mallara ve yetkilere sahiptiler.²⁸ Vaspuhrânlar, Sâsânî Devleti içerisinde önemli görevlerde bulunurlardı. Bunlar sırasıyla gazavat (hüküm verme), askerî işler, hükümdarın hazinesini kontrol etme, maliye işleri ve hükümdarın başındaki tacın yapılması da vaspuhrânların sorumluluğunda idi.²⁹ Vaspuhrânlar, Sâsânî Devleti'nin yıkılışına kadar Fars bölgesinde ikamet etmişlerdir. Ayrıca bu sınıfın üyeleri halk tarafından büyük ihtiram görmüştür.³⁰

3) Bozorgân

Sâsânî Devleti'nde önemli bir yere sahip olan bozorganlar, Arapça “el-Uzâmâ” diye teleffuz edilir. Bu sınıf,

²⁸ A.g.e., s. 661; Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 125-126.

²⁹ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 127.

³⁰ Sâsânî halkı M.S. 4.yüzyılda “ehlül-buyûtât” yöneticilerine büyük ihtiram göstermiştir. Bk. İbn Havkal, Ebü'l-Kasım, *Sûratü'l-arz*, ed. Kramers, c. 3, Leiden, 1939, s. 292.

Sâsânî Devleti içerisinde büyük nüfuza sahip olduğu için adeta yarı özerk konumda yaşamlarını sürdürmekteydi. Bozorganlar özellikle idarî görevlerde aktif olmuşlardır.³¹

4) Âzâdân

Arapça “el-Esrâf” diye tabir edilen bu sınıf, Sâsânî ülkesinde birçok muhtelif bölgede görev yapardı. Âzâdânlar, Sâsânî Devleti’ne bağlı vilayetlerde önemli idarî yöneticilik işleriyle ilgilenirlerdi. Sâsânî ordusu içerisinde mûmtaz yere sahip olan asvaran grubunun, âzâdân sınıfına mensup olduğu tahmin edilir. Bu sınıfın üyelerinden olan kişiler barış zamanında kendi topraklarında yaşarlardı ve hem tarım hem de reayanın işlerini denetlemekle yükümlülerdi.³²

Dehgânân

Dehgânân üyeleri eşraf tabakasından sayılırdı. Dehgânlar, hem Sâsânîler döneminde hem de İslam’ın ilk asırlarında siyasî, sosyal ve ekonomik yönden önemli rol oynamışlardır. Sâsânîlerin toplumsal tabakasını araştırmamızda bu sınıfın önemi oldukça büyüktür.

Dehgânlar, Sâsânîlerin son dönemlerinde “zemin-i daran” olarak adlandırılmıştır.³³ Bu tabaka, bozorgan ve azadan sınıfının altında idi. Ayrıca Dehgânlar statü olarak Sâsânî vilayetlerinde görev yapan “şehrigân” ya da

³¹ Christensen, “Sassanid Persia”, *The Cambridge Ancient History*, s. 115.

³² Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 132.

³³ *Mücmelût-tevârih ve’l-kısas*, s.420.

küçük bölgelerin reislerinden düşük bir konumdaydılar.³⁴ Sâsânî kaynaklarında dehgân unvanı geçmez. Ama eski İslamî eserlerde bu isim defalarca göze çarpmaktadır. Dehgânlar, Sâsânîlerin toplumsal tabakası içerisinde-
dirler ve bu sınıf Hüsrev Enûşîrvân'ın ıslahatları ile or-
taya çıkmıştır.

İslam tarihçisi Sa'âlebî'nin rivayetine göre dehgânlar, Hüsrev Enûşîrvân'dan sonra, tahta geçecek olan hükümdarlara destek olmaya çalışmışlardır. Böylece bu dehgânlar, Sâsânî saltanatını muhafaza etmeye çalışmışlardır.³⁵ Yine bir rivayete göre Hüsrev Enûşîrvân'ın annesi dehgân sınıfına mensuptur ve onun Feridun'un soyundan geldiği söylenilir.³⁶

Dehgânların Sâsânî ülkesindeki en önemli görevlerinin başında tarım işleri gelmekteydi. Bu dehgân yöneticileri çiftçilerden vergi toplardı. Dehgânların çiftçilere emir verme yetkisi de vardı. Fakat dehgânlar, bozorganlara göre oldukça sınırlı mallara sahiptiler. Dehgânlar da kendi içerisinde toplumsal konumlarına göre beş mertebeye sınıflandırılmaktaydı. Her dehgân üyesi diğer insanlardan farklı bir elbise giyerdi.³⁷ Sâsânîlerin son zamanlarında en bereketli topraklar dehgânların elindeydi. Bu yüzden onlar mümtaz kişi olarak tanınırlardı.

Dehgânlar bir rivayete göre Sâsânî Devleti'nin yıkılmasında sonra İran'ın milli destansı değerlerini muhafaza etmeye çalışmışlardır. Kendisi de bir dehgân olan İranlı

³⁴ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zehab ve me'âdin el-cevher*, c. I, s. 327.

³⁵ Se'âlebî, *a.g.e.*, s. 6.

³⁶ *Mücmelût-tevârih ve'l-kısas*, s. 73.

³⁷ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, s. 132-133.

şair Firdevsî ise bir grup dehğânın İran'ın milli kahramanlarından olduğunu dile getirir. Müslümanlar, İran coğrafyasına saldırdığı dönemlerde dehğânlar sahip oldukları bölgelerde müstakil bir hükümet kurmuşlardı.³⁸

İdarî ve Askerî Teşkilat

Sâsânîler, Hüsrev Enûşirvân zamanında idari ve askerî teşkilat konusunda oldukça ileri bir seviyedeydiler. Bu yüzden İslam'ın ilk dönemlerinde, Emevîler ve Abbâsîler zamanında Sâsânîlerin bu güçlü teşkilat yapısının etkisinin bâki kaldığını bilmekteyiz. Daha önce de ifade edildiği gibi Sâsânîlerin sosyal yapısı M. IV. yüzyılda büyük bir değişim ve dönüşüm içerisine girmişti. Bu değişim rûzgârı Sâsânîlerin teşkilat yapısını da derinden etkilemiştir. Şunu belirtmek gerekir ki, Sâsânîler idarî ve askerî yönden merkezî bir yapıya sahipti. İşte bu merkezî yapı Sâsânîlerin teşkilat yapısının şekil almasında önemli rol oynamıştır. Sâsânîlerin son dönem eserleri ve Sâsânî hükümdarlarının ketîbeleri gösteriyor ki, İran'ın teşkilat yapısı devletin kuruluşundan Hüsrev Enûşirvân zamanına kadar geçen uzun süreler sonunda tekâmül etmiştir. Sâsânîlerin son dönemlerinde (m. VI. ve VII. yüzyıl) tahta çıkmış olan Şehinşahların idarî yönetim tarzlarının nasıl olduğuna dair bilgiler kuruluş dönemlerine nazaran daha çoktur. Bu konuda Sâsânîlerin son dönemlerine ait sikkeler oldukça büyük önemi haizdir. Ayrıca bu konu ile alakalı birçok belge Sâsânîlerin batı bölgesinde bulunmuştur. Ama Sâsânîlerin doğu bölgelerinde bulunan

³⁸ Nöldeke, *Târîh-i Îrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 662.

belgeler hem az hem de eksik olduğu için bu konular hakkında yeterli bilgiler vermemektedir.

Yeni araştırmalar sonucunda elde edilen bilgilere göre başlangıçta Sâsânîlerin idarî ve merkez teşkilatı reisliğinin “hezarbed” lakabı ile vezir-i bozorgun elinde olduğu anlaşılıyor. Vezir-i bozorg daha sonra “vuzorg (bozorg) farmadâr” olarak anılmıştır. Vuzorg farmadâr, hükümdarın vermiş olduğu talimat ile memleket işlerini idare ederdi. Vuzorg farmadârın başka hangi görevleri icra ettiğine dair elimizde yeterli bilgi yoktur. Öyle gözüküyor ki. Vuzorg farmadâr, ülke meseleleri dışında savaş zamanlarında da “nâibü’s-sultan” unvanı ile hükümdara eşlik etmekteydi. Vuzorg farmadâr diğer devletler ile yapılan siyasi müzakerelerde aktif rol oynamıştır. Ayrıca kendisi hükümdarın “has müşaviri” olarak da bilinirdi. Sâsânî Devleti tarihinde büyük üne kavuşmuş olan vuzorg farmadârlar ise şunlardır: Erdeşîr Bâbekân, Hüsrev ve Yazdigird zamanlarında vuzorg farmadâr olarak görev yapmış olan Ebersâm, I. Yazdigird zamanında Mihr Narse (lakabı “hezar bendek”), I. Yazdigird ve V. Behrâm döneminde Sûrin Pehlu, yine V. Behrâm zamanında Âzîn Geşnesb, IV. Hürmüz zamanında Âzer Geşnesb, III. Erdeşîr döneminde Pûs Ferruh ve son olarak Hüsrev Enûşîrvân zamanında ise Bozorgmihr adındaki kişi vuzorg farmadâr unvanı ile önemli görevlerde bulunmuştur.

Sâsânî Devlet teşkilatında bir başka görevli ise “vastrioshan salar” idi.³⁹ Bu yönetici hem keşâverzân (çiftçi)

³⁹ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsâniyân*, s.133-135; Said Nefîsî, *Târîh-i Temeddün-ü Îrân Sâsânî*, Tahran, Dânişgâh-i Tahran, 1331, c. I, s. 238-240.

tabakasının reisi hem de arazi maliyetlerinin denetiminden sorumlu idareci olarak tanınırdı. Ayrıca Sâsânîlerde mâlî işler ile ilgilenen “âmârkâr” adında bir yönetici de bulunmaktaydı. Bu kişi bazen vuzorg farmadârın nâibi olarak da görev yapmaktaydı. Âmârkâr yöneticilerinin, vastrioshan sınıfına karşı hangi görevlerde bulunmuş oldukları konusu bilinmemektedir. Yine Sâsânî devlet teşkilatında hazinelerden sorumlu “gencur” lakaplı görevli de bulunmaktaydı.⁴⁰ Debîrânların reisi konumundaki kişiye “erran debirbed” ya da “debîrân-ı mahîşt” denirdi. Bu yönetici Şehinşah’ın yakınında dururdu ve kendisine bazen siyasi görev verilerek başka bölgelere gönderilirdi.

Marzban ya da “şahrab” unvanı ile bilinen yönetici ise Sâsânî vilayetlerinden sorumlu idi. Bu sınıf, Sâsânî Devleti içerisinde önemli makamda bulunurdu. Ayrıca marzban yöneticileri bu unvanlar dışında “şah” lakabını da kullanırlardı. Marzbanlar ülke içerisinde hüküm sürmüşlerdir ve bu grubun üyeleri eşraf arasından seçilirdi.

Sâsânîlerin teşkilat yapısı içerisinde önemli görevlerde bulunan bir başka görevli ise “arzbed” ya da “herzbed” unvanı ile bilinen harem reisi idi. Bu görevli Şah’ın mürebbsi olarak da bilinir. Bu görevliler dışında “âyînbed” adında bir görevli de bulunmaktaydı. Bu yönetici ise hem idarî, hukuk hem de mezhep işlerine müdahale edebilirdi. Yine “salar-ı derîgân” (sarayın dış muhafız birliği), “derbed” (“reis-i derbâr” veya “reis-i dervâzeh-i bânehâ-yi kâh”, yani sarayın dış muhafız birliğinin komutanı, kapı muhafızı), “hân salar” diğer bir unvan ile

⁴⁰ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsâniyân*, s. 143-144.

“reis-i aşpazhâne-i saltanat-ı” adındaki memur ise mutlak işleri ile ilgilenirdi.

Sâsânî ordusu I. Erdeşîr ve I. Şâpur zamanında tesis edilmişti. Sâsânîler bu dönemlerde sahip olmuş oldukları güçlü ordu sayesinde Bizans’a karşı önemli başarılar elde etmiştir. Sâsânî ordusunun çoğu süvari birliğinden oluşurdu. Bu süvari birlikleri, asvaran diye de teleffuz edilir. Süvari birliklerinin komutanı, bozorgan ve âzâdan denilen soylu sınıflar içerisinde seçilirdi. Bunlar dışında köylülerden meydana gelen askerî gruplar da vardı. Ama bu sınıf, süvari birliklerine göre hem teçhizat hem de savaş konusunda yetersizdi.

Sâsânî ordusu içerisinde Kûşânlı, Hun, Türk, Ermeni ve Sistan askerleri dışında Kafkaslı, Deylemlî, Gilanlı savaşçılar da bulunmaktaydı. Yine Sâsânî ordusu içerisinde önemli yere sahip olan “süvârân-ı câvidân” (ölümsüz askerler) diye anılan askerî grup da bulunmakta idi. Bu askerî ordu Ahameniş zamanında kurulmuştur. Süvârân-ı câvidân ordusu 10 bin kişilik askerden oluşurdu. Yine bunlar dışında “cân-ı siperi-yi Şah” adında da askerî grup vardı. Bunlar ordu içerisinde mümtaz kişiler olarak bilinir. Çünkü bu askerî sınıf, hükümdarı korumakla sorumlu idi. Hüsrev Enûşîrvân’dan önce bütün orduların reisi “İran asphabadi” ya da diğer isimle “arteştârân-ı salar” idi. Ama I. Erdeşîr, I. Şâpur, II. Şâpur ve I. Hüsrev gibi güçlü hükümdarlar bizzat orduların başında görev yaparak pek çok savaşa iştirak etmişlerdir. Asphabadların devlet işlerine müdahil olmaları yasaktı. Yine “argbod” adındaki yönetici de ordu işlerinden sorumlu idi. Sâsânîler döneminde süvari birliklerinin komutanı nüfuzlu ailelere mensuptu. Hüsrev Enûşîrvân daha

sonra yapmış olduğu ıslahatlar ile Sâsânîlerin tüm ordusundan sorumlu olan “İran asphabadi”ni ortadan kaldırmıştır. Bunun yerine dört asphabadi yönetici olarak ülkenin çeşitli yerlerine atamıştır.

Hüsrev Enûşîrvân Dönemi ve Şahsiyeti

Hüsrev Enûşîrvân tahta geçtiği zaman ülke içerisinde birçok sorun bulunmaktaydı. Özellikle bozorganlar, Hüsrev Pervîz döneminde büyük güce ulaştıklarından dolayı devamlı devlet işlerine müdahale etmekteydiler. Hüsrev Enûşîrvân ise büyük mücadeleler sonucunda ülkeyi düzene koyarak bozorganların gücünü kırmayı başarmıştır. Hüsrev daha sonra Mazdek taraftarlarının çıkarmış oldukları isyanları da bastırarak kendi otoritesini güçlendirmiştir. Hüsrev Enûşîrvân tıpkı cediti Erdeşîr Bâbekân gibi din ve devlet kurumunu kendi tekeli altına almıştır. Hüsrev, Sâsânî Devleti’ne büyük zararlar veren Eftalitle- rin tehlikesini kökten ortadan kaldırarak önemli bir zafer kazanmıştır. Sâsânî hükümdarı Eftalitler dışında Bizans Devleti ile yapmış olduğu savaşlarda da üstün başarı göstererek devletin sınırlarını genişletmiştir. Bu Sâsânî hükümdarı edebiyat, sanat ve felsefeye de büyük önem vermiştir. Araplar, Hüsrev Enûşîrvânı “Kisrâ” olarak anar. Hüsrev’in başarıları sayesinde Sâsânî hükümdarlarının hepsi de Araplar nezdinde bu unvan ile anılmışlardır.

Hüsrev Enûşîrvân Sâsânî ülkesinde yaşayan hiçbir din üzerinde baskı uygulamamıştır. Bu dönemde Hristiyanlar ve Yahudiler ibadetlerini özgür bir şekilde yerine getirmişlerdir. Fakat Hüsrev bazı zamanlarda kendisine karşı çıkmış olan kişilere oldukça sert davranmıştır. Özellikle saltanatta

hak iddia eden kardeşlerini katlederek bunu herkese kanıtlamıştır. Hüsrev, Anuşehzâde adındaki oğlunun kendisine karşı isyan etmesini önlemek için de onu kontrolü altına almaya çalışmıştır. Anuşehzâde bir Hristiyan anneden dünyaya gelmiştir ve annesinin dinini kabul ederek babasının inandığı Zerdüştlüğe karşı çıkmıştır. Bu yüzden de kendisi mobadanların tepkisi ile karşılaşmıştır. Hüsrev, oğlunun bu düşüncesinden dolayı onu saraydan kovarak Cündişâpur'daki bir zindana atmıştır. Anuşehzâde bir gün babasının Bizans ile yaptığı savaşta hasta olduğu haberini duyar duymaz hemen babasının yerine hükümdar olmak için harekete geçmiştir. Bu Sâsânî şehzadesi kendisine taraftar bulabilmek için de Cündişâpur'daki Hristiyanları yanına alarak zindanda bulunan herkesi serbest bırakmıştır. Anuşehzâde daha sonra emrindeki ordu ile Huzistan bölgesinde görev yapan Sâsânî komutanını bu bölgeden kovarak kendisini hükümdar ilan etmiştir. Bu arada Hüsrev sağlığına kavuştuktan sonra oğlu üzerine asker göndermiştir. Hüsrev bu sefer için nâibüs-sultan (vezir-i bozorg) adlı komutanını Anuşehzâde üzerine göndererek onun başlatmış olduğu isyanı bertaraf etmesini istemiştir. Sâsânî askerleri Anuşehzâde'yi bozguna uğrattıktan sonra Hüsrev'in emri ile onu kör etmişlerdir (yaklaşık m.550 ya da 551). Anuşehzâde bu cezadan sonra hükümdarlık iddiasında bulunma hakkını da kaybetmiştir.⁴¹

Sâsânîler, Hüsrev Enûşirvân zamanında sanat, felsefe ve edebiyat alanında büyük gelişmeler yaşamıştır. Hüsrev

⁴¹ Anuşehzâde'nin isyanı hakkında detaylı bilgi için bk. Dîneverî, *a.g.e.*, s. 69-71; Nöldeke, *Târih-i İrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 706-716.

sadece Araplar tarafından değil Bizans tarihçileri tarafından da büyük şöhretle anılmıştır. Çünkü kendi insanlara karşı her zaman dostane bir tavır ile yaklaşırdı. Hüsrev saltanatı yıllarında Yunan ve Hint felsefesi ile de tanışmıştır. M.529 yılında Bizans İmparatoru Justinianus'un fermanı ile felsefenin merkezi olan Atina Akademisi'nin kapanması ile birlikte ünlü yedi Yunan filozofu Sâsânî ülkesine gelmiştir. Sâsânî hükümdarı ise bu filozofları oldukça iyi bir şekilde ağırlayarak onların sevgisini kazanmıştır. Hüsrev, Yunan filozoflarının daha sonra Bizans ülkesine geri döneceklerini öğrendikten sonra onların emniyetli bir şekilde Bizans topraklarına ulaşması için bizzat kendi korumalarını görevlendirmiştir.⁴²

Hüsrev saltanatı döneminde Hindistan hükümdarı ile de irtibat içerisindeydi. Bu iki hükümdar birbirlerine karşılıklı hediyeler göndererek dostane ilişkilerini güçlendirmişlerdir. Hindistan padişahının bu dönemde Hüsrev'e satranç gönderdiği bilinir. Hüsrev'in emri ile Beydebâ'nın *Kelile ve Dimne* eseri Pehlevice diline çevrilmiştir. Yine Hüsrev zamanında önemli bir bilim merkezi olan Cündişâpur'da Yunan ve Hint kitapları okutulurdu.

Rivayete göre Hüsrev Enûşîrvân döneminde “bozorg-mihr” adındaki kişi vezir olarak görev yapmaktaydı. Bu vezir, Fars ve İslam kaynaklarında âlim bir şahsiyet olarak geçer. Ama Bizans, Pehlevî ve Ermeni eserlerinde bu kişi hakkında malumat yoktur. Bozorgmihr hakkındaki bilgiler genellikle efsanelere dayanır. Bu yüzden bazıları onun tabip Berzuye olduğunu bazıları ise onun gerçekten vuzorg (bozorg) farmadâr olduğunu ileri sürmüşlerdir.

⁴² Gibbon, *a.g.e.*, c. 2, s. 961-963.

IV. Hürmüz

Hüsrev Enûşirvân'dan sonra IV. Hürmüz Sâsânî hükümdarı olmuştur (m.579). Kendisi başa geçtiği zaman herhangi bir sorun ile karşılaşmamıştır. Hürmüz'ün, anesi Türk olduğu için ona lakap olarak "Türkzâde" unvanı verilmiştir. Hürmüz, hükümdarlığını ilan ettikten sonra babasının politikalarını devam ettirmeye çalışmıştır. Bu hükümdar halka karşı oldukça sıcak davranmıştır. Bu yüzden bazı tarihçiler IV. Hürmüz'ün babasından önce adil, adaletli lakabını almış olduğunu yazar.⁴³ Hürmüz de babası gibi Sâsânî Devleti içerisinde büyük kudrete sahip olan mobadanların ve bozorganların gücünü kırmak için onlar ile mücadele içerisine girmiştir. Mobadanlar özellikle IV. Hürmüz'ün diğer dinlere karşı izlemiş olduğu hoşgörülü politikasından rahatsız olduklarından dolayı yeni hükümdara karşı muhalif olmaya başlamışlardır. IV. Hürmüz, İran Hristiyanları tarafından iyi bir hükümdar olarak anılmıştır. Sâsânî Devleti içerisinde "hirbad" denilen dinî gruplar da IV. Hürmüz'den Hristiyanlara karşı sert davranmasını istemişlerdir. IV. Hürmüz ise Zerdüşî din adamlarına hitaben şunları demiştir:

Taht iki ayakla ayakta duramaz, bu yüzden tahtın güçlü olması için iki ayağa daha ihtiyacı vardır. Saltanatın da ayakta kalması için diğer dinlerin ülke içerisinde rahat bir şekilde yaşamaları lazım. Sizler de onlara zulüm yapmayın. İyi şeyler yapın ki, onlar da sizin dininizi beğensin ve yürekten kabul etsinler.

⁴³ Bel'amî, *a.g.e.*, s. 1071.

Zerdüşť din adamları Hükümdarın bu cevabından oldukça rahatsız olmuşlardır.⁴⁴

Hürmüz iktidarı boyunca her zaman olası savaşlara karşı hazırlıklı olmuştur. Kendisi halka karşı olumsuz söz ve davranışlardan kaçınmıştır. Hürmüz daha sonra yayınlamış olduğu fermanla “eğer birisi halka karşı herhangi bir zorbalıkta bulunursa şiddetli bir şekilde ceza alacağını ve hatta oğlu Hüsrev’in bile bu cezadan muaf sayılmayacağını” ilan etmiştir. Bu fermana uymayan bazı bozorganlar cezalandırılmıştır. Ceza alanların içerisinde bir mobadan-ı mobad birkaç hirbadan ve vaspuhrân da bulunmaktaydı.

IV. Hürmüz tahta çıktığında Sâsânî ve Bizans arasında bir barış anlaşması imzalanmıştı. Fakat Hürmüz bu anlaşmayı fes ederek Bizans’a karşı savaş ilan etmiştir (m.580). Sâsânî-Bizans orduları Mezopotamya sınırında ve Suriye’de karşı karşıya gelmişlerdir. Bu savaşta Bizans komutanı Maurikios (Maurice) idi. Kendisi daha önce İran saldırılarını durduran kişi olarak tanındığı için imparator seçilmişti (m.582). Bizans, Sâsânîlere karşı ilk saldırı hamlesini başlatmak için Nusaybin’nin etrafını yağmalamıştır (m.585). Sâsânî ve Bizans savaşları M.589 yıllarına kadar devam etmiştir. İki devlet de uzun savaşlar neticesinde birbirlerine karşı üstünlük sağlayamamıştır.

Bu arada Bizans ve Sâsânî savaşlarından istifade eden bazı Arap kabileleri Fırat civarına saldırılarda bulunmuştur. Arap kabileleri dışında Hazar kavmi de Kafkasya ve Derbent bölgesine seferler düzenleyerek Sâsânîleri zor

⁴⁴ Abdülhüseyin Zerrînküb, *Rûzgârân-î İran*, c. I: *Guzeşte-i Bâstânî İran*, s. 229; Nöldeke, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, s. 121.

durumda bırakmıştır. Bu dönemde “Şâbe Şah” olarak bilinen Türk hakanı da İran’ın doğu sınırlarına saldırarak Herat ve Badgis bölgesine kadar ilerlemiştir (m.588). Hürmüz, Bizans ile savaş halinde olduğu için başkentten dışarı çıkamamıştır. Fakat kendisi, Sâsânîlerin doğu sınırlarını tehdit eden kavimlere karşı Behrâm Çübîn adındaki komutanı görevlendirmiştir. Behrâm Çübîn aslen Reyli idi ve kendisi meşhur Mihran sülalesindendi. Bu yüzden bu komutan hem gururlu hem de cesur birisi olarak tanınırdı. Behrâm Çübîn, hükümdardan almış olduğu emir ile yanına seçkin askerlerden oluşan küçük bir grup alarak Belh şehrini ele geçirmiştir. Behrâm Çübîn daha sonra Ceyhun Nehri’ni geçerek Türkleri yenilgiye uğratmıştır. Bu savaş sonucunda Türk hakanı öldürülerek birçok değerli ganimet elde edilmiştir (m.588-589). Behrâm elde etmiş olduğu değerli ganimetleri Sâsânî sarayına göndermiştir. Ama bir iddiaya göre sarayda Behrâm Çübîn’e muhalif olan bazı kişiler IV. Hürmüz’e, Behrâm’ın en iyi ganimetleri kendisine sakladığını söyleyerek hükümdarı Behrâm Çübîn’e karşı kışkırtmışlardır. Hürmüz de daha sonra Behrâm hakkında olumsuz şeyler düşünmeye başlamıştır.⁴⁵ Bu arada Behrâm Çübîn’in üst üste almış olduğu büyük başarılar karşısında tedirgin olan Hürmüz onu zamanla kendisine karşı bir tehlike olarak görmeye başlamıştır. Bu sebeple Hürmüz de Behrâm’a yeni bir görev vererek onun Bizans ile savaşması için Lazika bölgesine ve buradan Gürcistan’a gitmesini emretmiştir. Hürmüz’ün aslında Behrâm’ı bu bölgelere göndermesinin bir başka sebebi ise Bizans’a karşı yeni bir cephe açarak

⁴⁵ Mes’ûdî, *Mürûcû’z-zeheb ve me’âdin el-cevher*, c. I, s. 313.

Maurice'nin, Dicle kuşatmasını engellemek istemesidir. Behrâm başta her ne kadar Bizans Devleti'ne karşı zafer kazanmışsa da daha sonra Aras Nehri civarında Bizans Devleti tarafından hezimete uğramıştır. IV. Hürmüz de Behrâm'ın bu yenilgisini bahane ederek onu azletmek istemiş ve Behrâm'ın almış olduğu yenilgiden dolayı onu küçük düşürmek için de ona kadın elbisesi göndererek Behrâm'ın adeta ihanet ettiğini bildirmiştir.⁴⁶ Behrâm ise hükümdarın fermanına karşı çıkarak isyan etmiştir. Behrâm, Hürmüz ile girmiş olduğu mücadelede bazı bozorganların ve mobadanların desteğini almayı başarak emri altındaki askerler ile büyük bir isyan hareketi başlatmıştır (m.589). Bu arada Sâsânî ordusu Nusaybin bölgesinde Bizans'a karşı ağır bir yenilgi almıştır. Hürmüz de bu yenilginin bedelini kendi askerlerine ödettireceğini duyurmaya başlamasından dolayı Hürmüz'ün vereceği cezadan korkan askerler de Behrâm'ın safına katılmışlardır. Behrâm daha sonra Sâsânî Hükümdarı Hürmüz tarafından kendisine gönderilmiş olan kadın elbisesine karşılık hükümdara düşmanca bir mektup yazmıştır. Behrâm Çübîn mektubunda IV. Hürmüz'ü, Hüsrev Enûşirvân'ın oğlu diye değil de kızı diye seslenerek onu tahrik etmiştir. Behrâm kendi ordusu ile birlikte Hürmüz'ü tahtan indirmek için payitahta dağru ilerlemiştir. Behrâm, Rey şehrine ulaştığı zaman burada Hürmüz'ün oğlu Hüsrev adına sikke bastırılmasını emretmiştir.⁴⁷ Behrâm'ın böyle bir karar vermesinin sebebi ise Sâsânî Devleti içerisinde bir takım ihtilaflar ortaya çıkarak kolay bir şekilde devleti ele geçirmek istemesidir. Hüsrev bu sebeple babasının

⁴⁶ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 82.

⁴⁷ Ya'kubî, *a.g.e.*, c.I, s. 136; Dîneverî, *a.g.e.*, s. 83.

öfkesine uğradı. Hürmüz, Behrâm Çübîn'in kendisinden intikam alacağından korktuğu için Azerbaycan bölgesine firar etmek zorunda kalmıştır.⁴⁸ Hürmüz kendisine karşı başlatılmış olan isyanı bertaraf etmek için bir ordu hazırlamak istemişse de ona muhalif olan bozorganlar buna izin vermemiştir. Mobadanlar ise Hürmüz'ün daha önce diğer azınlıktaki dinlere karşı hoşgörülü davranmasından dolayı ona kızgın oldukları için Hürmüz'e yardım etmemişlerdir. Hürmüz de kendisini bu bölgede güvende hissetmediği için Seleukia bölgesi yakınlarına gitmiştir. Bu arada Behrâm kendi ordularını toplayarak başkente ilerlemiştir. Tîsfûn'da da Hüsrev'in dayısı olan Bistâm ise bozorganlara ve IV. Hürmüz'e muhalif olan herkesi etrafında toplamıştır. Bistâm taraftarları daha sonra Behrâm Çübîn'in başarılarından tedirgin oldukları için hükümdarı esir alıp kör ettikten sonra Hürmüz'ün oğlu olan II. Hüsrev'i hükümdar ilan etmişlerdir. II. Hüsrev de hemen Azerbaycan'dan başkente gelerek tahta çıkmıştır (m.590). Bistâm daha sonra II. Hüsrev'in isteği üzerine IV. Hürmüz'ü öldürmüştür.

Behrâm Çübîn

IV. Hürmüz'den sonra bozorganların desteğini alan II. Hüsrev (Pervîz) yeni Sâsânî hükümdarı olmuştur. Bozorganlar bu dönemde hem Behrâm Çübîn tehlikesinden korktuklarından dolayı hem de Behrâm Çübîn'in hükümdar olmasını önlemek için büyük çaba harcamışlardır. Aslında bozorganlar Behrâm Çübîn'in Eşkânî hanedanına mensup olduğunu bildiklerinden ötürü onun

⁴⁸ Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 175.

hükümdar olmasını istememişlerdir. Bu sebeple bozorganlar, Behrâm Çûbîn'e karşı IV. Hürmüz'ün genç ve tecrübesiz olan oğlunu başa geçirerek ülkeyi perde arkasından yönetmeye çalışmışlardır. Hüsrev Pervîz tahta çıktıktan sonra Behrâm Çûbîn ile bir anlaşma yapmak istemiştir. İki lider de öncelikle birbirlerine karşılıklı mektup göndermişlerdir. Ama Behrâm Çûbîn ve II. Hüsrev kendi aralarında anlaşamadığı için birbirleri ile savaşmak zorunda kalmışlardır. Behrâm Çûbîn hiç vakit kaybetmeyerek ordusunu başkente doğru harekete geçirmiştir. Hüsrev Pervîz ise Behrâm ile mücadele edemeyeceğini anladığı için Bizans ülkesine firar ederek Bizans imparatorundan yardım istemiştir. Bu dönemde Bizans imparatoru olan Maurice bu fırsattan yararlanarak Hüsrev'den Ermenistan, Meyyâfârikîn ve Dârâ bölgesini kendisine verilmesini istemiştir.⁴⁹

Bu arada Behrâm Çûbîn, Sâsânî başkentine gelerek yönetimi resmen ele geçirmiştir. Behrâm bu hamlesinden sonra Sâsânî Devleti içerisindeki bozorgan ve mobadanların tepkisiyle karşılaşmamak için “Encümen-i Bozorgan” denilen şuranın toplanmasını istemiştir. Behrâm Çûbîn, Hürmüz'ün küçük oğlu olan Şehriyâr'ın ülkeyi yönetecek yaşta olmadığını bunun için de Sâsânî saltanatını ele geçirdiğini ilan etmiştir (m.590).⁵⁰

⁴⁹ Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 175-176. Hüsrev Pervîz ve Maurice'nin, Behrâm Çûbîn tehlikesine karşı birbirlerine göndermiş oldukları mektuplar için bk. İbnü'l-İbrî, *a.g.e.*, s. 90-91; Frye, “The Political History of Iran under the Sasanians”, *The Cambridge History of Iran*, s. 164.

⁵⁰ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 60.

Bizans Devleti'nin, Hüsrev'e destek vermesi Behrâm'ı tedirgin etmiştir. Ayrıca bu dönemde Bistâm'ın (Hüsrev Pervîz'in dayısı) tahrikleri ile Ermenistan Krallığı'nın da Behrâm aleyhine isyan etmesi sonucunda ülke içerisindeki karışıklıklar artmıştır. Behrâm Çübîn bu olaylara sinirlenerek Sâsânî Devleti'nde kendisine karşı muhalif olan bazı kişileri katletmiştir. Bizans İmparatoru Maurice de Hüsrev'i tekrar tahta çıkarmak için kendi ülkesindeki İranlı esirleri serbest bırakarak Hüsrev'in emrine vermiştir. Bu esirler dışında Bizans Devleti kendi ordusu ile de Hüsrev'e yardım etmeye çalışmıştır. Bizans İmparatoru, II. Hüsrev'e kendi Hristiyan kızı olan Meryem (Mariya) ile Hüsrev'i evlendirerek Sâsânî-Bizans ilişkilerini güçlendirmeye çalışmıştır. Hüsrev daha sonra emrindeki ordu ile tekrar Sâsânî tahtına oturmak için İran üzerine doğru harekete geçmiştir. Hüsrev, İran'a giderken yol üzerindeki Nusaybin şehrinde bulunan Behrâm taraftarlarını yenilgiye uğratmıştır. Bu olayı duyan bazı Sâsânî askerleri de yolda II. Hüsrev'in ordusuna katılmışlardır. Hüsrev ve Behrâm Çübîn arasındaki nihai savaş Urmiye civarında gerçekleşmiştir. Hüsrev bu savaş neticesinde Behrâm'ı ağır yenilgiye uğratmıştır (m.591). Behrâm bu hezimetten sonra Türklerin yanına sığınmak zorunda kalmıştır. Ama Behrâm burada Hüsrev'in tahrikleri sonucunda bir yıl sonra öldürülmüştür.

Behrâm Çübîn kısa saltanatı zamanında Sâsânî Devleti içerisinde büyük nüfuza sahip olan bozorganların, mobadanların ve halkın desteğini almayı başaramamıştır. Bu yüzden halkın çoğu onun Eşkânî sülalesinden olduğunu ve Sâsânî tahtını zorla gasp ettiğini iddia etmiştir. Ama Behrâm Çübîn her şeye rağmen yapmış olduğu icraatlar

sayesinde İran tarihinde adeta efsaneleşmiş bir kahraman imajına sahip olmuştur. Bu açıdan kendisi yüzyıllar boyunca İranlılar arasında ölümsüzleşmiştir.

Hüsrev Pervîz ve İktidarının Güçlenmesi

Hüsrev Pervîz, Ebrvîz, Ebrvîc, Pîrûz gibi isimler ile de anılmıştır. Bu hükümdar, saltanatının ilk günlerinde birçok sorunla karşılaşmıştır. Kendisi öncelikle Behrâm Çûbîn tehlikesini ortadan kaldırmakla işe başladı (m.591). Bizans İmparatoru Maurice eğer Behrâm Çûbîn'e karşı II. Hüsrev'e yardım etmeysedi belki de Behrâm Çûbîn hükümeti kurulmuş olacaktı. Bu yüzden Maurice'nin, II. Hüsrev'e yardımı ile Sâsânî ve Bizans arasında gerçek bir dostluk anlaşması imzalanmıştır.

Hüsrev Pervîz tahta geçtikten sonra Bizans imparatorunun daha önce istemiş olduğu yerleri Bizans Devleti'ne teslim etmiştir. Ama Nusaybin bölgesi Sâsânîlerin kontrolünde kalmıştır. Sâsânî ve Bizans arasındaki bu dostluk neticesinde Hüsrev de kendi kişisel korumalarını Bizanslılar arasından seçmek istemiştir. Hüsrev bunun için Bizans imparatorundan özel olarak 100 asker göndermesini talep etmiştir. Bizans ise Hüsrev'in bu isteğinden memnun kalarak ona istemiş olduğu askerleri göndermiştir. Hüsrev'in Bizans Devleti'nden böyle bir istekte bulunmasının asıl sebebi ise Sâsânî Devleti içerisindeki hem bozorganlardan hem de kendi babasını öldürenlerden korkmasıdır.

II. Hüsrev, Behrâm Çûbîn tehlikesini ortadan kaldırmasına rağmen ülkedeki siyasî sorunlar henüz devam etmekteydi. Hüsrev tahta geçtiğinde Ruzafezun Bindevî

(Vindevî) ve Bistâm gibi komutanlar Sâsânî Devleti içerisinde yüksek mertebeye çıkarılmıştır. Hüsrev bu komutanlara önemli makamlar vererek onların devlet içerisinde büyük güce kavuşmalarını sağlamıştır. Bistâm ve Bindevî, Hüsrev'in tahta çıkması için büyük çaba harcamalarından dolayı Hüsrev'in güvenini fazlasıyla kazanmışlardır. Bindevî bu dönemde vezirlik makamında iken Bistâm ise marzban unvanıyla Gûrgan, Kums, Taberistan ve Sâsânîlerin bütün doğu sınırlarını kapsayan Horosan bölgesini idare etmekteydiler. Hüsrev zamanla Bistâm ve Bindevî gibi komutanların bu kadar güçlü olmasından tedirgin olmaya başlamasından sonra bir bahane ile onları ortadan kaldırmaya karar vermiştir. Hüsrev Pervîz birkaç yıl sonra bir fırsat yakalayarak Bindevî'yi öldürmek istemiştir. Sâsânî hükümdarı bunun için de Bindevî'ye, kendisine 400 bin dirhem ödemesini istemiştir. Bindevî ise bu istekten rahatsız olmuştur. Hüsrev ise Bindevî'nin, fermanına karşı çıktı gerekçesiyle onu öldürmüştür. Hüsrev bu olaydan sonra bu sefer de Bistâm'ı başkente çağırarak onu öldürmek istemiştir. Bisâm ise kardeşinin ölüm haberini duyar duymaz Deylem bölgesine firar etmiştir.

Behrâm Çûbîn'in ölümünden sonra birçok askeri de bu bölgeye sığınarak, uygun bir fırsatın yakalanması ile Behrâm Çûbîn'in intikamını almak istemişlerdir. Deylem halkı, Behrâm Çûbîn'nin askerlerine yardım ettiği gibi bu sefer de Bistâm'ı kendi aralarına almıştır. Deylem bölgesindeki askerler daha sonra Bistâm'ın Hüsrev'den daha layık hükümdar olacağını, özellikle Bistâm'ın Behmen ailesine mensup olduğu ve babasının ise İsfendiyar olmasından dolayı onun mutlaka Sâsânî hükümdarı olması gerektiğini savunmuşlardır. Deylem bölgesindeki

askerler, daha önce Behrâm Çûbîn'in Tîsfûn'dan getirtmiş olduğu "Taht-ı Zerrin"ın üzerine onu oturtarak hükümdar ilan etmiştir. Bistâm bu bölgede hükümdar olduktan sonra Behrâm Çûbîn'in kız kardeşi olan Gordiya ile evlenmiştir.⁵¹ Bistâm hiç vakit kaybetmeden Gîlân, Deylem, Rey ve Kazvîn askerlerini bir çatı altında toplamıştır.⁵² Hüsrev ve Bistâm arasındaki savaş Rey civarında gerçekleşmiştir. Bistâm bu savaş sonucunda Hüsrev'e yenilerek firar etmek zorunda kalmıştır. Kendisi bu yenilgiden kısa süre sonra Hüsrev'in düzenlemiş olduğu bir komplo sonucunda Gordiya tarafından öldürülmüştür (m.596).

Behrâm Çûbîn ve Bistâm isyanları aynı özelliğe sahiptir. Her iki isyan da Sâsânî coğrafyasında başladı ve her iki lider de zayıf Sâsânî hükûmetine karşı isyan ederek tahtı ele geçirmek istemiştir. Behrâm Çûbîn başlatmış olduğu isyanda hemen hemen bir başarı sağlamıştır. Ama Bistâm sadece kendi adına para bastırmakla kalmıştır.⁵³ Bu iki isyan da Sâsânî hanedanına büyük korku yaşatmıştır. Sâsânîler, Bistâm isyanını bastırarak önemli zafer kazanmıştır. Ama ülke içerisindeki sorunlar tam olarak halledilemediği için devlet zor durumda kalmıştır. Hüsrev birkaç yıl sonra kendisine karşı Taberistan ve Gûrgan bölgelerinde çıkmış olan isyanlar ile uğraşmak zorunda

⁵¹ Dîneverî, *a.g.e.*, s. 102-103.

⁵² Bistâm isyanına destek veren şehirler hakkında bk. Nöldeke, *Târih-i İrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 714; Kolesnikov, *a.g.e.*, s. 165.

⁵³ Bistâm'ın bastırmış olduğu sikkeler hakkında detaylı bilgi için bk. Nöldeke, *Târih-i İrânîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, s. 729-734.

kalmıştır.⁵⁴ Sâsânî Devleti Bistâm isyanının bastırılmasında büyük paralar harcadığı için iktisadî yönden sıkıntıya düşmüştür. Bu yüzden Sâsânîler de Bistam isyanını bastırdıktan sonra doğudaki ülkeleri yeniden ilhak ederek daha önce harcamış oldukları hazineleri telafi etmeye çalışmışlardır. Bu arada Hüsrev'in hem dayısını ortadan kaldırması hem de Bizans Devleti ile dost olmasından rahatsız olan bozorganlar ve mobadanlar büyük korku içerisine girmiştir. Sâsânî Hükümdarı Hüsrev'in Bizans ile yapmış olduğu anlaşmadan sonra ülke içerisindeki Hıristiyanlara karşı yumuşak davranması mobadan ve bozorganları oldukça sinirlendirmiştir. Yine bu dönemde Hüsrev'in, Hıristiyan olan karısı Şirin sayesinde Sâsânî ülkesindeki Hıristiyanlar ibadetlerini özgür şekilde icra etmeye başlamışlardır. Hatta Şirin, Hüsrev üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu için Sâsânî başkentinde Hıristiyanlar için kiliseler yapılmasını sağlamıştır.

Hüsrev Pervîz ve Bizans Arasındaki Savaşlar

Maurice'nin Bizans imparatoru olduğu dönemlerde Sâsânî ve Bizans ilişkileri dostane şekilde yürümüştür. Ama M. 600'lerde bazı Arap toplulukları Bizans komutanının tahrikleri sonucunda İran'ın doğu sınırlarına saldırılarda bulunmaya başlamıştır. Sâsânî Hükümdarı II. Hüsrev ise bu olumsuz saldırının müsebbibinin Bizans olduğunu bilmesine rağmen kendisi Sâsânî-Bizans ilişkilerinin zedelenmemesi için bu olaya göz yummuştur. Bu olaydan birkaç yıl sonra Bizans Devleti içerisinde Maurice karşı bir isyan hareketi başlamıştır ve bu isyan hareketi

⁵⁴ Kolesnikov, *a.g.e.*, s. 170-172.

sonucunda Maurice ve ailesi katledilmiştir (m.603). Bizans Devleti içerisindeki isyanı başlatmış olan muhalif gruplar, Maurice'den sonra Phocas'ı yeni Bizans imparatoru ilan etmişlerdir. Phocas çok zaman geçmeden bir elçisini İran ülkesine göndererek kendi hükümdarlığının tanınmasını istemiştir (m.603). Ama Hüsrev, Bizans elçisini zindana atarak kendisine sığınmış olan Maurice'nin oğlunu himaye ederek onu Bizans imparatoru olarak tanıdığını bildirmiştir. Hüsrev'in bu hamlesinden sonra Sâsânî ve Bizans savaşları tekrar başlamıştır.

Sâsânî ve Bizans arasındaki savaş M.604 yılında başlamıştır ve yaklaşık 20 yıldan fazla sürmüştür. Bu dönemlerde Edessa halkı, yeni Bizans İmparatoru Phocas'ı resmî olarak tanımadıklarını ilan ederek Bizans Devleti'ne karşı isyan etmişlerdir. Phocas ise hiç vakit kaybetmeyerek Edessa şehrinde vuku bulan isyanı bastırmak için harekete geçmiştir. Bu haberi duyan Sâsânî ordusu da Edessa şehrine gelmiştir. Sâsânîler bu bölgede Bizans ordusunu yenilgiye uğratarak Edessa bölgesini kendilerine bağlamışlardır (m.604). Hüsrev bu zaferden sonra Dârâ kalesini de ele geçirmiştir. Sâsânîler, Bizans ile yaptıkları bu savaşlarda Vehmen Zâdegân ve Ferruhân ya da diğer isimle Şehrbaraz gibi komutanlar sayesinde önemli başarılar kazanmışlardır. Bu dönemde Bizans Devleti'nin Mezopotamya'daki kaleleri Sâsânîlerin eline geçmiştir. Ayrıca Sâsânîler, Ermenistan Krallığı'nı da kendilerine bağlayarak Bizans Devleti'ni zor durumda bırakmışlardır. Sâsânî ordusu istila hareketlerine devam ederek Amed, Harran ve Rasulayn gibi bölgeleri de işgal ederek Bizans Devleti'nin bu bölgelerdeki menfaatlerine büyük darbe vurmuştur (m.606). Sâsânî ordusu daha sonra Fırat

üzerinden hamle yaparak Halep ve Kinnesrin gibi şehirleri de egemenliği altına almıştır.

Bu dönemlerde Sâsânîler ve Araplar arasında bir olay vuku bulmuştur. M. 602 yılında Hîre lideri olan III. Numan (Numan b. Münzir Lahmî), II. Hüsrev'in emri ile tutuklanarak öldürülmüştür. III. Numan'ın ölümü sonucunda Lahmî Araplarının Hîre bölgesindeki egemenliği ortadan kalkmıştır. Bu bölgenin idaresi İyâs b. Kabîsa bırakılmıştır. Sâsânîler bu bölgede kendi otoritesini güçlü bir şekilde tesis etmek için buraya bir yönetici atamıştır. Hüsrev'in neden III. Numan'ı öldürdüğü konusu tam olarak belli değildir. Bir rivayete göre III. Numan'ın Yakubî mezhebini kabul ettiği bu yüzden de Hüsrev'e karşı bir komplo girişimi içerisinde olduğu için öldürüldüğü söylenir. Bu dönemde Hîre civarında yaşayan Bekir b. Vâil kabilesi, İyâs b. Kabîsa kabilesinden oldukça rahatsız idi. Vâil kabilesi de İran sınırına saldırarak Sâsânîlere karşı tepkilerini göstermişlerdir. Vâil kabilesi, Zûkâr bölgesinde İranlı iki grup asker ile karşılaşmış ve onları öldürmeyi başararak önemli bir zafer kazanmıştır. Bu tarihsel vaka hakkında elimizde pek bilgi yoktur. Ama bu olayın M. 604 ve 611 yılları arasında vuku bulmuş olduğu bilinir. Zûkâr, Arap şiirinde “eyyâmü'l-Arab/Arap günleri” lakabını alarak Arap tarihinde bir hamaset hatırası olarak yerini almıştır. Bekir b. Vâil bu başarıdan sonra cesaretlenerek uygun bulduğu her fırsatta İran sınırlarına saldırmaya başlamıştır. Sâsânîler, Lahmîlerin ortadan kalkması ile bu Arap grubunun saldırılarına karşı kendilerini muhafaza edememiştir.⁵⁵

⁵⁵ A. H. Zarrinkoob, “The Arab Conquest of Iran and its Aftermath”, *The Cambridge History of Iran*, vol. 4, R. N. Frye (Ed.), Cambridge, 1975, s. 3-4.

Sâsânî ordusu II. Hüsrev zamanında Bizans Devleti'nin başkenti Konstantinopolis yakınlarına kadar ilerlemeyi başarmıştır. Bu dönemde Bizans Devleti içerisinde bazı gruplar Sâsânîlerin saldırılarına karşı bir şey yapamayan Phocas'a karşı isyan etmiştir. İsyancıların lideri olan Heraclius, Konstantinopolis'e gelerek Phocas'ı öldürdükten sonra tahta çıkmıştır (m.610). Heraclius başa geçtiğinde içte ve dışta pek çok sorunla karşılaştı. Bu arada Sâsânî orduları M.610 yılında Fırat Nehri'nden geçerek Bizans'a ait yerleri ele geçirmiştir. Heraclius ise bir elçisini II. Hüsrev'e göndererek barış teklifinde bulunmuştur. Ama Hüsrev istila hareketlerini devam ettirmek istediği için bu barış teklifini reddetmiştir. Sâsânî ordusu Şehrbaraz önderliğinde Antakya ve Dımaşk'ı ele geçirerek (m.613) Filistin'e doğru ilerlemiştir ve bu bölge yakınlarında yaşayan yaklaşık 26.000 Yahudi, Sâsânî ordusuna katılmıştır. Şehrbaraz onların yardımı ile Beytü'l-Mukaddes'i ele geçirerek (m.614) buradaki kiliseleri ateşe verdikten sonra, esir etmiş oldukları Hristiyanları ise ganimet olarak Tîsfûn'a göndermiştir.

Kur'an-ı Kerim'de yer alan Rum Sûresi'ndeki şu âyet de Sâsânîlerin Bizans Devleti'ni yenilgiye uğrattıkları bu savaşa işaret eder:

“Rumlar, yakın bir yerde yenilgiye uğratıldılar. Onlar yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Önce de sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle mü'minler sevinecektir. Allah dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir.” (Rum, 6-1)

Sâsânîlerin bir diğer komutanı olan Şahin ise Küçük Asya'yı fethetmek için bir ordu hazırlamıştır. Bu dönemde

Kilikya, Tarsus ve Kayseri Sâsânîlerin eline geçmiştir. Sâsânî ordusu daha sonra Chalkedon'a kadar ilerlemiştir (m.617). Chalkedon uzun süren kuşatmadan sonra Sâsânîlerin hâkimiyeti altına girdi. Sâsânîler, Chalkedon'u ele geçirmesiyle birlikte Küçük Asya'dan (Anadolu) İstanbul Boğazı'na kadar olan bölgeler Sâsânîlerin kontrolü altına girmiştir. Heraclius, yaşanan bütün bu olumsuz olaylardan sonra Sâsânî komutanı Şahin ile müzakere yapmak istediğini bildirmiştir. Bizans imparatoru bir elçisini II. Hüsrev'in yanına göndermiştir. Ama Hüsrev, Bizans elçisini zindana atmıştır. Sâsânî hükümdarı bu olaydan sonra ülkeye geri dönen Sâsânî komutanı Şahin'i huzuruna çağırmıştır. Hüsrev, Şahin'e sinirli bir şekilde "Neden Heraclius'un ellerine kelepçe vurup da yanıma getirmedin?" diye kibirlenerek ona kızmıştır. Sâsânî komutanı Şahin bu zamanlarda hayatını kaybetmiştir. Şahin'nin Hüsrev tarafından öldürülmüş olduğu da söylenilir.

Şehrbaraz, II. Hüsrev'in emri ile İskenderiye ve Mısır'ı ele geçirdi (M.619) Sâsânîler bütün bu istila hareketleri sonucunda devletin sınırlarını Ahameniş coğrafyasına kadar genişletmeyi başarmıştır. Bizans Devleti Asya bölgesi üzerindeki kontrolü de kaybetmiştir. Ama bunlar dışında Mısır'ın Sâsânîler tarafından işgal edilmesiyle birlikte Bizans lojistik yönden büyük sıkıntıya girmiştir. Çünkü Mısır, Bizans Devleti'nin en önemli erzak deposu idi. Heraclius, Sâsânîlerin tehlikesinden korktuğu için başkenti Afrika'nın kuzeyine, yani Kartaca'ya taşımak istemişse de halk buna razı olmamıştır. Heraclius da mecburen kiliselerdeki değerli malları toplayarak askerlerin ihtiyacını tedarik etmeye çalışmıştır.

Bizans birkaç yıl sonra Sâsânîler ile mücadele edebilecek güce geldikten sonra gemileri Karadeniz'den geçirerek Ermensitan'a ulaşmıştır. Bizans, Sâsânîler ile savaşmak için onları Asya bölgesine çekmiştir ve Heraclius büyük bir zorlukla Şehrbaraz'ı Azerbaycan bölgesinde yenilgiye uğratmayı başararak önemli bir zafer kazanmıştır. Bizans bu zaferden sonra cesaretlenerek Aras Nehri'nden geçip Azerbaycan'daki Genzek bölgesini de ele geçirmiştir (m.623). Heraclius daha sonra Sâsânîler için büyük bir öneme sahip olan Azer Geşnesb ateşgedesini yerle bir etmiştir. Sâsânî Hükümdarı Hüsrev, Heraclius'un Sâsânî topraklarını işgal etmesini önlemek için kendi komutanı Şehrbaraz'dan Konstantinopolis'i tehdit etmesini ve Bizans ordusunu bu yöne çekmesini istemiştir. Sâsânîler bir hamle daha yaparak Avarlar ile birlik olup İstanbul'u kuşatmaya karar vermişlerdir. Ama Bizans donanması, Sâsânîlere gelen yardımları önlediği için Sâsânîler başarısız olmuştur ve çok zaman geçmeden Sâsânî ordusu Chalkedon bölgesinde Bizanslılar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Bizans böylece başkentini büyük bir tehlikeden korumuştur (m.626).

Heraclius, Anadolu bölgesinin kontrolünü ele geçirdikten sonra Hazarlar ile anlaşarak onların Kafkas bölgesinde Sâsânîlere karşı isyan etmelerini sağlamıştır. Heraclius da bu isyandan faydalanarak Mezopotamya bölgesine ilerlemiştir. Bu arada Sâsânî ordusu Ninova halkı tarafından beklenmedik bir darbe yemiştir. Heraclius bu olaydan da yararlanarak hiç zaman kaybetmeden Hüsrev'in ikamet ettiği, yani Destegerd'i ele geçirerek Hüsrev'in hazinelerine de el koymuştur (m.627). Hüsrev bu büyük faciadan sonra Tîsfün'a kaçmak zorunda kalmıştır ve kendisi

burada Bizans üzerine son bir sefer düzenlemek istemişse de yeterli savaş teçhizatına sahip olmadığı için hedefini gerçekleştirememiştir. Hüsrev daha sonra Heraclius'un barış teklifini de mağrurlu bir şekilde reddetmiştir. Aradan çok zaman geçmeden bu sefer hem Tîsfûn halkı hem de savaşçı askerler Hüsrev'in bütün bu başarısızlıklarından dolayı ona isyan etmiştir. Hüsrev bu dönemde şiddetli bir şekilde hastalığa yakalanmıştır. Ama Hüsrev her şeye rağmen kendisine muhalif olan bazı bozorganları hapse attırmıştır. Hatta kendi komutanı Şehrbaraz'ı bile ortadan kaldırmak istemiştir. Hüsrev ölümüne yakın bir zamanda kendi oğlu olan Merdanşah'ı hükümdar yapmak için büyük çaba harcamıştır. Fakat kendisi M.628 yılında tutuklanarak tahttan indirilmiştir. Muhallifler, Hüsrev'i hapse atarak onun, tahta çıkışından bu zamana kadar geçen süre içerisinde ülkede meydana gelmiş olan bütün olaylardan dolayı sorguya çekilmesine karar vermiştir. Hüsrev'e bu sorgu sırasında, kendi döneminde boşuna yapılmış olan savaşları ve harcamış olduğu çokça parayı hatırlatarak ona suçlu olduğunu söylemişlerdir. Ama Hüsrev kendisine sorulan bütün sorulara gururlu bir şekilde cevap vererek kendisini savunmuştur.⁵⁶ Bu sorgudan birkaç gün sonra da zindanda öldürülmüştür.

Hüsrev Pervîz Dönemi

Hüsrev Pervîz'in 38 yıllık saltanatı döneminde Sâsânî ülkesinde birçok olay vuku bulmuştur. Sâsânîler, Pervîz döneminde hem en ihtişamlı günlerini yaşamış hem de

⁵⁶ Taberî, *a.g.e.*, c. II, s. 219-227; Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsâniyân*, s. 517-519.

ülke içerisinde şiddetli çatışmalar ile karşı karşıya kalmıştır. Özellikle Hüsrev'in Bizans ile yapmış olduğu savaşlarda başarısız olması ve devlet hazinelerini tüketmesi yüzünden ülke buhranlı bir döneme girmiştir. Bütün bunlar dışında Hüsrev Pervîz'in soğukkanlılığı ve gururu yüzünden de ülke yıkımın eşiğine sürüklenmiştir.

Hüsrev fallara çok inanırdı. Bu yüzden almış olduğu bazı kararlar sağlıksız idi. Bu Sâsânî hükümdarı, babası Hüsrev Enûşîrvân gibi felsefe ve sanata karşı pek alakası yoktu. Ama Hüsrev Pervîz'in seçkin kişiler ile dostluk kurması sayesinde ülke içerisinde mimari, sanat ve musikinin gelişmesine vesile olmuştur. II. Hüsrev, Destegerd ve Kasrı-Şirin'de bulunan sarayların ismine kendi eşinin ismini vermiştir. Yine Hüsrev saltanatı döneminde Tâk-ı Bostan'da (Kirmanşah yakınlarında) kendi kabartma resmini gösteren bir tasvir yaptırmıştır. Sâsânî hükümdarı bunlar dışında ateşgedeler de inşa ederek buralara yüklü miktarda hazineler göndermiştir. Hüsrev Pervîz'in en değerli ve en ilginç malı ise "Taht-ı Takdis" idi. Rivayete göre bu taht bir küreye benzemekteydi. Bu tahtın üzerine güneş, ay ve yıldızın tasvirleri nakşedilmiştir.⁵⁷

Hüsrev Pervîz zamanında musiki ileri bir seviyede idi. Bu dönemin en önemli sanatçıları Bârbez, Serkiş ve Nikîsa (Nigîsa) gibi müzisyenlerdi. Bu sanatçılar İran'da müziğin üstadları olarak anılmışlardır. Kaynaklarda Bârbez adlı sanatçının her gün Hüsrev Pervîz için yeni şarkılar bestelediği yazılır. Bârbez'in bestelediği olduğu bazı şarkılar şunlardır: Kin-i İrec (İrec'in kini) ve Kin-i Siyavuş (Siyavuş'un kini). Hüsrev ayrıca İran'ın

⁵⁷ Christensen, *Îrân der zamân-i Sâsâniyân*, s. 488-489.

hamasetli destanlarına büyük ilgi duymuştur. Bu yüzden kendisi İran'ın hamasî içeriğe sahip destanlarının büyük bölümünü bir araya getirmiştir.

Çöküş Dönemi

Sâsânî hanedanının en büyük hükümdarlarından biri olan Hüsrev Pervîz'in ölümü ile Sâsânî ülkesinde birçok karışıklık meydana gelmiştir. Hüsrev Pervîz'in ölümünden III. Yezdigird'in saltanatı dönemine kadar Sâsânî tahtına 10 hükümdar oturmuştur (m.628-632). Ama hiç bir hükümdar da Sâsânî Devleti'ni düşmüş olduğu kötü durumdan kurtaramamıştır. Bu dönemlerde tahta geçen bazı hükümdarların saltanatı iki aydan fazla bile sürmemiştir. Zaten başa geçmiş olan Sâsânî hükümdarlarının bu kısa saltanat yıllarında ülkenin asıl sahibi bozorganlar ve mobadanlar idi. Sâsânîlerin son dönemlerinde tahta çıkmış olan hükümdarlar bu güçlü sınıfın adeta bir oyuncacı haline dönüşmüştür.

II. Hüsrev'den sonra başa Şireveyh ya da II. Kabâd olarak bilinen Sâsânî şehzadesi geçmiştir (m.628). II. Kabâd Sâsânî tahtına geçer geçmez Bizans ve Sâsânî Devletleri arasında barış diplomasisi başlamıştır. Heraclius daha sonra II. Kabâd'ın barış teklifini kabul etmiştir. İki devlet arasında yapılan anlaşmaya göre Sâsânî ve Bizans arasındaki sınır bölgesinin savaş öncesi durumuna getirilmesi kararlaştırılmıştır. Yine bu anlaşmaya göre Sâsânîlerin ele geçirmiş olduğu Filistin, Suriye ve Mısır gibi bölgeler Bizans'a teslim edilmiştir. Ayrıca bu anlaşmanın bir diğer kararına göre Sâsânî hükümdarı, Bizans topraklarındaki askerlerini de geri çekecektir.

Şehrbaraz bu anlaşma ile daha önce ele geçirmiş olduğu yerleri Bizans Devleti'ne kaptırdıktan sonra II. Kabâd'a karşı itaat etmemeye başlamıştır. Kabâd ülkedeki halkı iktisadî yönden rahatlatmak için 30 yıl boyunca vergi almayacağını ilan etmiştir. Bu dönemde Hüsrev Pervîz'in hapse attığı kişiler de serbest bırakılmıştır. Ayrıca Hüsrev Pervîz yüzünden makamlarından ihraç edilen yöneticiler tekrar uygun bir mertebeye çıkarılmıştır.

II. Kabâd, Sâsânî Devleti'nin en buhranlı dönemlerinde Tîsfûn'da tahta çıkmıştır ve aynı yıl hayatını kaybetmiştir. II. Kabâd, Sâsânî hükümdarı olduktan sonra ülkenin çöküşünü hızlandırmıştır. Çünkü kendisi tahta çıktığında küçük çocuklar ve birkaç kadın hariç bütün aile üyelerini katlettiği için başa geçecek kimseyi bırakmamıştır. II. Kabâd'ın ölümünden sonra bozorganlar onun küçük oğlu III. Erdeşîr'i tahta çıkarmışlardır. Bu dönemde Hazarlar, Ermenistan ve Gürcistan bölgesini işgal etmişlerdir. Bu arada Sâsânî ve Bizans savaşlarında önemli rol oynayan Şehrbaraz, Bizans sınırında görev yapmaktaydı. Kendisi daha sonra Bizans imparatorunun desteğini alarak emrindeki ordusu ile Tîsfûn'a ilerlemiştir. Şehrbaraz herhangi bir zorlukla karşılaşmadan hem Sâsânî hükümdarını hem de birkaç bozorganı öldürerek hükümdarlığını ilan etmiştir (m.629). Bu olaydan sonra Sâsânî tarihinde Behrâm Çûbîn gibi ilk defa farklı bir hanedandan gelen birisi daha Sâsânî tahtına geçmiştir. Bu sebeple Şehrbaraz kendini hükümdar ilan ettikten sonra mobadanların ve bozorganların tepkisiyle karşılaşmıştır. Şehrbaraz, saltanatının 40. gününde⁵⁸ bozorganların

⁵⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. I, s. 499.

düzenlemiş olduğu bir suikast sonucu öldürülmüştür. Bozorganlar, Şehrbaraz'ı öldürmelerine rağmen rahatlamamışlardır. Bu yüzden kendileri Şehrbaraz'ın mezarını aşağılamak için onu başkent dışına gömmüşlerdir. İslam tarihçisi Bel'âmî eserinde, bu dönemde III. Hüsrev'in de Horasan'da hükümdarlık iddiasında bulunduğu için öldürüldüğünü ve kısa süre sonra da tahta Cavanşir'in geçtiğini yazar.⁵⁹ Cavanşir ise Hüsrev Pervîz'in oğlu idi. Cavanşir'den sonra Hüsrev Pervîz'in hiçbir erkek çocuğu kalmamıştı. Bu yüzden bozorganlar Hüsrev Pervîz'in kızı olan Bûrân'ı⁶⁰ tahta çıkarmışlardır (M.630). Bûrân'ın tahta çıktığında ilk icraatı ise Posi Ferh adındaki yöneticiyi vezaret makamına getirmesi idi. Sâsânî kraliçesi bir Nestûrî ruhanisini, Heraclius'un yanına göndererek barış yapmak istediğini bildirmiştir. Bûrân, Sâsânî ülkesindeki karışıklıkları halledemediği için istifa etmiştir (m.631). Bu dönemden sonra tahta geçen hükümdarlar hakkında tam bir bilgiye sahip değiliz.

Boran'dan sonra Sâsânî tahtına sırasıyla II. Fîrûz, Azermidoht, V. Hürmüz ve IV. Hüsrev geçmiştir. Azermidoht, Bûrân'ın kız kardeşi idi ve bu kraliçe de ülke içerisindeki bozorganların gücünü kırmak için büyük çaba harcamasına rağmen başarısız olmuştur. Bu dönemde Ferruh Hürmüz ya da diğer isimle Ferruhzâd adlı komutan Horosan aspahtı idi. Kendisi Azermidoht'a evlenme teklifinde bulunmuştur. Ama o da saray korumaları tarafından öldürülmüştür. Bu haberi duyan oğlu Rüstem Ferruhzad

⁵⁹ Bel'âmî, *a.g.e.*, s. 1197.

⁶⁰ Bu ismin doğru telaffuzu Bûrân'dır. Yani Bûrânduht ve Pûrânduht diye yazılmaz.

hemen ordusu ile Tîsfün'a gelerek Azermidoht'u saltanattan indirip kör ettikten sonra onu öldürmüştür. Bazı rivayete göre Azermidoht zehirlenerek öldürülmüştür. Bu olaydan sonra Rüstem Ferruhzad Sâsânî tahtını ele geçirmiştir. Ya da bir iddiaya göre devlet büyükleri ile meşveret ederek tahta çıktığı söylenilir. Fakat bu konu oldukça muammadır. Çünkü elimizde bu konuları aydınlatacak belge yoktur.

III. Yazdigird

Bozorganlar büyük uğraşlar sonucunda Şehriyar'ın oğlu, aynı zamanda Hüsrev Pervîz'in torunu olan III. Yazdigird'i tahta çıkarmışlardır. III. Yazdigird, Şireveyh'in öldürülmesinden sonra canını zor kurtararak gizlice İsthar'da yaşamaya başlamıştı ve kendisini burada İsthar Anahita Ateşgedesi'nde hükümdar ilan ederek tahta oturmuştur (m.632).

III. Yazdigird'in cûlus töreni, Sâsânî hanedanını tekrar güçlü bir şekilde canlandırmak için bir umut olmuştur. Ama Sâsânî ülkesindeki iç karışıklıklar yüzünden bu hayalin gerçekleşmeyeceği bir kez daha belli olmuştur. Bu dönemde Arap orduları İran sınırına kadar ilerleyerek Sâsânî Devleti'ni tehdit etmiştir. Bu dönemde İslamiyet, Arap Yarımadası'nda ve Hicaz'da yayılmış durumdaydı. İslamiyet, Hüsrev Pervîz ve III. Yazdigird dönemleri arasındaki yıllarda büyük kudrete ulaşmıştır. İslam orduları Sâsânîlerin kontrolündeki Yemen'i ele geçirmeyi başarmışlardır. Hüsrev Pervîz döneminde İslam Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.a.) ona İslam'ı kabul etmesi yönünde bir

mektup göndermiştir. Ama Hüsrev Pervîz bu mektuba sinirlenerek İslamiyet'i kabul etmeyeceğini bildirmiştir.

Müslüman Arapların İran Coğrafyasına Girişi

Sâsânîler ve Araplar arasındaki sorunlar Halife Ebû Bekir döneminde başlamıştı. Halid b. Velid, ordusuyla Mezopotamya bölgesindeki Hıristiyan Arapların isyanını önlemek için gelmiş olduğu bu bölgede Sâsânîler ile karşılaşmıştır ve tarihte “Zâtü's-selâsil” olarak bilinen bu savaşta bir grup Sâsânî ordusu, Araplar tarafından yenilgiye uğramıştır. Araplar bu zafer sonucunda Übülle (Basra yakınlarında) bölgesini ele geçirerek Hîre üzerine yönelmişlerdir (m.633, h.12). Araplar Hîre gibi stratejik bir bölgeyi ele geçirdikten sonra bu sefer de Mezopotamya bölgesi üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır.

Halife Ömer, Halid b. Velid'i Suriye'ye göndererek ondan Bizans ile savaşmasını istemiştir. Halid b. Velid'den sonra onun yerine geçen Ebû Ubeyde Sakafî de fetih hareketlerine devam etmiştir. Ubeyde, emrindeki ordusu ile Doğu Fırat (Kussu'n-nâtıf) sahilini ele geçirerek bu bölgede bulunan Sâsânî Komutanı Behmen Câzeveyh'i “Köprü (el-Cisr) Savaşı”nda ağır yenilgiye uğratmıştır (m.634, h.13). Bu dönemde Sâsânî ülkesinde artan iç karışıklıklar devleti büyük sıkıntılara koymuştur. II. Halife Ömer b. Hattâb tekrar İran üzerine bir sefer düzenlemek istemiştir ve bunun içinde Müsennâ b. Hârîse'yi görevlendirmiştir. Hârîse, Kûfe yakınlarında bir yerde Sâsânî komutanı Mihrân önderliğindeki Sâsânî ordusunu yenerek birçok ganimet elde etmiştir (m.635, h.14). Sâsânîlerin bu yenilgisinden dolayı Tîsfûn şehri Arap tehlikesi ile

karşılaşmıştır. Ayrıca Araplar Yermük Savaşı'nda Bizans Devleti'ni yendikten sonra Suriye bölgesinde kendi egemenliklerini tesis ederek önemli zafer kazanmışlardır (m.636, h.15).

İslam orduları bu zaferlerden sonra Sad b. Ebû Vakkas önderliğinde Kadisiye bölgesi yakınına gelmiştir. Bu dönemde Sâsânî Komutanı Rüstem Ferhuzzad idi. Bu komutan Sâsânî hükümdarının nâibü's-sultan unvanına sahipti. Rüstem, Kadisiye bölgesine gelen Müslümanlar ile savaşmak için acele etmedi. İki devlet de birbirleri ile öncelikle müzakere etmeye çalışmıştır. Bunun için İslam orduları, Sâsânîlere bir temsilci göndererek kendilerine ya cizye vermeyi ya da savaşı tercih etmelerini istemiştir. Yapılan müzakerelerde herhangi bir sonuç alınamadığı için iki ordu da savaşmak zorunda kalmıştır. Kadisiye Savaşı üç gün sürmüştür. Araplar bu savaş sonucunda Sâsânîleri ağır bir hezimete uğratarak değerli ganimetler elde etmişlerdir (m.638). Müslümanlar bu tarihî savaştan sonra Medâin, Nihâvend, Dicle ve Fırat bölgelerine seferler düzenlemiştir.

III. Yazdigird, Arap ordularının Dicle'nin batısına yaklaştığını duyar duymaz kendi ordusu ile Tisfûn'dan Dicle'nin doğusuna geldikten sonra Sâsânî ordusu buradan İran'ın muhtelif bölgesine dağılmıştır. Sâsânîler, Araplar karşısında geri çekildiği için bütün Mezopotamya bölgesini kaybetmek zorunda kalmıştır. Sâsânî ülkesinde yaşanan iç karışıklıklar dışında özellikle Sâsânî komutanı Rüstem Ferhuzzad'ın zafer konusundaki umutsuzluğu ve dehganların, Kadisiye Savaşı sırasında geri çekilmesi gibi sebeplerden dolayı Sâsânîler Kadisiye Savaşı'nda

ağır bir yenilgi almıştır. Halife Ömer bu savaş sonucunda İslamiyet'i kabul eden dehğânlardan ve okuma yazma bilenlerden sadece vergi alınmasını emrederek, onların mallarına el konulmasının önüne geçmiştir.

Tîsfûn'un düşmesi ve III. Yazdigird'in firar etmesiyle birlikte Arap fetihleri İran coğrafyasında hız kazanmıştır. III. Yazdigird, Araplar ile baş edemeyeceğini anlayınca yanına destekçilerini de alarak Zâgros tarafına doğru yani Mâd ve Cibâl bölgelerine kaçmak zorunda kalmıştır. Arap orduları, Sâsânî hükümdarını esir etmek için onların peşinden gitmiştir. Arap orduları çok zaman geçmeden Sâsânîler ile yaptıkları Celûlâ Savaşı'nı da kazanarak büyük başarı elde etmişlerdir (m.638, h.16). Araplar bu zafer neticesinde Zagros'un doğu dağlarına giden yolun önünü açarak Hulvân şehrini muhasara etmiştir. Araplar bu başarılarından sonra fetih hareketlerini kısa süreliğine durdurmuştur. Ama Arap ordusu içerisinde Sad b. Ebû Vakkâs'a muhalif olan bir Arap komutanı, halifenin de emri olmadan Huzistan ve İsthar bölgesine sefer düzenlemiştir. İranlılar ise bu Arap grubuna karşı büyük mücadele vererek onları köşeye sıkıştırmayı başarmıştır. Fakat bu haberi duyan diğer Müslüman ordusu hemen kendi taraftarlarına yardıma gelerek İranlıları bozguna uğratmıştır. Bu arada Sâsânî komutanı Hürmüzân, Huzistan ve Fars bölgesinde idarecilik yapmaktaydı ve kendisi Araplar ile yapacağı savaş için asker toplama işiyle meşgul idi. Araplar bundan da istifade ederek Ramhermz ve Şuşter şehirlerini ele geçirmişlerdir. Hürmüzân bu olaydan sonra büyük üzüntüye girerek Araplara teslim olmuştur. Araplar, teslim olan Hürmüzân'ı Medine'ye göndermiştir.

Arap ordusu fetih hareketlerine devam ederek Sâsânîler için büyük öneme sahip olan Cündişâpur şehrini kuşatmıştır. Araplar, Sâsânîlerin en stratejik şehirlerini fethettikten sonra Halife Ömer'in emri ile bu sefer İran coğrafyasını tamamen ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Bütün her şeyini Araplara kaptıran III. Yezdigird ise tekrar bir ordu kurarak Arapları İran coğrafyasından kovma umudu içerisine girmiş ya da en azından Arap ordularının İran bölgesindeki nüfuzunu kırmak istemiştir. Bunun için de bir ferman yayınlarak Sâsânî ülkesindeki bütün komutanları ve bozorganları savaşa çağırmıştır. III. Yezdigird'in bu fermanı ile İran'ın muhtelif bölgelerinden gelen birçok insan Nihâvend bölgesinde toplanmıştır.

III. Yezdigird kurmuş olduğu Sâsânî ordusunun başına Hürmüz'ün çocuğu olan Merdanşah'ı tayin etmiştir. Sâsânîlerin bu girişiminden haberi olan Ammar b. Yâsir adlı idareci hiç vakit kaybetmeden Halife'ye mektup yazarak bu durumu bildirmiştir. Bu haberi duyan Halife Ömer, başta bizzat kendisi bu savaşı idare etmek istediye de yerine Numan b. Mukarrin'i tayin ederek onu Sâsânîler üzerine sefere göndermiştir. Araplar, Sâsânîlere karşı Şam, Umman ve Basra'daki kuvvetlerini birleştirerek önemli bir hamle yapmıştır. Numan daha sonra emrindeki askerler ile Kûfe'den çıkarak Nihâvend yakınlarına gelip burada karargâh kurmuştur. Sâsânî ve Arap orduları bu bölgede birkaç gün boyunca birbirleri ile mücadele etmişlerdir. Araplar, Sâsânîlere karşı beklenmedik bir saldırı yapabilmek için halifemiz öldü haberini yayarak geri çekileceklerini bildirmişlerdir. Araplar bu hile sonucunda ansızın Sâsânîler üzerine saldırarak önemli bir başarı kazanmıştır (m.642, h.21). Nihâvend

Savaşı üç gün sürmüştür. Bu savaş sonucunda Arap komutanı Numan öldürülmüştür. Araplar bu tarihî savaşı “fethü’l-fütûh” olarak adlandırmıştır. Sâsânîler bu yenilgiden sonra Araplar ile mücadele etme umutlarını tamamen kaybetmiştir. Araplar bu zafer neticesinde herhangi bir zorlukla karşılaşmadan İran şehirlerini rahat bir şekilde ele geçirmiştir. Arap ordusu Azerbaycan, Rey, Hamedan, Ermenistan, İsfahan ve Fars bölgelerini fethetmişlerdir. Bu dönemde Rey şehrindeki İranlı yöneticiler kendi aralarında rekabet ettikleri için Araplar bu şehri kolaylıkla ele geçirmiştir ya da bazı kaynaklarda savaşsız ele geçirdikleri yazılır. Tarihte İran şehirlerinin nasıl ele geçirildiğine dair bilgiler oldukça ihtilaf arz etmektedir. Çünkü rivayete göre birçok şehir iki kez ya da daha fazla yapılan seferler sonucu ele geçirilmiştir.

III. Yezdigird’in Akıbeti ve Sâsânî Devleti’nin Sonu

III. Yezdigird, Nihâvend yenilgisinden sonra ülkeden firar etmek zorunda kalmıştır. Halife ise Arap orduları ile birlikte Kûfe, Basra ve İran vilayetlerini ele geçirmiştir. Arap orduları, Yezdigird’in tekrar bir ordu toplamasına engel olmak için onun peşinden gitmiştir. İslam ordularının fetih hareketi Medine’den yönetiliyordu. Ama Arap orduları İran coğrafyasını ele geçirince Kûfe ve Basra bölgelerini kendilerine merkez yapmıştır. Bundan dolayı Eski Mâd (Mah) vilayeti iki bölüme ayrılmıştır. Mad bölgesinin güney tarafına Mâhe’l-Basra ve Kuzey bölgesine ise Mâhe’l-Kûfe adı verilmiştir.

Araplar, Fars bölgesini fethettikten sonra III. Yezdigird büyük ihtimalle Kirman bölgesine kaçmıştır. Sâsânî

hükümdarı, Arap ordularının peşinden geleceğini bildiği için Kirman'dan ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde Taberistan aspahbadı olan bir yönetici III. Yezdigird'i bu bölgeye davet etmiştir. Fakat III. Yezdigird Araplardan çekindiği için Türklerin yardımını alır umuduyla Horasana bölgesine firar etmiştir. III. Yezdigird'i yolda gören bir vilayetin reisi, 400 askeri ile ona eşlik etmiştir. Arap ordusu III. Yezdigird'i takip ettiği için fetih alanlarını da genişleterek önemli yerleri ele geçirmiştir. III. Yezdigird, Tüs bölgesine ulaştığında kendisini burada da güvende hissetmediği için Merv bölgesine gitmeye karar vermiştir. Merv Marzbanı olan Mâhuy, III. Yezdigird'in bu bölgeye gelmesinden rahatsız olmuştur. Çünkü Sâsânî hükümdarı, Merv marzbanından kendisine hem vergi ödemesini hem de ondan Arap ordularını oyalamasını istemiştir. Mâhuy, Sûren hanedanından idi ve kendisi III. Yezdigird'in bu isteklerinden dolayı "Tahar" denilen bir kabileyi ona karşı kıskırtmıştır. Sâsânî hükümdarı kendisine komplo yapılabileceğini öğrenince hiç vakit kaybetmeden Merv bölgesinden firar etmiştir. Bu durumu öğrenen Mâhuy hemen ordusu ile III. Yezdigird'in peşinden gitmiştir.

III. Yezdigird amansız kaçışların ardından bir değirmencinin eline düşmüştür. Değirmenci, III. Yezdigird'i tanıyamadığı için onun giymiş olduğu ihtışamlı elbiselerine tamah ederek onu öldürmüştür (m.651, h.31). Merv Marzbanı Mâhuy ise Araplara teslim olmuştur. Bazı rivayete göre Mâhuy ve Araplar arasında III. Yezdigird'e karşı ittifak kurulmuş olabileceği söylenilir. Mâhuy, teslim olmasına rağmen Araplara haraç vermemiştir. Hatta kendisi Merv bölgesindeki hükûmetine devam etmiştir. Bu yüzden Mâhuy "hudâ kuşân" lakabını almıştır

Yezdigird'in ölümünden kısa süre sonra Horosan bölgesinin tamamı Arapların eline geçmiştir. III. Yezdigird'in ortadan kalkmasıyla birlikte Sâsânî Devleti tamamen yıkılış sürecine girmiştir. Sâsânî hükümdarı Yezdigird'in ölümünden sonra hiçbir yönetici ne İran'da hükümet kurabilmiş ne de Sâsânîleri yok oluştan kurtarabilmiştir. III. Yezdigird'in oğlu Fîrûz ise Çin Devleti'nden yardım almak için bu bölgeye gitmesine rağmen istediği sonucu alamamıştır. Ama kendisi İran'ın doğu sınırında kısa bir hükümet kurmayı başarmıştır. Kendisi Çin hükümdarından izin alarak Çin ülkesinde ateşgede inşa etmiştir. Fîrûz'un gerçek adı Nersî idi ve Nersî'nin bu dönemde Toharistan bölgesinde nüfuzu bulunmaktaydı. Çinli tarihçiler, birkaç İranlı şehzadenin Yezdigird'in torunu olduğunu ifade eder.⁶¹

⁶¹ Huart, *a.g.e.*, s. 137-138. Müslümların, İran bölgesine yapmış oldukları fetihler hakkında bk. Ahmed b. Yahya Belâzûrî, *Fütûhu'l-büldân*, tsh. Rıdvân Muhammed Rıdvân, Beyrut, 1978, s. 420-442; İbn A'sem el-Küfî, *el-Fütûh*, trc. Muhammed b. Ahmed Müstevfî Herevî, tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâi, Tahran, İntişârât-ı Amuzeş-i İnkılâb-i İslâmî, 1372, s. 46, 54, 92-115, 15-161, 209-264; Abdülhüseyin Zerrînkûb, *Târih-i Îrân ba'd ez İslâm*, Tahran, İntişârât-ı Emir Kebîr, 1355, s. 283-338; Bertold Spuler, *Târih-i Îrân der kurûn-i nuhustîn-i İslâmî*, trc. Cevad Falatori, Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1369, c. I, s. 5-30; Sâdık Secâdi, "İslam der Îrân", *Dâiretü'l-Maârif Bozorg-i İslâmî*, ed. Kâzım Musevî Bocnurdî, c. VIII, Tahran, Merkez-i Dâiretü'l-Maârif Bozorg-i İslâmî, 1377, c. VIII, s. 505-512; Zarinkoob, "The Arab Conquest of Iran and its Aftermath", *The Cambridge History of Iran*, s. 4-26.

Kaynakça

- Allberry, C.R.C. (Ed.); *A.Manicheean Psalm-Book*; part II, with a Contribution by Hugo Ibscher, Stuttgart, 1938.
- Ammianus Marcellinus; *Rerum gestarum Libri*; with a English Translation by John C. Rolfe, vols. 1-2, Cambridge (Massachusetts) and London, 1971-1972.
- Avesta*; Guzâreş ve Pejuheş Dusthah, c. II, Tahrân, Morvârid, 1375.
- Bel'amî, Ebû Ali Muhammed b. Muhammed, *Târîh-i Bel'amî*, tsh. Muhammed Takî Bahâr, Muhammed Pervin Ganâbâdî, Tahrân, İdâre-i küllî Nigâreş-i Vezâret-i Ferheng, 1341.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-büldân*, tsh. Rıdvân Muhammed Rıdvân, Beyrut, 1978.
- Bergnîsî, Kâzım, "Ebnâ", *Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî*, tsh. Kâzım Musevî Bucnurdî, c. V, Tahrân: Merkez-i Dâiretü'l-Maârif-i Bozorg-i İslâmî, 1374.
- Beyânî, Şîrîn, *Şamgâh-ı eşkânîyan ve bâmdâd-ı Sâsânîyân*, Tahrân, 1355.
- Bîrûnî, Ebuû Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Âsârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, ed. E. Leipzig: 1923.
- Cevad, Ali, *el-Mufasssal fî târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, c. 2, Beyrut: 1969.

Chaumont, M. L., *Recherches sur l'histoire d'Arménie de l'avènement des Sassanides à la conversion du royaume*, Paris, 1969.

_____, "Papak roi de Staxr, et sa cour", *Journal Asiatique* (JA); vol. 247, 1959.

Christensen, Arthur, "Sassanid Persia", *The Cambridge Ancient History*, vol. 12, ed. S. A. Cook, F. E. Adcock, M. P. Charlesworth, N. H. Baynes, Cambridge, 1956.

_____, *Îrân der zamân-i Sâsânîyân*, trc. Reşid Yâsmî, Tahran, 1351.

_____, *Saltanat-ı Kabâd ve zuhûr-u Mazdek*, trc. Ahmed Bi-reşk, Tahran, İntişârât-ı Tahûrî, 1374.

_____, *Vuz-u millet-devlet ve derbâr der devre-i Şehinşâh-ı Sâsânîyan*, trc. Müctebî Minevî, Tahran, Pejûheşgâh-i Ulûm-u İnsânî ve Mütââlât-ı Ferhengî, 1374.

Dîneverî, Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâr-üt-tivâl*, tsh. Abdülmün'im Âmir, Kahire: Dâr İhyâ'ül-Kütübü'l-Arabiyye, 1960.

Farnbagh Dadagi, Bundehiş, trc. Mihrdâd Behâr, tahran, Tûs, 1369.

Firdevsî, Ebu'l-Kâsım, *Şehnâme-yi Firdesî (Metn-i İntikâdî)*, c. V, tsh. N. Osmanof, Tahran: 1968.

Frye, Richard N., "The Political History of Iran under the Sasanians", *The Cambridge History of Iran*, vol. 3 (I), Ehsan Yars-hater (ed.), Cambridge, 1983.

_____, *Mîrâs-ı bostânî İran*, trc. Mesud Recep Niyâ, Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1368.

_____, *The Heritage of Persia*, London, 1962.

Gerdizî, Ebû Saïd Abdülhay b. ed-Dahhâk, *Târih-i Gerdizî*, tsh. Abdullah Habibî, Tahran: Dûnyâ-yi Kitap, 1363.

Ghirshman, Roman, *Îran ez Âğaz tâ İslam*, trc. Muhammed Maîn, Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1364.

_____, *Îran, from the Earliest Times to the Islamic Conquest*, Harmondsworth, 1954.

Gibbon, Edward, *İnhitât-ı ve sukût-u İmparator-i Rum*, trc. Frengis Şadumân (Namâzî), c. II, Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1370.

Hamza el-İsfahânî, *Târîhu sinî mülûki'l-arz ve'l-enbiyâ*, Berlin.

- Henning, W. B, "The Great Inscription of Šāpūr I", *Bulletin of the School of Oriental Studies (BSOS)*, vol. 9, 1937-1939.
- Herzfeld, Ernst, *Paikuli; Monument and Inscription of the Early Procopius of Caesarea, History of the Wars, with an English Trans. by H. B. Dewing*, vol. 1, London and Cambridge (Massachusetts), 1954 of the Sasanian Empire; vol. 1, Berlin, 1924.
- _____, *Archaeological Procopius of Caesarea, History of the Wars, with an English Trans. by H. B. Dewing*, vol. 1, London and Cambridge (Massachusetts), 1954 of Iran, London, 1935.
- Hinz, Walther, *Altiranische Funde und Forschungen*, Berlin, 1969.
- Horânî (Hornâsî), Musa, *Târih-i Ermenistan*, trc. Geogori Nalbandian, Erivan: İdâre-yi Neşriyât-ı Dânişgâh-i Erivan.
- Huart, Clément, *Ancient Persia and Iranian Civilization*, trans. By M. R. Dobie, London, 1972.
- İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûh*, trc. Muhammed b. Ahmed Müstevfi Herevî, tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâi, Tahrân, İntişârât-ı Amuzeş-i İnkılâb-i İslâmî, 1372.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kasım, *Sûratü'l-arz*, ed. Kramers, c. 3, Leiden, 1939.
- İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, tsh. G. le Strange-R.A. Nicholson, Tahrân: Kitâb-ı Dünya, 1363.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, ed. Carl Johan Tornberg, c. I, Beyrut: Dâru's-Sâdr.
- İbnü'l-İbrî, Grigoriy, *Târihu muhtasari'd-düvel*, ed. Antuvan Sâlihânî el-Yesûî, Beyrut, 1958.
- Justi, Ferdinand, "Geschichte Irans von den ältesten Zeiten bis zum Ausgang der Sasaniden", *Grundriss der Iranischen Philologie*, W. Geiger und E. Kuhn (ed.) vol. 2, Berlin, New York, 1974.
- Karnâme-i Erdeşîr-i Pâpekân*, tsh. Cevad Meşkûr, Tahrân, Dünya-yi Kitap, 1369.
- Klima, Otaker; *Târihçe-i mekteb-i Mazdek*, trc. Cihangir Fikrî İrşâd, Tahrân, Tüs, 1371.
- _____, *Târih-i Cunbeş-i Mazdekiyân*, trc. Cihangir Fikrî İrşâd, Tahrân, Tüs, 1359.

- Kolesnikov, Aleksandr, *İran der Astâna Yoruş-u Tâzyân*, trc. M. R. Yahyâ-yi, Tahran, 1357.
- Loukonine, Vlademir, *Temeddün-ü Îrân Sâsânî*, trc. İneyetullah Rıza, Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1372.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir, *el-Bed' ve't-târih*, ed. Clement Huart, c. 3, Paris, 1903.
- Marquart, Josef, "Ērānšahr", *nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*, Berlin, 1901.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin, *Mürücû'z-zehab ve me'âdin el-cevher*, ed. C. Pellat, c. I, Beyrut, 1965.
- _____, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, ed. Leiden, Brill, 1893.
- Meşkûr, Muhammed Cevad, *Târih-i Siyâsi-yi Sâsânîyan*, Cc. I,- II, Tahran: Dünyâ-yi Kitap, 1367.
- _____, *Partihâ-i Pehleviyân-ı kadîm, Târih-i Siyâsi*, c. I, Tahran, 1350.
- Miskeveyh er-Râzî, *Tecâribül-ümem*, c. I, Tahran, 1366.
- Mücmelût-tevârih ve'l-kısas, tsh. Melikû's-Su'arâ Behâr, Tahran, 1318.
- Nâme-i Tenser be Geşnasp, tsh. Müctebî Mînevî ve Muhammed İsmail Rıdvânî, Tahran, 1354.
- Nefisî, Said, *Târih-i Temeddün-ü Îrân Sâsânî*, c. I, Tahran, Dânişgâh-i Tahran, 1331.
- Nihâyetü'l-ereb fî ahbâri'l-Fürs ve'l Arab, tsh. Muhammed Dâneş Pejûh, Tahran: Encümen-i Âsâr-ı Milli, 1375.
- Nöldeke, Theodor, *Târih-i İranîyân ve Arabhâ-i der zamân-ı Sâsânîyân*, trc. Abbas Zeryâb, Tahran, Encümen-i Âsâr-ı Milli, 1358.
- _____, *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Graz, 1974.
- Paruck, Furdoonjee D.J., *Sâsânian Coins*, Bombay, 1924.
- Pastırmacıyan, Hırand, *Târih-i Ermenistan*, trc. Muhammed Kâzî, Tahran, İntişârât-ı Zerrin, 1369.
- Pigulevskaia, N. V., *Şehirhâ-yi Îrân der Ruzgâr-i Partiyân ve Sâsânîyân*, trc. İneyattullah Rıza, Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1367.
- Pirniyâ, Hasan, *İran Bâstânî*, Tahran, Dünyâ-yi Kitâb.

- Procopius of Caesarea, *History of the Wars*, with an English Trans. by H. B. Dewing, vol. 1, London and Cambridge (Massachusetts), 1954.
- Puech, H. Ch., *Le Manichéisme, son fondateur, sa doctrine*, Paris, 1949.
- Purdâved, İbrahim, *Horde Avesta*, Bambi, 1310.
- Rawlinson, George, *The Seventy Great Oriental Monarchy*, London, 1876.
- Rivâyet-i Dârâb Hürmüzyâr, tsh. Mobâd Mânek Rüstem Aven Valâ, c. I, Bambi, 1922.
- Sarre, Friedrich und Ernest Herzfeld, *Iranische Felsreliefs*, Berlin, 1910.
- Se'âlebî, Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâil Nişâbüri, *Gureru'l-ahbâr mülûku'l-Fars ve siyerihum*, Paris, 1900.
- Secâdi, Sâdık, "İslâm der Îrân", *Dâiretü'l-Maârif Bozorg-i İslâmî*, ed. Kâzım Musevî Bocnurdî, c. VIII, Tahran, Merkez-i Dâiretü'l-Maârif Bozorg-i İslâmî, 1377.
- Serkarâtî, Behmen, "Ahbâr-ı târih-i der asâr-ı mânevî (1-2)", *Sâyehâ-yi Şikârşode*, Tahran, Neşr-i Katre, 1378.
- Spiegel, Friedrich, *Erânische Altertumskunde*, vol. 3, Amsterdam, 1971.
- Sprengling, Martin, *Third Century Iran: Sapor and Kartir*, Chicago, 1953.
- Spuler, Bertold, *Târih-i Îrân der kurûn-i nuhustîn-i İslâmî*, trc. Ce-vad Falatori, c. I, Tahran, İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1369.
- Şekî, Mansûr, "Durust-i Dînân", *Maârif*, Dore 10, Şomere 1, Ferverdin-Tir 1372.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihu't-Taberî (Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk)*, tsh. Ebu'l Fazıl İbrahim, el- Cüz' -Sâlis, Dar'ul Mâârif, Kahire, 1961.
- Taqizadeh, S. H., "The Early Sasanians: Some Chronological Points which Possibly Call For Revision", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS)*; vol. 11, 1943-1946.
- Takizâde, Seyyid Hasan, "Mani ve Dini O", *Makâlât-ı Takizâde*, ed. İreç Efşar, c. IX, Tahran, Şukufan, 1356.

- Tecâribü'l-ümem fî ahbâr mülûku'l-Arab ve'l-Acem*, tsh. Rıza Enzâbî
Necâd ve İsa Kalenterî, Meşhed, Dânişgâh-i Firdevsî.
- Widengren, Geo; *Mani and Manichaeism*, London, 1965.
- Wikander, Stig, *Feuerpriester in Kleinasein und Iran*, Lund, 1946.
- Ya'kubî, b. Vâzih, *Târîh-i Ya'kubî*, c. I, Necef, 1358.
- Yarşater, İhsan, "Kiş-i Mazdekî", *İrannâme*, trc. M. Kâşif, 1/1, Sonbahar, 1362.
- Zarrinkoob, A. H., "The Arab Conquest of Iran and its Aftermath", *The Cambridge History of Iran*, vol. 4, R. N. Frye (Ed.), Cambridge, 1975.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin, *Der Kalemrev-i Vicdân: Seyrî der 'Aka'id, Edyân u Esâtîr*, Tahran, İntişârât-ı İlmî, 1369.
- _____, *Rûzgârân-i Îran, Guzeşte-i Bâstânî Îrân*, c. I, Tahran, İntişârât-ı Sohan, 1375.
- _____, *Târîh-i Merdüm-i Îrân*, cildi evvel: *Îrân gabl ez İslâm*, Tahran, İntişârât-ı Emir Kebîr, 1364.
- _____, *Târîh-i Îrân ba'd ez İslâm*, Tahran, İntişârât-ı Emir Kebîr, 1355.

Dizin

- I. Behrâm 57, 58, 59, 66
I. Erdeşîr 27, 34, 35, 65, 136
I. Hürmüz 56, 61, 66, 128
I. Şâpur 27, 43, 45, 47, 48, 49, 51, 55, 56, 60, 61, 66, 76, 121, 128, 136
II. Behrâm 59, 61, 66
II. Erdeşîr 26, 78, 79
II. Hürmüz 63, 64
II. Justinus 118
II. Kabâd 158, 159
II. Yezdigird 90, 91, 93
III. Behrâm 61, 66, 128
III. Gordianus 48
III. Hürmüz 78, 93, 94
III. Numan 152
III. Şâpur 79, 80, 81
III. Yezdigird 158, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168
IV. Balâş 31
IV. Behrâm 80, 81, 128
V. Balâş 31, 37, 44
V. Behrâm 84, 85, 87, 89, 90, 106, 134
V. Erdevân 31, 33, 37, 47, 53
- A**
Abhazya 115
Adiabene 52, 73
Afrika 62, 112, 154
Agathangelos 32, 42
Ahameniş 25, 26, 28, 34, 35, 44, 136, 154
Ahd-ı Erdeşîr 46

- Ahsa 63
 Ahura Mazda 26, 44, 66
 Alan (Arrân) 52
 Alaric 84
 Albâniyân (Ârâniyân) 49
 Alexander Severus 41
 Amed 74, 103, 151
 Ammar b. Yâsir 165
 Ammianus Marcellinus 73
 amuzgar 127
 Anadolu 154, 155
 Anahita Ateşgedesi/Mabedi
 26, 28, 66, 161
 Anatîha 26
 Antakya 41, 49, 74, 113,
 119, 153
 Anuş berd 100
 Anuşehzâde 138
 Apahtar 124
 Arabistan Körfezi 116
 Arap Philippus 48, 49
 Arap Yarımadası 63, 161
 Aras Nehri 143, 155
 Arcadius 81, 82
 Ardeşes 89
 Ardâvîrafname 22, 77
 argbod 136
 arran debirbed 127
 Artavazd 38
 arteshtaran 125
 Arthur Christensen 20, 33,
 111, 125
 aspahbad 124, 127
 Astana 73
 Asya 11, 41, 51, 154, 155
 ateşgede 26, 168
 âthrabân 125
 Atina Akademisi 139
 Avesta 44, 77, 78, 109, 125
 âyînbed 135
 Âyîn-i Erdeşir 23
 âzâdân 128, 131
 Azerbaycan 41, 52, 61, 124,
 130, 144, 155, 166
 Azerbed Marspendân 71,
 76, 77, 78
 Azer Gendaz 112
 Âzer Geşnesb 86, 134, 155
 Azermidoht 160
 Azer Nersî 63
 Âzîn Geşnesb 134

B
 Bâbek 27, 29, 30, 34
 Babil 85
 Badgis 142
 Bahreyn 63
 Bahter 52
 Baktar 124
 Bârbez 157
 bar-i âmm 90
 Basra 46, 52, 162, 165, 166
 Batı Ceyhun 116
 Batı Gürcistan 103
 Bazam 117
 Bazan 117

- Bazrangî 27, 29
 Bazrangîler 27, 29
 Beğ 45
 Beh Erdeşîr 46
 Behmen Câzeveyh 162
 Behrâm Çûbîn 142, 144,
 145, 146, 147, 148, 149,
 159
 Behrâm Gûr 84, 87, 88
 Behrâm Şâpur 80
 Bekir b. Vâil 152
 Bel'âmî 23, 30, 34, 160
 Belh 42, 86, 142
 Bend-i Kayser 50
 Barm-e Delak 61
 berzger 125
 Beyaz Saray 29
 Beydebâ 139
 Bindevî 148
 Bistâm 144, 146, 148, 149
 Bişâpur 61
 Bizans 22, 31, 32, 41, 49,
 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88,
 89, 91, 92, 94, 95, 97, 98,
 102, 105, 107, 112, 113,
 115, 116, 117, 118, 122,
 124, 126, 136, 137, 138,
 139, 141, 145, 146, 147,
 150, 151, 153, 154, 155,
 156, 157, 158, 159, 162
 Bozorgan 31, 36, 57, 61, 62,
 64, 65, 69, 70, 71, 77, 79,
 80, 81, 82, 83, 85, 88, 93,
 96, 98, 99, 101, 102, 104,
 107, 108, 109, 111, 112,
 120, 121, 122, 123, 124,
 128, 131, 136, 137, 140,
 143, 144, 145, 146, 159, 160
 Bozorgmihr 134, 139
 Buhara 116
 Bundehişn 22
 Bundos 106
 Bûrân 160
 Bûz Erdeşîr 46
 Büyük Hüsrev 49

 C-Ç
 Callinicus 105
 Camasb 100, 101, 102
 cân-ı siperi-yi Şah 136
 Caracalla 31, 32
 Carus 60
 Cavaşîr 160
 Celûlâ Savaşı 164
 Cem 111
 cengiyân 125
 Ceyhun 43, 86, 93, 116,
 118, 142
 Chalkedon 154, 155
 Cibâl 124, 164
 Constantius 71, 72, 73, 74
 Cûr 46
 Cündişâpur 138, 139, 165
 Çeşni Abrizgan 94
 Çin 22, 54, 168
 Çûl 115

D

Dadbondâd 48
dâdgerayân 106
Dâdistân-ı Dînî 23
Dâdyûş 88
Dahıstan Gürgân 130
Dârâ 34, 114, 119, 145, 151
Dârâbgird 29
Daryal Boğazı 75
debîrân 123, 125, 127, 135
debîrân-ı mahışt 127, 135
Dehgânân 16, 131
dehgânlar 16, 123, 131,
132, 133
Derbâr 56, 57, 66, 125, 129
derbârân-ı Şâpur 56, 66
derbed 135
Derbent 141
Destegerd 155, 157
destverz 125
Deylem 148
Deylemli 136
Dezful 100
Dımaşk 153
Dicle 39, 62, 74, 143, 163
Dicle Nehri 62, 74
Dînek 93
Dînekî 28
Dîneverî 23, 33, 57, 58, 59,
123, 138, 143, 145, 149

Dînkerd 22, 77

Diocletian 61, 70

Doğu Akdeniz 117

Doğu Bizans 81

Doğu Ceyhun 116

Doğu Ermenistan 80

dorost din 106, 107

Dûrâ 50

Dura Europos 43

E

Ebersâm 48, 134

Eberşehr (Nişabur) 42

ebnâ 117

ebnây-ı ehrâr 117

ebnây-ı Fars 117

Ebrehe 116

Ebû Ali Miskeveyh er-Râzî
23

Ebû Bekir 162

Ebû Ubeyde Sakafî 162

Ebû Vakkas 163

Edessa 50, 51, 114, 151

Edessa Savaşı 51

Eftalitler 86, 95, 96, 97, 98,
99, 101, 103, 137

Elam 52

El-Câhiz 23

Encümen-i Bozorgan 145

enderzbez 127

Endmişn (Endimeşk) 100

Erdavân 30

- Erdeşir Bâbekân 15, 27, 34,
36, 37, 45, 54, 76, 121,
134, 137
- Erdeşir Hürre 46
- ergabad (ergabaz) 29
- Ermeni Krallığı 36, 40, 49,
79, 92, 102
- Ermeniler 36, 39, 41, 91,
102
- Ermenistan 32, 33, 36, 38,
39, 40, 42, 48, 49, 52, 56,
60, 61, 70, 72, 74, 76, 79,
80, 84, 89, 92, 96, 97, 99,
101, 104, 113, 115, 119,
124, 145, 146, 151, 159,
166
- Ermenistan Kralı Hüsrev 42
- Erran 75, 94, 99, 115
- erran debirbed 135
- Erteşterân-ı Sâlâr 102
- Erzurum 62, 87, 103
- Eski Asur 52
- Eski Mâd 166
- Eşkânî Devleti 11, 27, 30,
32, 35, 36, 38, 45
- Eşkânîler 25, 28, 31, 32,
34, 39, 40, 44, 128, 130
- Eşkânî Meclisi Mehestan
122
- eşraf 89, 92, 100, 120, 128,
131, 135
- Etbâ 126
- Europos 50
- F
- Fars 32, 44, 46, 50, 65, 89,
106, 124, 130, 139, 164,
166
- Feridun 132
- Ferruhân 151
- Ferruh Hürmüz 160
- Fettek 53
- Feyyûm 53
- Fırat Nehri 41, 43, 51, 74,
113, 153
- fidye 95, 107
- Firdevsî 23, 36, 89, 126,
127, 133
- Firûz 48, 54, 89, 93, 94, 95,
96, 97, 98, 99, 107, 160,
168
- Firûzâbâd 46
- Firûz-Şâpûr 48
- fratadara 26
- fratarke 26
- G
- Gassânîler 113
- gencur 135
- Genzeg 61
- George Rawlinson 20, 33
- Gil 60
- Gilân 149
- Gilanlı 136
- Gnostisizm 53
- Gordiya 149
- Goşnasbdaz 100, 102

Grogan 96
Gûçihîr (Gûzihr, Guzihr) 29
Gûr 46
Gürcistan 40, 49, 63, 75,
76, 97, 99, 113, 119, 124,
142, 159
Gürgen 84, 91, 115, 148,
149
Güştasb 122
Güzîdehâ-yi Zadseperm 22

H

Habeşliler 116
Hacıabad 128
Hadyeb 52
Halep 49, 113, 152
Halic-i Fars Denizi 69
Halid b. Velid 162
Halife Ömer 162, 164, 165
Hama 49
Hamza İsfahânî 23
Hânedân-ı Aspahbad 130
Hânedân-ı İspendiyâd 130
Hânedân-ı Kârin 130
Hânedân-ı Mihrân 130
Hânedân-ı Sâsânî 129
Hânedân-ı Sûrin 130
Hânedân-ı Zik 130
hân salar 135
Hanyâgerî 88
Harezmi 42, 128
Harran 43, 48, 62, 74, 151
Harverân 124

Hatra 39, 40, 43, 47
Hatra (el-Hazr) 39
Hâverân 124
Hazar 75, 115, 141
Hazar Derbendi 75
Hazarlar 99, 155, 159
Heftvâd 36
Heraclius 153, 154, 155,
158, 160
Herat 96, 142
hezarbed 134
Hıristiyan 40, 50, 53, 55,
71, 72, 74, 78, 83, 84, 87,
88, 90, 98, 138, 146, 150,
162
Hıristiyanlık 71, 91, 116
Hicaz 161
Himyer Arapları 116
Himyerî 116
Hint 70, 122, 139
Hint Denizi 70
Hionit 91
Hîrbad 66
hîrbadân-ı hîrbad 44
hîrbadanlar 127
Hîrbad-ı Ateşgede-i Anahita
(Anahita Ateşgedesi'nin
Koruyucusu) 27
Hîre 84, 85, 105, 152, 162
Honorius 81
Horosan 54, 91, 128, 148,
160, 168
Hoşnevâz 95

hotshakhan 125
Hudâvendigâr 45
Hudâyân 45
Hun 136
Hunlar 91
Hurnak Sarayı 85
Hurremsaray 62
Huzistan 33, 41, 52, 54, 83,
124, 138, 164
Hürmüzân 164
Hürmüzdegân 33, 48
Hürmüzdegân Savaşı 48
Hürmüz Erdeşîr (I. Hür-
müz) 56
Hüsrev Enûşîrvân 16, 37,
111, 116, 117, 119, 120,
121, 122, 124, 126, 132,
133, 134, 136, 137, 138,
139, 140, 143, 157
Hüsrev Pervîz 137, 145,
146, 147, 148, 150, 156,
157, 158, 159, 160, 161
Hz. Muhammed (s.a.a.) 161

I-i

Irak 61, 75, 124
İbn Fakîh 24
İbn Havkal 24, 130
İbn Hurdâzbih 24
İpek Yolu 40
İsa 97
İsfahan 32, 94, 166
İskenderiye 154

ispehbed 33
İstahr 26, 27, 30, 44
İstahr Anahitası'nın Ateşi
26
İstahrî 24
İstanbul Boğazı 154
İtalya 112
İyâs b. Kabîsa 152

J

Jovianus 75

K

Kabâd 95, 98, 99, 101, 102,
105, 107, 108, 109, 111,
120, 122, 123, 158, 159
Kâbe-i Zerdüşt 26, 28, 55,
65
Kadisiye 163
Kadisiye Savaşı 163
Kafkaslar 52
Kafkaslı 136
Kâh-ı Sefîd 29
Kapadokya 40, 49, 119
Karadeniz 103, 114, 115,
155
Kâren 96, 99
Karnâme-yi Erdeşîr-i
Bâbekân 22
Kartaca 154
Karun Nehri 50
Kasr-ı Şirin 61
Kavus 104, 108, 111

Kayseri 154
Kayyanîler 73, 74
Kazvîn 149
Kelile ve Dimne 139
keşâverzân 125, 134
ketîbe 20, 61, 65
Kızıldeniz 117
Kîdâra 91, 95
Kîdârîler 93
Kilikya 154
Kin-i İrec 157
Kin-i Siyavuş 157
Kinnesrin 152
Kirman 32, 52, 80, 115,
124, 166
Kirmanşah 128, 157
Kiros 35, 45
Kisrâ 137
Konstantin 76
Konstantinopolis 153, 155
Köprü (el-Cisr) Savaşı 162
Kums 148
küst 124
Kûşân 38, 43, 49, 54, 60,
63, 95
Kûşânlar 70
Kûşânlı 136
Kuzey Babil 53
Kuzey Hazar 118
Kuzey Mezopotamya 39,
40, 53
Küçük Asya 51, 153
Küttâb-i 126

Küttâb-i Akziye 126
Küttâb-i Resâil 126
Küttâb-i Seyr 126

L

Latin 53
Lazika 103, 112, 114, 142
Luliyân (Luriyan) 88

M

Macrinus 32
Mâd 130, 164
Mâdayân-î Hazar Dâdestân
23
mahalli şâhân 129
Mahbûd 104
Mâhuy 167
Mani 45, 52, 53, 54, 57, 58,
60, 65, 66, 106, 109
Maurice 141, 143, 145,
146, 147, 150
Mâverâünnehir 91
Maximinus 43
Mazdek 99, 101, 102, 103,
105, 106, 107, 108, 109,
110, 111, 112, 120, 126,
137
Med 38
Medâin 163
Med Dağları 38
Menüçehr 77
Merdanşah 156, 165
Merv 42, 96, 167

Merv er-Rud Nehri 96
Mesrop Maştots 93
Mesrûk 117
Mesûdî 23, 52
Mevâ'iz-i manevî 66
Meyyâfârikîn 105, 145
mezheb-i adil 106
Mezopotamya 39, 40, 60,
62, 72, 73, 74, 75, 101,
119, 141, 151, 155, 162,
163
Mısır 53, 62, 117, 154, 158
Mihran 97, 142
Mihr Narse 134
Mihr Nersî 87, 91
Milano Fermanı 71
Mişân 52
Mitra 26
mobadan-ı mobad 55, 106,
109, 127, 141
mobadanlar 64, 65, 71, 78,
81, 84, 87, 92, 96, 100,
105, 122, 127, 150, 158
mobadanların 56, 62, 65,
77, 82, 83, 85, 88, 93, 98,
99, 101, 102, 108, 121,
122, 124, 138, 140, 143,
145, 146, 159
Muhammed Makdisî 24
Muhâsebât 126
Musul 39, 46
Mutahhar Makdisî 23
mühür 20

Mükrân 52
Müneccimân 126
Münzir b. Numan 85
Müsennâ b. Hârise 162

N

Nakş-ı Receb 33, 44
Nakş-ı Rüstem 44, 50, 61
Nâme-i Tenser 23, 28, 37,
125, 126, 127, 128
Nerofarr 33
Nersî 60, 61, 63, 65, 66, 70,
73, 75, 76, 86, 92, 128,
168
Nesk 77
Nestûrî 97, 160
Nihâvend 130, 163, 165
Nihâvend Savaşı 166
Nikîsa 157
Nîmrûz 124
Ninova 155
Nîşâbûr 91
Numan b. Mukarrin 165
Nusaybin 40, 43, 48, 62,
70, 72, 73, 75, 87, 91, 98,
102, 105, 119, 141, 143,
146, 147
Nusaybin Anlaşması 62, 70
Nusaybin Kalesi 40

O

Odenathus 51

P

padgos 124
Pers 25, 26, 27, 30
Patık 53
Paykulî 128
Pers 25, 29, 30, 45
Petra 114
Phocas 151, 153
Pûs Ferruh 134

R

Rambeheşt 28
Ram Erdeşîr 46
Ramşgerî 88
Rasulayn 151
reis-i aşpazhâne-i saltanat-ı
136
reis-i derbâr 135
reis-i dervâzeh-i bânehâ-yi
kâh 135
Resaena 48
Rey 130, 143, 149, 166
Rivâyet-i Pehlevî 22
Rîv Erdeşîr 46
Roma 32, 36, 38, 39, 40,
42, 43, 48, 49, 50, 51, 52,
56, 57, 60, 62, 63, 70, 71,
72, 73, 74, 75, 76, 77, 78,
79, 80
ruhaniler 125
Rûmîgan 113
rustayân (vastroshuyant)
125

Ruzafezun Bindevî 147
Rûstem Ferruhzad 160

S

Sahak 89
Saka 38, 60
sanatgerân (sanatçılar) 125
Secallât 126
Seleukia 83, 144
Selevkoslar 25, 26
Serkiş 157
Ser Meşhed 65
Seyf b. Zîyezen 116
sikke 20, 143
Silzibul 116, 118
Sincar 73, 75
Sind 52
Sinimmar 85
Sistan 42, 59, 63, 124, 128
Sistân 52, 130
Sistan İsyanı 59
Sistanlı 136
Siyavuş 101, 102, 104, 157
Soğd 49, 52, 116
Soğdlar 56
Sudan 89
Suhra 96
Sûren 33, 104, 167
Sûrin Pehlu 134
Suriye 38, 40, 43, 48, 49,
51, 113, 141, 158, 162
Süleymaniye 61
Süryanî 44, 53

süvârân-ı câvidân 136
şâhân 128
Şâh-ı nik 57
şahrab 135
Şam 51, 165
Şâpuragan 55
Şâpur Râzî 99
Şâyeste Nâşâyeste 22, 77
Şehin Şah 128
Şehnâme 36, 89
Şehrbaraz 151, 153, 154,
155, 156, 159
şehrdârân 128
şehrigân 131
Şehristân-hâ-yi İran 23
şehriyân 125
Şehriyâr 145
Şengel 88
Şireveyh 161
Şirin 150, 157
Şuara 126
Şurût 126

T

Taberî 23, 28, 29, 30, 33,
43, 85, 94, 121, 123, 144,
145, 156
Taberistan 37, 124, 148,
149, 167
Tahar 167
Taht-ı Cemşid 26
Taht-ı Takdis 157
Taht-ı Zerrin 149

Tâk-ı Bostan 79, 157
Tarsus 154
Tavm 53
Tedmür 43, 51, 57
Tenser 37, 44, 65, 125, 126
Theodor Nöldeke 27, 35
Theodosius 80, 82, 87, 91
Tirdâd 32, 61, 62, 72
Tisfün 35, 39, 60, 61, 74,
85, 97, 98, 101, 113, 117,
119, 144, 149, 153, 155,
159, 161, 162, 163, 164
Toharistan 95, 168
Tüs 77, 84, 106, 167
Türk 115, 136, 140, 142
Türkistan 53
Türkzâde 140

U-Ü

Uhde-yi Erdeşir 23
Umman 52, 165
Urmiye 146
Übülle 162

V

Vahriz 116
Vâil kabilesi 152
Valerianus 50, 55
vaspuhrân 128, 129, 141
vastrioshan 127, 134
vastrioshan salar 127, 134
Vehantiok Hüsrev 113
Veheşt Abaz Erdeşir 46

Vehištâbâd Erdeşîr 46
Vehmen 151
vezir-i bozorg 134, 138
vuzorg (bozorg) farmadâr
134, 139

Y

Yahudi 22, 55, 90, 94, 153
Yâkûbî 23
Yakut el-Hamevî 24
Yemen 89, 116, 117, 118,
161
Yeni Seleukia 46
Yunan 22, 53, 139

Z

Zâdegân 151
Zâgros 164
zemin-i daran 131
Zend-i Behmen Yesn 22, 77
Zenobia 57
Zerdüşt 16, 44, 54, 55, 58,
65, 66, 71, 72, 77, 78, 83,
84, 86, 87, 106, 109, 121,
140, 141
Zerdüşt Geşnesb 77
Zerdüştilik 44, 45, 66, 76,
92, 106
Zerdüşt Kurkân 106
Zermihr 96, 98, 99
Zûkâr 152